

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI'NIN ESRÂR-I BELÂGAT'I
(MUKADDİME CİLDİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. SÜLEYMAN ÇALDAK

HAZIRLAYAN
ELİF ATEŞ

MALATYA-2017

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BEREKETZÂDE İSMÂİL HAKKI'NIN ESRÂR-I
BELÂGAT'İ
(MUKADDİME CİLDİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN HAZIRLAYAN
PROF. DR. SÜLEYMAN ÇALDAK ELİF ATEŞ

MALATYA-2017

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI'NIN ESRÂR-I
BELÂGAT'I
(MUKADDİME CİLDİ)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. SÜLEYMAN ÇALDAK

HAZIRLAYAN
ELİF ATEŞ

Jürimiz, 13.10.2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu yüksek lisans tezini oybirliği ile başarılı bularak Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalında yüksek lisans tezi olarak kabul etmiştir.

Jüri Üyelerinin Unvan Ad Soyadı

1. Prof. Dr. Bahir Selçuk (Başkan)
2. Prof. Dr. Süleyman Çaldak (Danışman)
3. Doç. Dr. Cafer Mum

İmzası

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ONUR SÖZÜ

“Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK’ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım ‘BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI’NIN ESRÂR-I BELÂGAT’İ (MUKADDİME CİLDİ)’ başlıklı çalışmamın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığı ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.”

Elif ATEŞ

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezin kâğıt ve elektronik kopyalarının İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece İnönü Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezin bir yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, seminerimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

.../.../2017

Elif ATEŞ

ÖN SÖZ

İnsanın yaratılıştan beri sahip olduğu ifade yeteneğini inceleyen belâgat, eski eğitimimizde önemli bir yer tutmaktadır. Bu ilim sözün, nerede, ne şekilde ifade edileceğini öğretir. Belâgat ilminin sunduğu bilgi, metinlerde en küçük ses birimine kadar bütün sözdizimsel özellikleri incelemeye olanak sağlar. Bu doğrultuda belâgat, edebi eserlerin çözümlenmesi, yorumlanması ve eleştirisi konusunda kaynaklık edecek bir bilimdir. Belâgatın iyi anlaşılması edebî eserlerin tahlillerinin daha sağlıklı ve sistematik şekilde yapılmasına katkı sağlayacaktır.

Bu ilim, dil ve edebiyatımız açısından böylesine önem taşımaya rağmen günümüzde belâgat kaynağından yeterince faydalanılamamaktadır. Belâgat ilminin sunduğu teknikler güncellenerek üslûp incelemelerinde kullanılabilir daha sağlam bir yöntem oluşturabilir.

Bu amaçların gerçekleşmesi için şüphesiz işe belâgat kaynaklarının incelenmesiyle başlanmalıdır. Bu tezde alana katkı sağlaması düşüncesiyle 19. yüzyıla ait, İslam kültürüne dayalı olan “belâgat” ve Batı hitabetine dayanan “retorik” anlayışının terkip edildiği *Esrâr-ı Belâgat* adlı eserin *Mukaddime* bölümünün transkripsiyonu ve incelemesi yapılarak, eserin Tanzimat dönemi belâgat çalışmaları arasındaki önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

Çalışma, Giriş ve iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde belâgat kavramı ve tarihi gelişimi hakkında bilgiler sunuldu. Eski Türklerde, Osmanlı medreselerinde, Tanzimat ve Cumhuriyet dönemlerindeki belâgatın seyrine değinilerek, belâgatın diğer ilimlerle ve retorikle olan ilişkisi belirtildi. Tezin konusunu oluşturan *Esrâr-ı Belâgat*'in yazarı Bereketzâde İsmail Hakkı'nın hayatı ve eserleri de bu bölümde ele alındı.

Birinci bölümde *Esrâr-ı Belâgat* tanıtılarak, üslûp ve içerik yönünden incelendi ve metnin özeti verilerek, eserin belâgat çalışmaları arasındaki yeri belirlenmeye çalışıldı.

İkinci bölümde, öncelikle çeviriyazıda izlenen yöntem belirtilerek, Bereketzâde İsmail Hakkı'nın hazırladığı fihriste ve metnin çeviri yazısına yer verildi.

Ana bölümlerden sonra “Sonuç” ve “Kaynakça” başlıkları yer almaktadır.

Çalışmada Arapça ve Farsça manzum ve mensur parçaların anlamları ile Farsça ve Türkçe şiirlerin vezinleri dipnotta verilerek *Mukaddime*’de ismi geçen alim ve diğer önemli şahsiyetler hakkında kısa bilgiler sunulmuştur. Belâgatın kaynaklarının öğrenilmesi bakımından oldukça yarar sağlayacağını düşündüğümüz bu eserin, daha iyi anlaşılması açısından özet ve inceleme bölümlerinde, içerik şeması üzerinden (metnin imkân verdiği ölçüde) bir sınıflandırmaya gidilmiştir.

Bütün gayretlere rağmen çalışmanın kusursuz olduğu söylenemez. Dikkatimizden kaçan hatalar için özürlerimizi bildirerek geliştirici eleştirilerin çalışmamıza katkı sağlayacağını temenni ederiz.

Çalışmanın her aşamasında büyük katkıları olan, bilgi ve tecrübesi ile bana rehberlik eden, özellikle Arapça ve Farsça metinleri okuma ve tercümede, kaynakların bulunmasında ve araştırma yöntemleri konusunda yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Süleyman ÇALDAK’a, şahsi kütüphanesinden yararlanmamı sağlayan Okt. Ömer UYAN’a, manevi desteğinden ve teknik konulardaki yardımından dolayı Ufuk KALE’ye ve çalışma sürecindeki sabrından dolayı aileme teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

ATEŞ, Elif. Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Esrâr-ı Belâgat'i (Mukaddime Cildi), Malatya, 2017.

Bereketzâde İsmail Hakkı'nın hayatı, eserleri ve özellikle Esrâr-ı Belâgat adlı eserinin Mukaddime kısmı bu çalışmanın konusu oldu.

Tez, Giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte “belâgat” kavramı üzerinde durulmuş, belâgatın diğer ilimlerle ve retorikle olan ilişkisine değinilerek bu ilmin tarihî gelişimi hakkında bilgiler sunulmuştur. Akabinde bu tezde incelenen eserin yazarı Bereketzâde İsmail Hakkı'nın hayatı ve eserleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Birinci bölümde Esrâr-ı Belâgat'ın genel bir tanıtımı yapılmış, eser özetlenerek kapsamlı bir şekilde incelenmiş ve belâgat çalışmaları arasındaki yeri ve önemi belirtilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümü ise eserin çeviriyazı metni ve bu metnin fihristi oluşturmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Bereketzade İsmail Hakkı, belâgat, çeviriyazı.

ABSTRACT

ATEŞ, Elif. The author Bereketzâde İsmail Hakkı's Esrâr-ı Belâgat' (Mukaddime Skin), Malatya, 2017.

Bereketzâde İsmail Hakkı's life, works and especially Mukaddime (introduction) part of his work named Esrâr-ı Belâgat are the subjects of this study.

The thesis comprises entry and two parts. In the entry, "belâgat (declamation)" notion is emphasised, information about historical development of this science are presented by mentioning belâgat's (declamation) relations with other sciences and rhetoric. Soon after, life and works of Bereketzâde İsmail Hakkı, the writer of the work investigated in this thesis, are dealt with main lines.

General overview of Esrâr-ı Belâgat is made at the first part, the study is analysed inclusively by summarising and its place and importance among other belâgat (declamation) studies are indicated.

Second part is formed by the study's transcription text and this text's index.

Key Words: Bereketzade İsmail Hakkı, belâgat (declamation), transcription.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
BİLDİRİM	ii
ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ.....	1
1. BELÂGATIN TARİHİ GELİŞİMİ	4
2. TÜRKÇE BELÂGAT ÇALIŞMALARI VE RETORİK	8
2.1. TÜRKÇE BELÂGAT ÇALIŞMALARI	8
2.2. RETORİK.....	15
3. BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ.....	19
3.1. Eğitim Hayatı	21
3.2. Bereketzâde'nin Hocaları	23
3.3. Memuriyet Hayatı	25
3.4. Eserleri	27
3.4.1. Yâd-ı Mâzî	28
3.4.2. Suriye Muzafferiyâtı	28
3.4.3. Menâkıb-ı Seniyye	29
3.4.4. Bekâ-yı Saltanat-ı Osmâniyye	29
3.4.5. Rehber-i Sa'âdet	30
3.4.6. Envâr-ı Kur'ân	30
3.4.7. Necâib-i Kur'âniyye	30
3.4.8. Metâlib-i Âliyye	31
3.4.9. İsbât-ı Vâcib	31
3.4.10. Tenâkuz-ı Fıkhî	31

3.4.11. Meşveret	31
3.4.12. Osmanlı Sarfının Mebâdisi	32
3.4.13. Esrâr-ı Belâgat	33
BİRİNCİ BÖLÜM: ESERİN İNCELENMESİ.....	34
1. ESRÂR-I BELÂGAT'E GENEL BİR BAKIŞ	34
2. ESRÂR-I BELÂGAT'İN MUKADDİME CİLDİNİN ÖZETİ	36
3. İNCELEME	50
3.1. Planı	50
3.2. Anlatım Metodu	51
3.3. Eserin Üslubu ve Yazarın Üslupla İlgili Görüşleri	53
3.4. Eserin Önemi ve Değeri	57
İKİNCİ BÖLÜM: ESRÂR-I BELÂGAT MUKADDİMESİ'NİN	
ÇEVİRİYAZI METNİ	59
1. ÇEVİRİ YAZIDA İZLENİLEN YÖNTEM	59
2. ESRÂR-I BELÂGAT MUKADDİMESİ'NİN FİHRİSTİ	61
3. METNİN ÇEVİRİ YAZISI	65
SONUÇ	118
KAYNAKÇA	121

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
C.	: Cilt
ed.	: Editör
H	: Hicri
haz.	: Hazırlayan
M	: Miladi
M.Ö.	: Milattan önce
nr	: Numara
ö	: Ölümlü
S	: Sayı
s	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GİRİŞ¹

Belâgat, sözün yerinde ve zamanında doğru ve güzel şekilde ifade edilme usûlünden bahseden bir ilimdir. Belâgat, Arapça sözün açık ve düzgün olması anlamına gelen “beluga” fiilinin mastarıdır.²

Belâgat, yaratılıştan insana bahşedilen bir yetenek olan ifadeyi inceler. İnsanlar düşüncelerini daha etkili biçimde anlatabilmek için çaba sarf ederler. İfade kudreti kişiden kişiye farklılık gösterir. Kaynaklar, belâgatin meleke ve ilim olmak üzere iki yönü olduğundan bahseder. İnsanın doğuştan sahip olduğu güzel ifade edebilme yetisi belâgatte zevk-i selimle ilişkilendirilir. Zevk-i selim aynı zamanda, bir şeyin iyi ve güzel olduğunu hissetmek demektir. İlim yönü ise bu alanın metodolojisiyle alakalıdır; belâgatli söz söyleme tekniklerini kapsar ve çeşitli idmanlarla kazanılır.

Klasik belâgat kitaplarında, bir kişinin veya sözün belîğ olabilmesinin ilk şartı fesâhattir. Fesâhat, sözün kolay anlaşılır ve kusurlardan uzak olma hâlidir. Belâgatla fesâhat kimi zaman birbirinin yerine kullanılsa da fesâhat genellikle lafza, belâgat ise anlama ait güzellikleri nitelemek için tercih edilir.

Belâgat Arap dil ve edebiyatındaki ilimler içinde bağımsızlığına en geç kavuşanıdır. Bu ilmin gelişim süreci içerisinde belâgat alimleri tarafından farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. Bu kullanımlar şu şekildedir:

- Beyân: Câhiz (ö. 255/ 869)
- Bedî: İbnü'l-Mu'tez (ö.269/ 908)
- Nakdü's-şi'r: Kudâme b. Ca'fer (ö. 377/ 932)
- Es-sım'ateyn: Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/ 1009)
- Fesâhat: İbn Sinân el-Hafâcî (ö.466/ 1073)
- Belâgat ve delâilü'l-i'câz: Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 417/ 1078)
- Meânî ve beyân: Zemâhşerî (ö. 538/ 1144)

¹ Bu bölüm Yekta Saraç'ın *Klâsik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, Kadriye Yılmaz Orak'ın *Belâgat Geleneğimiz ve Belâgat-i Lisân-ı Osmânî* isimli eserinden ve Süleyman Çaldak'ın *Felsefe Ansiklopedisi*'ndeki “Belâgat” maddesinden hareketle hazırlandı. (Saraç, 2010; Orak, 2013; Çaldak, 2004, 245-252)

² “Bazı kaynaklar bunu ‘ulaşmak; olgunlaşmak, erginlik çağına varmak’ mânasındaki bulûğ kelimesiyle ilgili görüyorlarsa da bab ve mastar değişikliğinden dolayı bu anlam isabetli görülmemektedir.” (Kılıç, 1992, 380)

- Meânî, beyân ve bedî‘: Bedreddin b. Mâlik (ö. 680/ 1277)
- Ulûmü’l-belâga: Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/ 1338)

Belâgat ilmi meânî, beyân ve bedî‘ olmak üzere üç kısma ayrılır. İlm-i meânî sözün duruma uygun olarak söylenmesini konu edinir. Meânî, belâgatın cümle ile ilgili konularıyla ilgilenir ve sözü üretme şartları üzerinde yoğunlaşır; zaman ve şartların zorunlu kıldığı cümle kalıplarına ve şekillerine ait kuralları belirler.

İlm-i beyân, bir maksadın nasıl daha anlaşılır ve daha güçlü şekilde ifade edileceğinden bahseden bir ilimdir. Bu ilim, sözün yorumlanmasıyla ilgili kuralları belirlemek için söz (lafız) ile anlam (mana) arasındaki ilişkinin niteliklerini inceler. “Delâlet” denen bu ilişki beyan ilminin temelidir.

İlm-i bedî‘ ise maksadı ifade etmede yeterli olan söze mana ve ahenk açısından güzellik kazandırma yollarını gösterir.

Belâgat ilminin geniş kapsamından dolayı birçok alanla ilgisi vardır.

Bu ilmin sunduğu bilgi metinlerde en küçük ses birimine kadar bütün sözdizimsel özellikleri incelemeye olanak sağlar. Bu doğrultuda belâgat, edebî eserlerin çözümlenmesi, yorumlanması ve eleştirisi konusunda kaynaklık edecek bir bilimdir. Belâgatın iyi anlaşılması edebî eserlerin tahlillerinin daha sağlıklı ve sistematik şekilde yapılmasına katkı sağlayacaktır. Fakat bu kaynağın günümüz metinlerinin üzerinde uygulanabilir hâle getirilmesi gerekir. Bunun için de yeni tekniklerle sentezlenip, geliştirilmesi metot ve terminolojisinin oluşturulması elzemdir. Bu adapte sürecinde:

...Gelişimin herhangi bir safhasında takılmak ve edebî eleştiriyi bundan ibaret sanmak doğru bir yaklaşım olmayacağı gibi elde olan birikimi görmezden gelerek, ‘yeni yöntemler’ adına daha iç dinamiklerimizi kullanmadan metinler üzerinde çözümlenme, eleştiri ve değerlendirmeler yapmak; dahası, çağımızda dil ve edebiyat bilimlerinin gövdesinden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmekte olan yeni bilim dallarını salt çevirilerle beslemek de doğru değildir (Aydoğan, Ankara Üniversitesi, 2007: 4).

Aynı zamanda belâgat kitaplarında dilbilim, anlambilim, gösterge bilim gibi alanlara ilişkin değerli bilgiler yer almaktadır. Rıza Filizok, bu alanlarla belâgat arasındaki ilişkiyi şu şekilde değerlendirir:

...Dil bilimi, gösterge bilimi, anlambilimi, pragmatik sahalarında Batı dünyasında halen geliştirilmekte olan birçok teori ve teknik ile Türk-İslâm medeniyeti içinde gelişen mantık, fıkıh, belâgat gibi bilim dallarının teori ve teknikleri arasında çok sıkı ilişkiler vardır. Bu ilişkiler yüzeysel benzerlikler değildir, tarihî belâgat ve fıkıh bilimlerimiz, günümüz dil ve bildirişim teorilerinin büyük bir kısmına temel hareket noktası oluşturmakta, onların öncülüğünü yapmakta, onlara model olmaktadır. (www.egeedebiyat.org/ 14.03.2016)

Öte yandan anlambilim ve belâgat arasındaki ilişkiye değinen Doğan Aksan (1998: 16) belâgatin, bugün anlambilim çerçevesi içinde değerlendirilen çeşitli konulara el attığını söyler.

Yine Filizok, pragmatığın yeni bir bilim dalı olduğuna karşı çıkar ve “ilm-i meânî”nin gelişmiş bir pragmatik teorisi olduğunu söyler. Dil ve edebiyat araştırmaları için yeni teknikler geliştiren bildirişim gibi teorilerle belâgat geleneğimizin ilişkisini örneklerle ortaya koyan araştırmacı, makalesinde yapılması gerekenler konusunda şu sözleri söylemektedir:

Belâgat geleneğimizin bugünkü bildirişim teorisiyle, sözcemele teorisiyle ve pragmatığın birçok teorisiyle örtüşüğünü hiç zorlanmadan söyleyebiliriz. Elbette günümüzde bildirişim teorisi durmadan gelişmekte ve yeni unsurlarla zenginleşmektedir. Bu gelişmelerin tamamı belâgat geleneğimizde yoktur. Ama aynı şekilde günümüz bildirişim teorilerinin belâgat geleneğimizin bütün teorilerini kapsamadığını da görüyoruz. Bundan dolayı Türk araştırmacıları, bu iki kaynaktan da beslenmek zorundadır. İncancımızı tekrarlıyoruz: Bunu başardığımız zaman, söz konusu bilim dallarının gelişmesine evrensel katkılar yapabiliriz.

Yekta Saraç (2012: 32), belâgatin günümüzde sadece söz sanatlarıyla özdeşleştirildiğinden duyduğu rahatsızlığı dile getirir ve bu ilmin, “dilnin karmaşık yapısının çözümüne dair” bize imkânlar sunacağını söyler.

Belâgat ilmi dil ve edebiyatımız açısından böylesine önem taşımasına rağmen günümüzde bu kaynaktan yeterince faydalanılmamaktadır. Belâgat metotlarının güncellenerek belirlenmesiyle günümüzde önemli edebiyat araştırmalarından olan üslûp incelemeleri alanında kendi edebiyatımız için kullanabileceğimiz sağlam bir sistem oluşturabiliriz. Kazım Yetiş’in de tespitiyle bizde bu konunun terimleri bile kurulamamıştır. “Elbette son yarım hatta çeyrek yüzyıldır çok yeni üslûp inceleme metotları bulunmuş, yeni yaklaşım tarzları, yeni terimler ortaya çıkmıştır. Bu yeni

terimlerin karşılanması elbette eski terimlerin bilinmesinin büyük faydaları, katkıları olacaktır.” (Yetiş, 2006: XVI)

Bu amaçların gerçekleşmesi için şüphesiz işe belâgat kaynaklarının incelenmesiyle başlanmalıdır. Bu tezde alana katkı sağlaması düşüncesiyle 19. yy’ a ait, İslam kültürüne dayalı olan “belâgat” ve Batı hitabetine dayanan “retorik” anlayışının terkip edildiği Esrâr-ı Belâgat adlı eserin Mukaddime bölümünün transkripsiyonu ve incelemesi yapılarak, eserin Tanzimat belâgat çalışmalarındaki önemi tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. BELÂGATİN TARİHİ GELİŞİMİ

Diğer ilimlerde olduğu gibi belâgatın de sisteminin oluşturulup ilim hâline gelmesi belli bir merhaleden sonra olmuştur. Belâgat ifade güzelliğini konu edindiğinden temeli sözün yaratılışından beri insanların iletişimde bu yetiyi kontrollü olarak kullanım çabalarına dayandırılabilir. Dil kullanımı zamanla insanların dikkatini çekmiştir.

Bilhassa Araplar bu konuda kendilerini geliştirmiş, ifadelerini güzelleştirmek için kapıldıkları hırs sonucu edebiyatta zirveye ulaşmışlardır. Nitekim Cahiliye döneminde Arapların herhangi bir bilim dalında adlarını duyuracak ilmî çalışmaları ve sanat eserleri yoktu, sadece söz sanatlarındaki, fesâhat ve belâgat alanındaki maharetleriyle tanınmışlardı. Bunun da temeli daha güzel söz söyleyebilme mücadelesine dayanır. Öyle ki Arapçada da “arab” kelimesi, meramını “en güzel ve en net bir şekilde anlatabilen kimse” için kullanılıyordu (Orak, 2013: 18).

Kaynaklar belâgatın edebiyat eleştirisi olarak başladığı konusunda büyük oranda hemfikirdir. Bu eleştirilerin temeli Mekke yakınlarındaki Ukaz’da kurulan şiir panayırlarında şairlerin şiirlerinin değerlendirilmesine dayanır. Burada şiirler, alanında otorite kabul edilen Kureyş’in ileri gelenlerinin önünde okunur ve onların eleştirilerine bırakılırdı. Tenkit edilen şiirlerden fasih görüleni Kabe’nin duvarına asılırdı. Şiiri Kabe’ye asılan ilk şairin İmru’l-Kays olduğu söylenir (Karuko, 2014: 29).

Bu panayırlarda şairler, kendisi için ayrı bir çadır kurulan ve şiirlerin kritiğini yapan Nabigâ ez-Zubyani'ye şiirlerini beğendirmek için birbirleriyle yarışır ve kusursuz eserler yaratmak için çabalarlardı. Şairler seçkin bir sanat eseri ortaya koymak için mana ve lafız uyumuna, hangi sözü hangi makamda kullanacağına, sözü ne zaman uzatıp ne zaman kısaltacağına, hangi edatı ne için kullanacağına dikkat ederek söylemlerini titizlikle kontrol ederlerdi.

Arap toplumunda dil kullanım becerisinin böyle ileri bir seviyeye ulaştığı sırada Kur'ân-ı Kerim nazil olmuştur. Ahmet Cevdet Paşa (1972:75), peygamberlerin gönderildikleri asırda itibar gören ne ise o mucizeyi taşıdıklarını söyler. Öyle ki Kuran'ın üslubundaki güzellik ve Hz. Peygamber'in fesâhati, dil kullanımında üstün nitelikleri olan Arapları hayrete düşürmüştür. Diğer bir ifade ile bu dinin mucizesi bir "dil mucizesi" olmuştur (Saraç, 2012: 18).

Bu mucize karşısında Araplardan bazılarının kalbi yumuşarken bazıları da düşmanlık besleyip, içerisinde hiçbir nazım bozukluğu, anlam kapalılığı bulamadıkları Kur'ân-ı Kerim ile mücadeleye girişmişlerdir. Bu konuda Kur'ân da bir benzerini ortaya koymaları hususunda onlara meydan okumuştur (Kur'ân-ı Kerim, 8:31; 11:13; 2:23-24).

Kaynaklar, bu doğrultuda bazı girişimlerin bulunduğunu fakat bunların gülünç bir duruma düşmekten öteye geçemediğini kaydetmiştir. Daha sonra hem kendilerine meydan okuyan bu metnin ne gibi ayrıcalıklara sahip olduğunu merak eden hem de çoğu yerde anlaşılmayı murat ettiğini belirten bu kitaba sempati duyan kimseler, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması ve ifadesindeki güzelliğin altında yatan temel nedenlerin tesbitine yönelik çalışmaları başlatmıştır. Aynı zamanda İslam'ın yayılmasıyla diğer kavimlerin içinde Arapçanın yaygınlaşması ve yanlış kullanmaların önlenmesi için Arapça dil kurallarının belirlenmesine ihtiyaç duyuldu ve alimlerin Kur'ân-ı Kerîm üzerine yoğun bir filolojik faaliyete girmelerine sebep oldu. Belâgat çalışmaları sistemli olarak ilk defa, Kur'ân'ı anlamaya yönelik çabalarla başlamıştır. Bu çalışmalardaki ilk pay nahiv alimlerinindir. Onlar dil kaidelerinin tespitinde Kur'ân-ı Kerîm'den temel bir kaynak olarak yararlanmışlar, ayetlerdeki teşbih, mecâz, kinâye gibi birçok belâgî güzelliklere de değinmişlerdir (Bulut, 2015: 27). Meâni'l-Kur'ân, Mecâzu'l-Kur'ân,

Garîbu'l-Kur'ân, İrâbu'l-Kur'ân adı altında yapılan bu çalışmalarda, Kur'ân'ın gramer yönünün incelenmesinin yanında edebî yönüne dair ilk gayretler de yer alır.

Başlarda dinî bir temele dayanan bu girişimler üzerinde daha sonra sosyal ve siyasi nedenler de etkili olmuştur. Nitekim Şuûbiye akımıyla, Arapların her sahadaki üstünlüklerine bir nevi başkaldırılarak Arapçaya belli yönlerden hücum edilmesinin sonucu, bu harekete cevap vermek için Arap dilinin ve edebiyatının üstün özellikleri araştırılıp belirlendi.

Belâgatin kaideleri dil ve gramercilerin, edebiyatçıların, tefsir ve kelim alimlerinin çalışmaları içerisinde incelenmekteydi. Bu zeminin üzerine belâgatin terimleri oluşmaya başlamış ve müstakil bir ilim olma sürecine girmiştir. Kur'ân'ı anlamak, dil kurallarını ortaya koymak ve etkili söz söylemeyi öğretmek için hem Arapların belâgatle ilgili görüşleri incelenmiş hem de Hint, Yunan ve Farsların görüşleri de değerlendirilerek Arap beyanı için birtakım kuralların konması amaçlanmıştır.

Miladi 9. yüzyılda dil ve gramer kitaplarında belâgatle ilgili görüşlere yer verilmiştir. Şiir ve edebiyat alanındaki ilk çalışmalarda da şiir ve ayetlerdeki edebî yönler dair bilgiler yer almaktadır. Bu dönemde artık belâgatle ilgili ilk müstakil eserler verilmeye başlanmıştır. Belâgat ilminin kurucusu kabul edilen Cahız (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde belâgatin lafız-mana uyumu, kelime seçimi, icâz, itnâb, harflerin çıkış yerleri, harflerin ve kelimelerin uyuşması ve uyuşmazlığı gibi konulardan bahseder (Saraç, 2012: 19). İbnu'l-Mutez (ö. 296/908)'in *Kitâbu'l-Bedi ve Tabakâtu's-Şuarâ*'sı edebi sanatlara dair ilk müstakil eser kabul edilir.

Yine bu asırda Yunan felsefesini ve retorik düşüncesini, belâgate temel kabul eden bir çevre belirlemiştir. Retoriği yaymaya çalışan felsefeciler Aristo'nun "*Poetika*" ve "*Retorik*"ini özetleyerek tercüme etmişler ve çalışmalarında bu görüşlere yer vermişlerdir.

Devam eden süreçte verilen eserler belâgati bir bütün olarak incelememektedir. Öyle ki kimi eserler sadece beyân, kimi bedi, kimi fesahat bilimlerine ağırlık vermiş veya bunlardan iki dalı ilişkilendiren çalışmalar hazırlanmıştır. Birçok alandan beslenerek ilerleyen belâgat çalışmaları Kudâme b. Cafer (ö.337/948), Ebû Hilâl el-Askerî (ö.395/1005), İbni Reşîk el-Kayrevâni (ö.456/1063) gibi önemli isimlerin

eserleriyle devam eder. Bu gelişim sürecinin en dikkate değer eserleri, belâgatın üstadı sayılan Abdulkâhir el-Cürcânî (ö.471/1048)'nin *Delâ'ilü'l-İ'câz* ve *Esrârü'l-Belâga*'sıdır. Bu iki eserle belâgat ilmine yeni bir bakış açısı getiren Cürcânî meani ilminin kurucusu kabul edilir (Saraç, 2012: 23).

Asrın dil alimi Zemahşerî (ö. 538/ 1143) *el-Keşşâf* adlı eserinde, Cürcânî'nin görüşleri doğrultusunda Kur'ân-ı Kerîm'i açıklar. Fahreddîn er-Razî (ö.606/1210) de Cürcânî'nin bu iki eserini özetleyerek oluşturduğu *Nihâyetü'l-İcâz ve Dirâyeti'l-İ'caz min Esrâri'l-Belâga ve Delâili'l-İ'câz*'nda belâgate mantık, felsefe, usul ve kelim gibi birçok ilme ait terimleri katmıştır.

Sekkâkî (ö.629/1229)'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eseri bu alanda diğer bir dönüm noktasıdır. Sekkâkî kendi görüşlerini önceki çalışmalarla sentezlemiş, belâgati meani, beyan ve bedi olmak üzere tasnif etmiştir. Bu esere birçok şerh ve haşiye yazılmıştır. Sekkâkî'den sonraki alimler arasında İbnü'l-Esîr (ö.637/1239), *el-Meselü's-Sâir* adlı eseriyle değerli görüşler sunmuştur. Bu alim belâgat yerine beyân kavramını kullanmış, güzel için “zevk-i selim”i ölçü edinmiş, belâgat için gerekli olan diğer ilimleri belirtmiştir.

Miftâhu'l-Ulûm baz alınarak oluşturulan eserlerin en önemlilerinden biri Hatib el-Kazvîni (ö.739/1338)'nin *Telhîsu'l-Miftâh* adlı eseridir. Bu çalışmasında *Miftâhu'l-Ulûm*'u özetlemiş gerekli gördüğü yerde açıklamalar ve eklemeler yapmıştır. Bu eser farklı coğrafyalarda Mısırlı, İranlı, Magribli ve Türk birçok müellif tarafından şerh edilmiştir. Teftâzânî (ö.792/1390)'nin *Mutavvel* isimli şerhi bunlardan en önemlisidir.

Bu çalışmalar ile belâgat ilminin genel sınırları belirlenmiş, sadece ilmin içinde tasnifler ve yeni adlandırmalar yapılmıştır. Bu eserlerin hepsi Arapçadır fakat belâgat İslam dünyasının ortak ilmidir. Arapça Kur'ân'ın dili olduğundan Farslar, Türkler ve diğer Müslümanlar için bilim dili kabul ediliyordu. O dönemde Türkler, Arapça ve Farsçayı çok iyi seviyede biliyorlardı ve belâgat alanındaki çalışmalarını da Arapça olarak yazıya geçirmişlerdir. Nitekim Zemahşeri ve Teftâzânî gibi bu alanda eser veren büyük yazarlar Türk'tür (Yetiş, 2006: 1).

Osmanlı medreselerinde belâgat kitapları yıllarca Arapça asıllarından veya bu eserlere Türk müderrisler tarafından yine Arapça olarak yazılan şerhlerden

okutulmuştur. Arapçadan sonra belâgat sahasında ilk önce Farsça eserler verilmiştir. Reşîdü'dîn el-Vatvât (ö.573/1177)'ın *Hadâiku's-Sihr fî Dakâki's-Şi'r* adlı eseri buna örnektir. Konuyla ilgili Türkçe eserlerin verilmesi ise çok sonra olacaktır. Bunu ayrı bir başlıkta değerlendireceğiz.

2. TÜRKÇE BELÂGAT ÇALIŞMALARI VE RETORİK

2.1. TÜRKÇE BELÂGAT ÇALIŞMALARI³

Osmanlı döneminde belâgatle ilgili ilk müstakil eserler XV.yüzyılda vermeye başlamıştır. Kadriye Orak, belâgat ile “işaret teorisi”nin ilişkisinden dolayı Türk belâgat çalışmalarının başlangıcının bu teorinin sahibi olan İbn Sina'ya dayandırılabilceğini söyler.

Osmanlı döneminde ve öncesinde Arapça çok iyi bilindiği ve bilim dili kabul edildiğinden birçok alanda olduğu gibi belâgat kitapları da uzun yıllar Arapça asıllarından veya bu kitaplar üzerine Türk müderrisler tarafından yine Arapça yazılmış şerhlerinden okutulmuştur. Türk edebiyatında konuyla ilgili yazılan eserlerde uzun bir süre İslami belâgat anlayışına bağlı kalınmıştır. Tanzimat döneminden sonra yazılan belâgat kitaplarında ise klasik anlayışın yanında Batı retorığının de etkisi görülür. İlk önce Tanzimat'a kadar yazılan eserlere değinelim. Bunlar çoğunlukla şerh, tercüme, telif ve haşiye niteliğindedir. Bu dönemde doğrudan belâgatı konu alan veya belâgatın sadece bir kolu ile ilgili bilgi veren eserler yazılmıştır.

Alî b. Hüseyin Hüsâmeddîn Amasî (ö.875/1470)'nin *Risâletün mine'l-'aruz ve Istilâhu's-Şi'r*'i; Şeyh Ahmed el-Bardâhî el-Âmidî (ö.907/1502)'nin *Kitâbü Câmî Envâ'i'l-edebi'l-Fârisî* adlı eserinin “*fî's-sanâyî'l-edebiyye Mine'l-arûz ve't-ta'miye*” adlı bölümü; Mustafa Sürûrî (ö. 1562)'nin *Bahrü'l-maârif*'i; Mu'îdî (ö. XVI.yüzyıl ortaları)'nin *Miftâhü't-teşbih*'i; Müstakimzâde Süleyman Sadeddin (ö.1787)'nin *Istilâhâtü's-Şi'riyye*'si belâgatın sadece bir cüzünü ele alan eserlerdendir ve bu eserler daha çok şiirle ilgili terimleri ve bazı edebi sanatlar hakkındaki bilgileri içermektedir.

³ Bu bölüm çeşitli kaynakların yanı sıra esas olarak Kazım Yetiş'in *Belâgattan Retoriğe* isimli eserinden hareketle hazırlandı.

Doğrudan belâgati konu alan eserler de genellikle medreselerde okutulmak için kaleme alınan şerh, telif ve tercüme niteliğinde olan eserlerdir. En çok Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*'u üzerine şerh yapıldığı görülmektedir.⁴ Bu gruptaki önemli eserler:

Altıparmak Mehmet Efendi (ö.1623)'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'ı, bu eser *Tercüme-i Telhîs* veya *Kâşifu'l-ulûm ve Fâtihu'l-fünûn* adlarıyla da anılır. Molla Lütî (ö. 1495)'nin *Risâle-i Mevlânâ Lütî*'si şu anki bilgilere göre Türkçe telif edilen ilk kitap olarak görülüyor.⁵ Taşköprüzâde Ahmed Efendi (ö.1561) Arapça olarak telif değerindeki *Mevzû'atü'l-ulûm*'u yazmış ve bu eseri oğlu Kemâleddin Mehmet (ö.1621), Türkçeye çevirmiştir. Mehmed Tâhir Selâm da 1841'de, Mevlânâ İsmüddin'in *Mizânü'l-edeb*'ini Arapçadan tercüme ederek yayımlamıştır. 1868 yılında da İsmail Ankaravî(ö.1631/32)'nin *Miftâhü'l-belâga ve Misbâhü'l-fesâha* adlı eseri neşredilmiştir. Miftâhü'l-belâga bazı araştırmacılar tarafından Türkçe telif edilen ilk kitap olarak kabul edilir. Fakat Molla Lütî ve Taşköprüzâde eserlerini Ankaravî'den önce yazmışlardır. Ayrıca son yıllarda 16.yüzyılda yaşamış, Şerîfî isimli bir alime ait olan *Hadikatü'l-Fünûn* adında Türkçe telif edilmiş bir belâgat kitabı tespit edilmiştir. Süleymaniye ve Millet Kütüphanesi'nde birer nüshası bulunan eserin istinsah tarihi belli değildir. Mücahit Kaçar yaptığı incelemede bu eserin “Türkçe telif edilmiş ilk belâgat kitabı” olabileceğini söylese de *Risâle-i Mevlânâ Lütî* yazılış tarihi bakımından daha eski bir eserdir.

Şu anki bilgilere göre Tanzimat'a kadar belâgat sahasında yazılan ilk Türkçe eserler bunlardır. Bu çalışmaların içinden en bilineni şüphesiz İsmail Ankaravî'nin *Miftâhü'l-belâga ve Misbâhü'l-fesâha*'sıdır. Ankaravî bu eserini Kazvî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* ve Hacı Cihân'ın *Menâzırı'l-İnşa* adlı eserlerini esas alarak meydana getirmiştir ve konular Türk okuyucuların anlayacağı şekilde işlenmiştir.

İsmail-i Ankaravî kitabın telif sebebi olarak manevî evlatlarını dediği Derviş Âmil ve Muhammed Sâdık Çelebi'nin şiiri ve inşayı öğrenmek istemesini, dolayısıyla Hatîb-i Dimeşkî'nin *Telhîs*'ini okumaya başlayıp kavrayamadıkları ve kendisinin onlara şefkaten adı

⁴ Bu esere 130 civarında şerh ve haşiye yapılmıştır. Miftâhu'l-ulûm ve Telhîs için yapılan çalışmaların listesi için: Atabey, Kılıç, “Üskübî'nin Şerh-i Telhîs'i”, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir, 1990, ss.6-14.

⁵ Mustafa Aksoy bu eser için, “...Osmanlı Devleti döneminde Anadolu'da yazılan, belâgata dair bilinen müstakil ilk Türkçe eserdir.” demiştir. (Ege Üniversitesi, 1991: II)

geçen eseri Türkçeye tercüme ederek şerh etmek istediğini gösterir. Summak (Harran Üniversitesi, 1999: VI)

Öte yandan bugünkü bilgilerimize göre bizde ilk defa Ankaravî tercüme yoluyla da olsa bu türden bir eserde belâgatı tarif eder.

Tanzimat dönemine gelindiğinde ise belâgatın Türkçe olarak öğretilmesi konusunda bir girişim olmuştur. Her alanda Batı'ya yönelişin olduğu bu dönemde Arapçanın ve Doğu kültürünün etkisi yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Batılı tarzda yeni okulların açılması ve buralarda belâgat derslerinin okutulması eskisi kadar iyi Arapça bilmeyen öğrenciler için Türkçe belâgat kitaplarının hazırlanmasını zorunlu kılmıştır.

Kadriye Orak (2013: 26), bu dönemde belâgata olan yönelişi otoritenin çözümlenmesiyle padişahların halka ve orduya seslenirken ifade kudretlerini arttırmaya duydukları ihtiyaçlarla da ilişkilendirir.

Yine bu dönemde belâgatın Türkçeleştirilmesinin yanında Batı retorik anlayışına yönelimler de olmuştur. İlerleyen dönemlerde verilen çalışmalar; klasik belâgat geleneğini devam ettirenler, Batı retorik düşüncesini savunanlar, klasik belâgat anlayışını geliştirerek yeni belâgatı kurmayı isteyenler olarak üç çizgide gelişir.

Kaynaklarda da belirtildiği gibi ilk belâgat çalışmalarında şekil ile içerik arasında denge kurmuşlar daha sonra üslubu süsleme merakı, süsün, fikrin önüne geçmesine neden olmuştur. Hatta bu tercihler farklı edebiyat ekollerini oluşturmuştur.⁶ Anadolu'daki belâgat çalışmaları bütün ekollerin özelliklerini terkip eder. Arapça ve Türkçe olarak yapılan bu çalışmalarda Arapçalar şerh ve haşiye, Türkçe olanlar tercüme ve telif niteliğindedir. 19. yüzyılda Osmanlı aydınlarının büyük çoğunluğu dilin süsten kurtulması gerektiğini savunur.

⁶ 1. Meşârîka (Kelâm ve Felsefe) Ekolü (Horasan ve Maveraünnehir): Şekilden ziyade mana öne çıkarılır. Edebi örnekler azdır. Taksimat ve tasnifler geniştir. Temsilcileri: Râzî, Sekkâkî.
2. Arap ve Bülegâ Ekolü (Mısır-Şam-Irak): Şekilden ziyade lafız öne çıkarılır. Edebi örnekler çoktur. Taksimat azdır. Temsilcileri: Halepli İbn Sinan el-Hafâcî, İbnü'l-Esir.
3. Megârîbe (Bedî'ciler) Ekolü (Afrika-Endülüs): Özellikle bedî sanatlarına değer verilir. Temsilcisi: İbn Reşîk. (Hacımuftuoğlu , Atatürk Üniversitesi, 1987: 87-95); “ (1988: 115-127)

Türk edebiyat tarihinde belâgat en fazla önemi 1870-1907 yılları arasında kazanmıştır. Belâgatın bu dönemde önem kazanmasında etkili olan amillerden birisi de, yabancı diller karşısında ana dilin daha sağlam öğretilmesi keyfiyetidir.

Bu dönemdeki eserlerin bir kısmı belâgati tam kadrosuyla ele alırken bir kısmı da belâgatın bir iki şubesi hakkında bilgi içerir veya edebiyat teorileriyle alakalı hususlara ağırlık verir. Ayrıca bu dönemde yazılan eserlerin tamamına yakını ders kitabı mahiyetindedir. Bunların bir kısmı nazım şekillerinin yanında edebiyat tarihiyle ilgili bilgileri de içerir. Şimdi Tanzimat'tan Cumhuriyet dönemine kadar yazılan belâgatle ilişkilendirilebilecek eserlere değinelim.

Dârümuallim'in kitabet hocası olan Mehmet Nüzhet, oradaki ders notlarından *Muğni'l-Küttâb*'ı (1286) meydana getirmiştir. Bir yıl sonra Selim Sabit, rüşdiyeler için *Miyârü'l-Kelâm*'ı yazmıştır. 1289'da Mehmet Mihri ağırlıklı olarak bedî ilmini işlediği ve beraberinde teşbih ve nazım türlerini de ele aldığı *Fenn-i Bedî* kitabını yayımlar. Aynı yıl Ahmed Hamdî *Teshilü'l-arûz ve'l-Kavâfi ve'l-Bedâyi*'nde şiir ve nazım çeşitleri üzerinde durur.

Bunlar Arapça belâgati örnek alan Türkçe eserlerdir. İlk kez Süleyman Paşa ile klasik kaynaklarının yanında retorik de kaynak alınır. Süleyman Paşa, *Mebâni'l-inşâ*(I-II, 1288-1289)'sında Arapça, Farsça belâgat kitaplarının yanında Fransız yazar Emile Lefranc'ın, *Traité Théorique et Pratique de Littérature* (Paris 1839) adlı retorik kitabından da faydalanır. Bu eserle terim karşılığı tam oturmamış olsa da retorikğin birçok konusu Türk edebiyat nazariyesine kazandırılır.

Süleyman Paşa'nın takipçisi hemen çıkmaz, bir süre daha eski belâgat anlayışına dayalı eserler verilir. Aynı yıl, Abdünnâfi İffet Efendi iki ciltten oluşan *en-Nef'u'l-muavvel fi Tercemeti't-telhîs ve'l-Mutavvel* (1289-1290) adlı eserinde Tefâtânî'nin *el-Mutavvel*'ini tercüme etmiştir. 1290'da Ali Cemâleddin, Türkçe örneklerin bolluğu ile dikkat çeken *Arûz-ı Türkî Sanâyi-i Şi'riyye ve İlm-i Bedî* adlı eseri yazmıştır. Ahmed Hamdî'nin 1293'te yazdığı *Belâgat-ı Lisân-ı Osmâni* belâgati tam kadrosuyla (meânî, beyan, bedî, fesahat) ele alan ilk eserdir.

Zübdetü'l-Beyân'ın (1297) sahibi Mihalici Mustafa Efendi, eserinde sadece beyan konusunu işlemiştir. Hacı İbrahim Efendi ise *Hadikatü'l-Beyân*'ında (1298), fesahat ve

meânîye ağırlık vermiştir. Mekteb-i Hukuk'ta belâgat dersi veren Ahmet Cevdet Paşa da buradaki dersleri *Belâgat-ı Osmanîyye* (1298-99) adıyla cüz cüz bastırmıştır. Sekiz defa basılan eser, dönemde büyük yankı uyandırmış, tartışmalara yol açmıştır. Eski geleneği devam ettiren esere yapılan itirazların temelinde Arapça kelimelerin kullanılışı ve Arap belâgatı vardır. Tartışmaların sonucu olarak Türkçenin Arapçadan ayrı bir dil olduğu ve kendisine mahsus bir belâgatının bulunması gerektiği fikri aydınların zihninde yer arar.

Türk edebiyatının içinde yenileşme hareketinin başladığı dönemde edip ve yazarlar birtakım arayışlara girmişlerdir. Bu dönemdeki aydınlar anlatımda manayı gölgede bırakan külfetli sanatların terk edilmesi gerektiğini savunurlar. Onlara göre yeni edebiyatın yeni bir teorisi olması gerekir ve bunun için yeni bir estetik arayışı içine girerler. Namık Kemal, bunun gerçekleşmesi için “lisanımıza mahsus bir belâgat kitabının telifi”ni öngörür. Namık Kemal, yeni edebiyat için mana ile ifadenin birbirine uygun ve güzel olması, söylenenin açık ve hakikate uygun olması, anlamın lafız sanatlarına feda edilmemesi gibi prensipler belirler. Ayrıca onun bir belâgat kitabı yazmak istediği mektuplarından anlaşılmaktadır.

Münif Paşa da Mekteb-i Hukuk'ta belâgat dersleri vermektedir. Bu dersin notları *İlm-i Belâgat-La Rhétorique* ismiyle yazma halinde günümüze kadar gelmiştir. Eksik kalan ve basılmayan bu notlar bütünüyle Batı retoriğini anlatır.

Mekteb-i Mülkiye'deki ders notlarını kitap haline getiren Recaizade Mahmut Ekrem *Talîm-i Edebiyat* (1299)'ında yeni edebiyatın belâgatını yapar. Ekrem bu eserinde yenileşme devri Türk edebiyatının esaslarını tespit gayesi güder. Recaizade ilk defa edebi eserlerden nazariye, retorik çıkarmayı düşünür. Talîm-i Edebiyat, batılı anlamda bir edebiyat nazariyesi kitabıdır. Aynı zamanda adında edebiyat bulunan ve bizde edebiyat terimlerini açıklayan ilk kitaptır.

Talim-i Edebiyat'tan sonra Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar belâgatle ilgili yazılmış yaklaşık kırk eser tespit edilmiştir. Bu eserlerin kimi Recaizade çizgisinde yeniliği esas almış, kimi eski geleneği devam ettirmiş, kimi eskiyi Batı retoriği ile harmanlayıp iyileştirme çabalarına girmiş kimisi de edebiyat teorileri ve şiir incelemelerine dair bilgiler ihtiva eden çalışmalar ortaya koymuştur. Bu eserlerden

bazılarına değinecek olursak, Abdurrahman Fehmi *Tedrisât-ı Edebiyye* (1302)'de; Menemenli-zâde Mehmet Tahir, *Osmanlı Edebiyatı* (1310)'nda; Mehmet Celal, *Osmanlı Edebiyatı Numuneleri* (1312)'nde Recaizade'nin takipçileri olmuşlardır. Daha sonra Abdurrahman Süreyya, *Mizânü'l-Belâga* (1303) ve *Sefine-i Belâgat* (1305)'ında ve Said Paşa, *Mizânü'l-Edeb* (1305)'inde eskiyi devam ettirirler.

Yine bu dönemde yazılmış olan Ali Nazif'in *Zînetü'l-Kelâm* (1306)'ı ve Muallim Naci'nin *Istılâhât-ı Edebiyye* (1306)'si edebiyat kavramlarını belirli bir esasa bağlı kalmaksızın açıklamıştır. *Istılâhât-ı Edebiyye* kuvvetli yapısı ve yazarı dolayısıyla günümüze kadar faydalanılan bir eser olmuştur. Devam eden süreçte de benzer tarzda eserler yazılmıştır. Mehmet Rıfat'ın telif niteliğindeki *Mecâmiü'l-Edeb* (1308)'i daha önce yazılan eserlerin en hacimlisidir. İsmail Hakkı'nın *Esrâr-ı Belâgat* (1318)'i ise devrin son terkîp arayışını yansıtan en önemli eseri olarak kabul edilir.

Süleyman Paşa'dan ve özellikle Recaizade'den sonra görülen ikilik, yani eski belâgatla batı retoriğini birleştirerek yeni teşekkül eden edebiyatın belâgatının yapılmak istenmesi gibi anlayışlar belâgatta yeni arayışlar doğurdu. Bir kısım yazarlar eskiyi aynen devam ettirirken bir kısmı da eski ile yeniye terkîp etmek yolunu tuttu; bazılarında ise bu iş terkîpten çok alıntı mahiyetinde kaldı. İsmail Hakkı tamamlanmayan bu eserinde gerçekten eski ile yeniye, eskinin asıl kaynaklarına giderek birleştirmek ve birleşen noktalarını ortaya koymak ister. (Yetiş, 2006:8)

Esrâr-ı Belâgattan hemen sonra M. Nüzhet, *Def'u'l-mesâlib fî Adâbi's-şâir ve'l-kâtib* (1325) adlı eseriyle eski geleneğin son eserini vermiştir.

Süleyman Fehmi, *Edebiyat* (1325) adlı eserinde ileri düzeyde yenilikçidir. Edebiyatı farklı boyutlardan inceler. Edebiyatın felsefesini ve psikolojisini yapmaya çalışarak sanat boyutunu ön plana çıkarır. Mithat Cemal, *Edebiyat Dersleri* (1326)'nde Süleyman Fehmi'nin eserinde eksik olan yerleri yazmıştır. Reşit, *Nazariyyât-ı Edebiyye* (I-II, 1328)'sinde eski belâgat kavramlarına yeni açıklamalar yapar. Şahabettin Süleyman *Sanat-ı Tahrîr ve Edebiyat* (1329)'ta sanat eserini çevreleyen hususların psikolojik ve felsefi izahlarını yapar. Fuad Köprülü ve Şahabettin Süleyman'ın beraber hazırladıkları *Ma'lûmat-ı Edebiyye* (1330) de bu anlayışın devamıdır ve bütünüyle batıya yönelmiştir.

Bu devirdeki eserlerde belâgatın yanında vezin, kafiye, nazım şekilleri gibi konular da işlenmiş ve yazarlar edebiyat tarihine de yer vermişlerdir. Mesela Tahirül Mevlevî'nin *Tedrisât-ı Edebiyyeden Nazım ve Eşkâl-i Nazım* (1329)'ı tamamıyla vezin, kafiye ve nazım şekillerine hasredilmiştir. Daha sonra Ferid Kam, *Âsâr-ı Edebiye Tedkikatı Dersleri* (1331-1332)'nde eski şiirin incelenmesine ölçüler getirmiştir. Mehmet Akif'in Darülfünun'da verdiği ders notları da *Kavâid-i Edebiyye* (1329)'de bir araya getirilmiştir. Cumhuriyet'e geçiş döneminde Süleyman Şevket, liseler için *Güzel Yazılar* (1336-1339)'ı yazar. Dört ciltten oluşan bu eserin antolojik yanı ağır basar.

Cumhuriyet döneminde eski tarzda eserlerin yazılmaması ile birlikte edebî bilgilere ve belâgata da ilgi azalmıştır. Bu dönemde şiir merkezli olan eski edebiyatın yerini Batı kaynaklı roman ve hikaye merkezli yeni edebiyat almış, dolayısıyla belâgat ilmi de unutulmuştur. Buna rağmen ilerleyen yıllarda sayıları az da olsa bu alanda çeşitli çalışmalar verilmiştir. Tahirül Mevlevî'nin *Edebiyat Lügâtı* (1936) bunlardan birisidir. Alfabetik olarak düzenlenmiş ilk edebiyat terimleri sözlüğü olan bu eser eski ve yeni belâgatın birçok konusunu ihtiva eder. Devam eden süreçte İsmail Habip Sevük, *Edebiyat Bilgileri* (1942)'ni ve Nihad Sami Banarlı, *Edebî Bilgiler* (1942)'i yayımlamışlardır. Uzun bir aradan sonra Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri I: Belâgat* (1980) adlı eserinde eski belâgat bilgilerini yeni harflerle Türk okuyucusuna kazandırmıştır. Cem Dilçin, vezin, kafiye ve nazım şekillerinden bahsettiği *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (1983)'ni yazmıştır. Bunların dışında M. A. Yekta Saraç'ın *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat* (2000), Kadriye Yılmaz Orak'ın *Belâgat Geleneğimiz ve Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî* (2013)'si, Ali Bulut'un *Belâgat* (2013) ve *Belâgat Terimleri Sözlüğü* (2015), Semira Karuko'nun *El-Câhız ve Belâgat* (2014), Zekeriya Çelik'in Sekkâkî'den tercüme ederek hazırladığı *Miftâhu'l-Ulûm* (2017)'u ve yardımcı kitap niteliğindeki diğer eserler son dönemde belâgat alanında yazılmış kitaplardır. Bu kitaplarla birlikte son yıllarda eski harfli eserlerin transkripsiyon edilmesi ve belâgatle ilgili yapılan lisansüstü tezler de alana oldukça katkı sağlayan çalışmalardır.

Belâgat ilmi Doğu edebiyatlarında edebî tenkit ve tahlilinin de başlangıcı kabul edilir. Fakat Cumhuriyet'ten sonra yeni tarzlarda yazılan yeni eserlerin incelenip değerlendirilmesinde belâgat metotlarının yerine Batı eleştiri teorileri esas alınmıştır. Bu hızlı entegre hareketinde birçok girişimde olduğu gibi teorilerin, millî edebiyatımıza

uyarlanmadığı için sağlıklı sonuçlar elde edilememiştir. Belâgat ile ilgili makalesinde, belâgat ve edebiyat eleştiri kuramlarını ilişkilendiren Süleyman Çaldak, bu bağlantıyı şu şekilde ifade eder:

Bu dönemde tarihsel, sosyolojik, Marksist eleştiri gibi dış dünyaya ve topluma dönük eleştiri; sanatçının psikolojisi ve kişiliğini merkeze alan psikanalize dayalı eleştiri ve daha çok dilbilim, anlambilim ve biçim zemininde eseri sırf bir estetik obje olarak incelemeyi hedef edinen Yeni Eleştiri, Yapısal ve Arketipçi Eleştiri gibi esere dönük fenomenolojik eleştiri metotları, izlenimcilik gibi okur merkezli eleştiriler bu dönemin en yaygın edebiyat kuramlarıdır. Ayrıca son zamanlarda edebiyat çevrelerinde ilgiyle karşılanan göstergebilim, klasik mantık biliminin delalet bölümünün daha da geliştirilmiş hâli olmakla birlikte edebiyata uyarlanan kısmıyla edebî eleştiri ve yorum sahasında önemli gelişmeleri beraberinde getireceği umulmaktadır. Hermeneutik ile ilgili çalışmalar da bu konuda yeni açılımlar sağlayabilecek potansiyelde görünmektedir. Bütün bu arayışlar, doğrudan doğruya belâgat ile ilgili olmasa da ondan boş kalan yeri doldurmaya yönelik çalışmaların ürünüdür. (Çaldak, 2004: 252)

Belâgatın Türk edebiyatındaki seyri ve dil ve edebiyatı konu alan bazı ilimlerle ilişkisi bu şekildedir. Bu ilim retorik sanatı ile de benzer özelliklere sahiptir ve bu iki ilmin kimi zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülür. Fakat belâgatle retorik arasında ortaya çıkış nedenleri ve beslendikleri kaynak bakımından önemli farklar bulunmaktadır. Bu farkların anlaşılması için retoriğin oluşumuna ve gelişim sürecine ana hatlarıyla değinilecektir.

2.2. RETORİK

“Rhetorikos” kelimesi temel anlamda insana hitap etmeyi karşılar. Retorik ise belli bir durumda elde var olan inandırma yollarını kullanma yetisi olarak tanımlanabilir. Temel amacı muhataplarını ikna etmeye dayalı olan retoriğin kaynağı M.Ö. V. yüzyılda Sicilya’da yaşayan Corax ve Tsias’a dayandırılır. Sürgünden dönen vatandaşlar müsadere mallarını geri alabilmek için mahkemeye başvururlar ve ellerinde yazılı belge bulunmadığından mahkeme sözlü ifadelerine göre hüküm vermek durumunda kalır. Böylece Eski Yunan’da davacıların inandırıcılıklarını arttırmak için hukukçu Corax tarafından geliştirilen tartışma kuralları bu ilmin temelini oluşturur. Corax aynı zamanda ilk retorik hocalarındandır.

Protagoras ve Gorgias gibi sofistler tarafından yetkinleştirilen bu tekniğe Platon ve Aristoteles felsefi bir temel kazandırmış, Antiphon, İsostrates gibi logograflar da retorik kurallarını saptamışlardır.

Retorik ile ilgilenen düşünürler bu ilme farklı tanımlamalar yapmışlardır. Platon için retorik, dinleyicilerin manipüle edilmesidir. Quintilianus: “Retorik, güzel konuşma sanatıdır.” ; Aristoteles ise “Retorik, ikna etmesi gereken ya da ikna etmeyi amaçlayan argüman ve söylemlerin sergilenmesidir.” der.

Retorik dersleri teorik olarak öğretmenin anlatımı ve öğrencilerin birbiri ile pratik yapmasından oluşur. Antik Yunan’da daha çok pratiğe yönelik olan eğitimin yapısı Platon’dan sonra kırılır ve Tanrı’nın görüntüsü olmaya çalışmak amacının yerini insani mükemmeliyete ulaşma alır. Onlara göre mükemmel insan mükemmel hitap etmelidir.

Bir bilim dalı, bir sanat yahut olağan hayatın bir parçası olarak retorik karakteri üzerine Antik kültür boyunca bir mutabakata varılamamıştır ve kamu önündeki konuşmaların problemlili yapısı dolayısıyla felsefi olarak küçümsenmiş “düşük” (yer yer aşağılık) olarak sınıflandırılmıştır. Platon gibi birçok filozof, sofist ve siyasetçilerin retorik, etik olmayan bir şekilde (laf ebeliği, adaleti engelleme, suçu gizleme, hakikati örtme, para için yapma gibi) çıkarları için kullanmalarını eleştirirler. Retorik tematik ufku Platon tarafından çizilmiştir. O retorik etik temellerinin olmasını ister. Diyalektik ile retorik bir görmez. İkisinin maksadı farklıdır. Diyalektik çelişkiyi ortadan kaldırmaz. Platon’un tasavvurunda retorik meşrutiye kazanması için “adaleti temel edinmesi” gerekmektedir (Duman 2015: 60-115).

Retorik ve diyalektik (kanıtlama) eşdeğer gören Aristoteles ise bugüne ulaşan ilk retorik kitabının sahibidir. M.Ö. 345’te yazdığı ve üç bölümden oluşan *Retorika*’nın ilk bölümünde: kavramlar, retorik sahası, faydası ve fonksiyonu; ikinci bölümde: retorik konusuna girecek mevzular; üçüncü bölümde ise üslup ve edebi sanatları ele alır (Yetiş, 1996: XVIII). Aristo’ya göre kanıtlara inandırma tarzları retorik sanatının özüdür, yargıyı coşkularla saptırmaya başvurur. Aristo dinleyici ve zaman unsurunu dikkate alarak üç tür retorikten söz eder:

- a. Politik
- b. Adli
- c. Törenselle (epideiktik)

“Bunların bölümleri (α), zamanları (β) ve sonuçları (γ) şöyledir: a. Politik: (α) cesaretlendirme ve umut kırma, (β) gelecek, (γ) uygunluk ve uygunsuzluk; b. adli: (α) suçlama ve savunma, (β) geçmiş, (γ) adalet ve adaletsizlik; c. epideiktik: (α) övme ve eleştirme, (β) şimdiki zaman, (γ) onur ve onursuzluk.” (Aristo 1997: 20)

Retorik'in üçüncü kitabındaki biçem konusu belâgattaki beyan ve bedi ile büyük ölçüde benzerlik gösterir.

Yunanlıların retorik siyasette olayların çokluğunu, toplumda araçların ve amaçların tartışılmasına dayanan demokrasinin olabirliğini temsil eder. Platon bu disiplini pek sevmez, Aristoteles ise yararlı bulur ve felsefesiyle bağdaştırmak ister. Çünkü ona göre ortak çıkar demokratik topluluklar içinde herkes tarafından tartışılan sürekli bir gelişmenin ürünüdür. Helenistik dönemde büyük bir gelişme gösteren retorik, Antikçağ'ın sonuna kadar öğrenimin en yüksek düzeyi sayılıyordu. Yunan retorikinin yanı sıra Latin retorik de M.Ö. I. yüzyılda gelişti. Cicero ve Quintilianus Latin retorikine özgü kuramsal temelleri belirlediler. Cicero ve Quintilianus'un retorik dünyası daha çok ethos (hatip)'un üzerine odaklıdır. Cicero'da retorik ayrıcalıklı alanı hukuk ve bir davayı savunma sanatıdır. Quintilianus ise daha çok etkilemeye yönelik figürlerin istilasındaki saraya özgü bir hitabet üstünde durur.

Sofistlerin Yunanistan'ı, Aristoteles'in sistematizasyonunda özgür ve kendi kaderini kendisi belirleyen bir sistemle can bulmuştur.

Hitabet sanatına uygun siyasal koşulların ortadan kalkmasıyla yavaş yavaş retorik başlı başına bir amaç yalnızca teknik bir ustalık hâline geldi. Rönesans'tan itibaren retorik edebiyatla ilgili olmuştur. Bu dönemde kanıtlama/diyalektik yavaş yavaş ortadan kalkar, yöntem söylevi ve bilim tarafından yutulur. Ethos (hatip) ya da pathos (dinleyici) kaygısı taşıyan retorik de din yutmuştur.

18. ve 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da retorikte müthiş bir birikim oluşmuştur. Bu dönemde kitaplarda “rhétorique, belles-lettres, littérature” kavramlarıyla karşılaşılır.

Rhétorique kitapları, üslup , eebi sanatlar, hitabet ve kısımları, bazı kompozisyon kurallarını ihtiva eder. Belles-létters adını taşıyan kitaplar edebiyat nazariyeleri ve edebi türler hakkında bilgiler bulundurlar. Littérature kavramı da yazılı ve basılı her türlü bilgiyi kapsayacak bir anlamda kullanılmaktadır (Yetiş, 1996: XVIII).

19. yüzyıldan sonra Romantizmin yaygınlaşmasıyla birlikte iyice kuralcı bir hâl almış olan retorikten bir uzaklaşma yaşanır. Bu kopuş 1950'lerde modern dilbilimin kurulmasına kadar devam eder. (Orak, 2013: 32).

Eski skolastik teolojik modelin de çökmesiyle retorik rönesansı andıran bir gelişme gösterecektir. XX. Yüzyılda Toulmin ve Perelman logos (dil, üslup) üstüne odaklanır. ABD'de Habermos ve Burke ethos (hatip)'un rolünü ön plana çıkarırlar. Buna karşılık Amerikan retoriği ya da yorumculuğu özellikle dinleyicinin, okuyucunun, muhatabın kısacası pathosun rolü üstünde durur.

Retorikten geriye sadece bütünüyle süsleme olan ve Dumarsis ve Fontanier'den beri retorik alanını tıka basa dolduran dil biçimleri katalogunu doğuran stilize dilin logossu kalmıştır. Retoriğin artık epidiktik olduğu bir dönemde, Perelman 1958'de onu geliştirerek kanıtlamayla özdeşleştirir ve yeniden günün modasına uyarlar (Meyer, 2009: 21-22).

Edebî, şiirsel ve romanteks türde heyecan üstünde duran, üslup figürleri teorisini geliştiren ilk retorik Roma retoriğidir. Batı retoriği bize en çok üslup konusunda etki etmiştir.

Günümüzde retorik, stilistik ve genel edebiyat kuramlarının özellikle de çeşitli biçimci kuramların ve "new cristicim" in etkisiyle yeniden değerlendirilmektedir.

İslam kültür tarihinde ilk defa Kindî retorik kelimesinin karşılığının belâgat olduğuna dikkat çekmiştir (Kaya,1998:157).

Birbirine eşdeğer olarak görülen belâgat ve retorik arasında çıkış nedenleri ve beslendikleri kültürel ortam bakımından önemli farklar bulunmaktadır.

3. BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI'NIN HAYATI VE ESERLERİ

Bereketzâde hakkındaki bilgilere ilk olarak, anılarını kaydettiği ve '*mirat-ı asr*' olarak nitelendirdiği *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinden ulaşılmaktadır. Çok çeşitli alanlarda incelenebilecek fikirlere ve eserlere sahip olan bu âlim şahıs, farklı disiplinlerdeki bilimsel çalışmalara da konu olmuştur. Bunların arasında en kapsamlı olanı Osman Yiğitoğlu'nun hazırladığı tez¹² çalışmasıdır. Yiğitoğlu tezini hazırlarken Bereketzâde hakkında geniş bir literatür taraması yapmış, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni, sicill-i ahval kayıtlarını, son döneme ait Devlet ve Vilayet Salnamelerini de inceleyerek titiz bir çalışma ortaya çıkarmıştır.

İsmail Hakkı 9 Mayıs 1851 (H. 7 Receb 1267) tarihinde İstanbul Zincirlikuyu'da Atik Ali Paşa Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Kendisi Regaib Gecesi'ne denk gelen birinci Cuma gecesi doğmuş olduğunu söyler (Bereketzade, 1997: 9). Başlangıçta doğum tarihi sicill-i ahvâl kaydına yanlış yazılmış, kendisi müracaatta bulunarak yanlış bilgileri düzeltmiştir. İsmail Hakkı'nın ilmi ve sufi bir geleneğe sahip olan ailesinin kökeni, bugün Erzincan'ın Kemaliye ilçesi olarak bilinen, Eğinli kazasındaki Bereketzâde sülalesine dayanmaktadır (Yiğitoğlu, Erciyes Üniversitesi, 2005: 7).

Babası sarayda çuhardalık görevinde bulunan El-Hac Hasan Basri Ağa'dır. Bereketzâde'nin küçük yaşta kaybettiği babası aynı zamanda Şabaniye şeyhlerinden Kuşadalı'nın halifeliğini yapmıştır. Dedesi ise Ayasofya Camii dersiâmlarından İsmail Hakkı bin Mehmet'tir (Okuyan, 1992: 490).

İsmail Hakkı hatıralarını kaydettiği *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinde bir yaşında iken babasını kaybettiğini, "bir insanın babası olmalıdır" fikri uyandığı yaşa gelince Kabe'ye gitti diye oyalandığını, yokluğunu idrak ettikten sonra da hep baba hasreti çektiğini anlatmıştır. Babasını daha çok sevenleri ve dostlarının anlattığı hatıralar ile tanıyan İsmail Hakkı, onun zühd, hayırseverlik, verâ, fakirlere yardım gibi hasletleri ve hayır dualarla anıldığını kaydeder ve babası için şu beyiti söyler: (1997: 12)

¹²Yiğitoğlu, Osman, "Bereketzâde İsmail Hakkı (1851-1918) ve Anılarına Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunu", (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Kayseri, 2005.

Saff-ı ehlullâhdan Ya Rab anı sen etme dur

Ruhunu eltâf-ı kudsin dembedem şâd eylesün

Kendisinin babasına duyduğu özlem onu öksüz çocuklara karşı hassaslaştırmıştır. Bu hissiyatını şu şekilde ifade eder:

Nazımızı çekecek, kucağına atılacağımız ne bir baba, ne de hüzünlü çığlıklarımızı duyan herhangi bir kimse vardı. O zamanın hafızama kazınmış etkili hatıralarındandır ki, ne zaman öksüz bir çocuk görsem içim titrer, hemen onun gönlünü almaya koyulurum...

Bereketzâde'nin tek kardeşi ağabeyi olan Mehmet Rasim Bey'dir. O da kardeşi gibi iyi bir eğitim almış ve çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur. Oturdıkları evin dışında, Edirnekapı'da bir kira evi ve Sultanahmet civarında bir bakkal dükkânı gediğiyle⁷ birlikte birkaç hisse ve senet kalmıştır. Fakat Edirnekapı'daki evin yanması ve senet borçlularının da ödeme yapmayışı ailenin geçim sıkıntısı çekmesine neden olmuştur.

İsmail Hakkı'nın annesi, eşinin vefatından sonra çocuklarının terbiyesi ile meşgul olması için Masalı Şeyh Mehmet Efendi ile evlenmiştir. Tasavvufi bir kimliği olan ve Hazreti Nureddin'in fahri türbedarı olan bu zatın da pek mal varlığı yoktu. Kendisi de çocuk yaşta ailesiz kalan ve acıklı bir hikayesi olan bu zat Bereketzâde ailesine karşı iyi duygular içinde olup öz babanın yokluğunu aratmayacak bir tutum sergilemiştir. İsmail Hakkı anılarında Emin isimli bir süt kardeşinin olduğundan bahsetmiş fakat hakkında bilgi vermemiştir (Bereketzade, 1997: 49).

Aile, maddi açıdan buhranlar yaşadığı bir dönemde tabanca, kılıç, çubuk takımı gibi evdeki kıymetli eşyaları satarak geçinmeye çalışmış bu eşyaların da bitmesiyle sefalet baş göstermiştir. Hatta İsmail Hakkı'nın ileride sürgün edilmesine yol açan yazın hayatına başlamasının temelinde de geçim sıkıntısı yatmaktadır. Gelir sağlar düşüncesiyle başladığı bu işe ilk yönelişini şöyle nakleder:

Tahsilime mani olmayacak bir maişet tedariki lâzım. Bu nerede?.. Düşüne düşün, nihayet Edirnekapı dışında kabristanın Eyüp cihetinden sonlarına doğru bir yerde olan Mustafa Paşa

⁷ Dükkân başkasına devredilirken belirli bir kira karşılığında içinde bırakılan mal.

Dergâhı'nda, Şeyh Yahya Efendi matbaa açmıştı, orada musahhahlik⁸ yapmaya zihnimde karar verdim. (1997: 39-40)

İsmail Hakkı, matbaadaki işine devam ederken İbret Gazetesi'ne de birkaç makale göndermiştir. Bu makalelerin Namık Kemal tarafından beğenilmesi üzerine onunla tanışarak gazete idarehanesine gelip gitmeye başlamıştır. İki üç ay sonra Namık Kemal'in "Silistre yahut Vatan" adlı tiyatro oyununun sahnelenip büyük yankılar uyandırmasıyla 05.04.1873 tarihinde gazetenin kapatılmasının ardından sürgüne gönderilenler arasında o da yer almıştır. Bereketzade anılarında bu süreci ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. (1997: 39-55) Alınan karara göre;

Namık Kemal Lefkoşe'ye, Nuri Bey'le Hakkı Efendi Akka'ya, Mithat Efendi'yle Tevfik Bey Rodos'a gideceklerdi... Rodos havasının güzelliği ile dünyada bilinen bir gezinti adası... Lefkoşe, Kıbrıs adasının güzel bir yeri... Akka ise havasının vehametiyle meşhur olarak hükümetin iltifatından uzak olanların öteden beri sürgün yeri... Ahmet Mithat Efendi'yle Tevfik Bey'in Mithat Paşa'ya mensup oluşları, Nuri Bey'le benim bir yere intisabımız olmadığı düşünceleri de araştırdığımız sürgün yeri seçiminin sebepleri içinde mevcuttu. (1997: 53-54)

Bu sürgün sırasında 23 yaşında olan İsmail Hakkı, Akka'da üç yıl kalmış, kısa bir süre öğretmenlik yapmış ve V. Murad'ın tahta geçmesiyle affedilip İstanbul'a dönmüştür.

Anılarından ve eserlerinden Bereketzâde'nin ilmiyle meşguliyetini ve yazmayı bir tutku olarak benimsediğini görüyoruz. I. Dünya Savaşı sırasında ümit verici yazılara imza atması, gazetelerde sosyal duyarlılığı yükseltecek yardımlaşma sandıklarının kurulması ve şirketler düzeyinde ticaret ve çeşitli sanatların gelişmesine yönelik bildirimler yayınlamıştır. Bu bildirimler milletimize ayakta kalabilmenin yollarını gösteren yüksek fikirler içermektedir.

İlmî açıdan verimli bir hayat geçiren İsmail Hakkı, farklı bölgelerde çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve 1918 (H. 1337) yılında İstanbul'da vefat etmiştir.

⁸ Düzeltici, yazıyı basıma hazır hale getirme. Günümüzdeki redaktör.

3.1. Eğitim Hayatı

Öğrenmeye aşkla bağlı olan İsmail Hakkı mektep ve medreselerden aynı anda ders almıştır. İlköğrenimine evlerinin karşısındaki Canfeda Hatun Mektebi'nde başlamış ardından Fatih civarındaki Hafız Paşa Sibyan Mektebi'ne devam etmiştir. Burada hafızlığını tamamlayarak “ta‘lim” okumuştur. İlerleyen zamanlarda Kıraat-ı Seb'a ve Aşere'den icazet almıştır. Mektebin hocası Sultan Selim Camii baş imamı Hafız İsmail Efendi, İsmail Hakkı'nın “takrib” okumasını istemiş fakat bu arzusu gerçekleşmemiştir.

Bereketzâde'nin anlattığına göre semtlerinde muteber kişiler, ilim adamları, bilginler ve şeyhler yaşamaktaymış, bunlar faziletli toplantılarda buluşup, şairler ve arifler muhabbetli meclislerde birleşirlermiş. Yine kendi ifadesi ile;

Dâru'l-İfade'lerde öğrenciler ilimle meşgul bulunur; zikrullahın nurları ile münevver olan dergâh-ı şerife bu yolun yolcuları ve ziyaretçiler gelerek ilahi feyzden hisselerini alır, manevi zevkten paylarını devşirirlerdi. Elhasıl o hengâmede bu güzel çevre, başka bir feyze başka bir zevk ve ilimden hissedarlığa tecelligâh olmuş muhteşem ve münevver bir semtti. (1997: 10-11)

Böyle bir ortamda yaşayan ve ilmî ve sufi gelenekleri olan bir ailede yetişen İsmail Hakkı da kendini birçok alanda yetiştirmiş devrin tanınmış alimlerinden ders almıştır. Okula devam ettiği yıllarda erkenden uyanıp Fatih Camii'nde Şevket Efendi'nin derslerine katılır oradan mektebe geçermiş. On yedi on sekiz yaşlarında şeyhülislamlık makamında açılan “Tarik Kadılığı” imtihanına girip kazanmış.

İsmail Hakkı sahip olduğu öğrenme isteğinin yanında çalışkan, zeki ve iradeli bir öğrencidir. Şeyh Temimi'nin dersinde vuku bulan şu hadise onun bu özelliklerini ve Arapça dilbilgisi ve ayet bilgisine hakimliğini kanıtlar niteliktedir: Şeyh Temimi sordu:

Sadeddin Taftazanî gibi benzersiz bir allâmeye yaklaşıyor muydu ki, belâgata aid şerhinde, belâgatta beğenilmeyen “Mutavvel” ismini versin? Bu soruya arkadaşlardan her biri cevap verse de maksadına uygun olmadığından hiçbirini beğenmedi. “Zi't-tavlî'l-azîm” ayeti kerimesi aklıma geldi. Dedim: Efendim! Bu isim “tavl”dan türetilmiştir. Allah Teâlâ'nın “Zi't-tavlî'l-azîm” sözünde geçtiği gibi. “Tûl”dan değil. Böyle olunca da belâgat ehlince, kitabın ismi kusurlu sayılmaz. Buna göre “mutavvel” kelimesi “mufaddal”/ tercih edilmiş, üstün tutulmuş mânâsını ifade ettiğinden arzettiğim cevabı pek takdir edip şu sorulu cevaplı cümlesini kendine mahsus bir şiveyle ve yükses sesle birkaç defa tekrarladı: “Bu küçük kimden daha akıllı? Sizden, sizden...” (1997: 33-34)

İsmail Hakkı medreselerdeki öğreniminin ve katıldığı serbest ders halkalarının yanında kendisi gibi parlak zekalı arkadaşı Mahmut Efendi'yle birlikte Mülkiye Mektebi'ne gitmişlerdir. İmtihanla girdikleri bu okulda kaymakam olmaktan ziyade orada okutulan derslerden yararlanmayı amaçlamışlardır. Bir buçuk yıl burada okuduktan sonra bazı tavsiyeler üzerine Dârü'l-Fünûn'a geçmiş buranın da 1871'de kapatılması üzerine öğrenimi yarım kalmıştır. Anılarında bu iki mektepte en çok hoşlandığı dersleri şu şekilde sıralar: “*Coğrafya ile Hilmi Efendi'nin Tarih-i Umumî, Münif Paşa'nın İlm-i Servet, Aziz Bey'in Hikmet-i Tabiiyye, Vidinli Tevfik Paşa'nın Riyaziye dersleri idi.*” (1997:37)

Bereketzâde'nin eserlerinde aldığı bütün bu derslerin etkileri görülmektedir. Özellikle Yâd-ı Mâzî adlı eserinde sürgüne giderken yolda gördüğü yerler hakkında verdiği coğrafi ve tarihî bilgiler konuya hakimiyetini kanıtlar niteliktedir. Ayrıca bu derslerden edindiği ilmi birikim “genç bir alim” sıfatıyla anılmasını sağlamıştır (Mardin, 1996: 80)

Kaynaklar Bereketzâde'nin içindeki öğrenme isteğiyle karşılaştığı hocalardan her fırsatta istifade etmek için çabaladığını göstermektedir. Bu istek ve irade ile öğrenim gördüğü birçok ilim dalından tercüme ve telif eserler verecek kadar kendisini yetiştirmiştir.

Osman Yiğitoğlu (2005: 17-18), tez çalışmasında İsmail Hakkı'nın öğrenim gördüğü ilim dallarını ve hocalarını şu şekilde özetlemiştir: Hafız İsmail Efendi'den Kur'an-ı Kerim öğrendi. Basriyyûn Efendi lakabıyla bilinen Ahmet Efendi'den “Emsile”yi, “İzzi”ye kadar okuduğunun ne demek olduğunu anlayacak kadar ezberledi. Şevket Efendi Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'ye azâ tayin olunca başka hocaların ikinci derslerine devam eden Bereketzâde, “*İzahu'l-Meram fi-Keşfi'z-Zalâm*” adlı eserin yazarı Abdi Bey'le (Abdullah Er Rumî), ünlü allâme Şeyh Temimî ve muhaddis, Edip Ahmet Şetvân Efendilerden tefsir, hadis, Arap Edebiyatı okudu. Felsefe ve yaratılış hikmetleri konusunda da Arnavut Tahsin Efendi'den çokça yararlandığı söylenebilir.

Şimdi Bereketzâde'nin tefsir, fıkıh, kelam, hadis, Arap Edebiyatı, tasavvuf ve felsefe alanında kendisini yetiştirmesine katkı sağlayan hocalarını kısaca tanıtalım.

3.2. Berekezâde'nin Hocaları

1- Şevket Mustafâ Efendi: Bereketzâde'nin Fatih külliyesinde ders aldığı hocalardan biridir. 1837 (H. 1253) yılında İstanbul'da doğmuştur. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen bu ünlü alim “Mekteb-i Maârif-i Adliye”de tahsil görmüştür. Önceleri Rûûs-ı Humâyun ile Meclis-i Vâla Mazbata Odası'nda memur olan Şevket Efendi 1863 yılında rûûs imtihanı ile müderrisliği hak ederek medreselerde ders vermeye başladı.

Daha sonra hukuk alanında çeşitli görevlerde bulundu ve başarılı araştırmalar yaparak Lâihalar Ali Paşa'nın takdirini kazandı. Fâzılı kâmil, ilimlerde eşsiz şekilde nitelenen bu ünlü alim 1874 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (Süreyya, 1996: 50).

Şevket Efendi'nin ayrıca *Mecmuatü'l-Fevâid*, *Haşiye alâ Şerhi Usûli Hadis li-Davûd Karsî*, *Tâlikat alâ Şerhi'l-Alakati li Hafız Seyyid* adındaki eserleri basılmıştır.

2- Şeyh Ahmed Temimi: İsmail Hakkı dersi Arapça olarak anlatan bu hocadan Arap edebiyatı ve belâgat ilmi üzerine ders almış, Taftazani'nin *Mutavvel*'ini okumuştur. Bereketzâde'nin “bir muhteşem pîr” diye vafettiği Şeyh Temimi iyi derecede ders anlatma becerisine sahip ünlü alim bir zattır.

3-Abdi Bey (Abdullah er-Rumi): belli bir mekana ve zamana bağlı kalmaksızın sohbet-vari bir havada ilim, irfan dersleri veren Abdi Bey “*İzahu'l-Meram fi-Keşfi'z-Zalâm*” adlı eserim müellifidir. Bu eser Bereketzâde'nin çalışmakta olduğu Yahya Efendi Matbaası'nda basılmıştır.

4-Hacı İsmail Efendi: Sultan Selim Camii'in baş imamı olan Hacı İsmail Efendi, Hafız Paşa Mektebi'nde de öğretmenlik yapmış burada birçok hafız yetiştirmiştir. İsmail Hakkı da onlardan birisidir.

5-Ahmet Şetvan Efendi: Muhaddis ve edip olan Ahmet Şetvan Efendi Bingazi'de doğmuş ve 1881 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. İsmail Hakkı akıcı bir üslupla ders anlatan bu hocanın medresedeki ikinci derslerine katılarak ondan tefsir, hadis ve Arap edebiyatı derslerini okudu.

6-Arnavut Tahsin Efendi: Kaynaklarda doğum tarihi ile ilgili farklı bilgilerin yer aldığı Hasan Tahsin Arnavutluk'ta doğmuştur. İstanbul'da medrese eğitimi görerek eğitim için Paris'e gönderilmiş ardından sefaret imamlığına atanmıştır.

“Batının modern ve müsbet ilimlerine geçiş süreci içindeki Türk bilgi dünyasının 19. asırdaki orijinal bir siması olarak görülür.” (Akün, 1998: 198)

İsmail Hakkı (1997: 36) onu “... ilimlerin yüce meselelerine ve yaratılışın sırlarını tetkike dalmış, kalbi saf ve berrak, hakikat-şinas bir feylesof” olarak nitelendirir ve onun bilgisinden hayli yararlandığını ifade eder.

7-Hilmi (Ahmet) Efendi: İsmail Hakkı'nın tarih dersi aldığı Üsküdarlı Hilmi Efendi, Hariciye Nezareti Tercüme Odası'nda katiplik , ilk mebusan meclis üyeliği yapmış ve İran Sefareti'nde görev almıştır.

1878 yılında vefat eden Hilmi Efendi'nin bilinen eserleri şunlardır: *Târîh-i Umûmî*, *Muhtasar Târîh-i Umûmî*, *Târîh-i Hind*, *İlm-i Tedbîr-i Servet*.

8-Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa: Harbiye Mektebi'nde yüzbaşı olarak göreve başlayan Paşa, “matematikçilerin reisi” sayılmıştır. Yurt içinde ve yurt dışında önemli görevlerde bulunan Tevfik Paşa'nın başlıca eserleri şunlardır: *Zeyl-i Usûl-i Cebir*, *Cebr-i Âlâ* (Makine), *Cebr-i Hatti*, *Rew Îsland* (Memâliki Osmâniye ve İslâmiyet ismindeki nutuklarını ihtiva eden risaledir.)

9. Münif Muhammed Paşa: 1828 yılında Ayıntab'da doğan Münif Paşa, Şam ve Mısır'da yüksek öğrenim gördükten sonra Berlin'e giderek tahsilini tamalamıştır. Münif Paşa Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rumca'yı iyi derecede bilmekte Maârif ve Ticaret Nazırlıklarında bulunmaktadır. Bereketzâde Münif Paşa'dan Mülkiye Mektebi'nde “İlm-i Servet” dersi almıştır.

Münif Paşa'nın basılmış olan eserleri: *Destân-ı Ali Osmân*, *Telhîs-i Hikmet-i Hukûk*, *Medhal-i İlm-i Hukûk*, *İlm-i Servet*, *Hikmet-i Hukûk*.

3.3. Memuriyet Hayatı

Sürgün edildiği Akka'da öğretmen açığı olduğu için üç, dört ay öğretmenlik yapan İsmail Hakkı, İstanbul'a döndükten sonra Namık Kemal'in aracılığı ile Midhat Paşa ile görüşmeye başlamış ve kendisi için Meclis-i Maârif üyeliği gündeme gelmiş ise de Paşa'nın Avrupa'ya sürgüne gönderilmesiyle bu atama gerçekleşmemiştir. Bu arada El-Hac İbrahim Efendi onu Cevdet Paşa ile tanıştıtararak memuriyete geçmesi konusunda yardımcı olmuştur. Cevdet Paşa ile Koska'daki görüşmelerinde "mektupçuluk" görevi gündeme geldiyse de Bereketzâde, Paşa'dan bir mülkiye kaymakamlığı talep eder. Cevdet Paşa önce, müsteşarının önerdiği Arabistan'da açık bulunan bir kaymakamlık pozisyonunu uygun görmeyerek Akşehir'e görevlendirme teklifini onaylar. İsmail Hakkı'nın da kabul etmesiyle 1877 yılında atama gerçekleşir. İsmail Hakkı, o zaman Konya'nın kazası olan Akşehir'de iki yıl görev yapmıştır.

"Akşehir'de imar-iskan işleri memurların durumu, tefeciler, eşkıyalar, muhacirler, geçici görevle teftiş için görevlendirilme, Rusya ile yapılan savaş vs. gibi konular Bereketzâde'nin yoğun tempolu bir kaymakamlık hayatı sürmesine neden olmuştur." (Yiğitoğlu, 2005: 38)

Bu sıkıntılar karşısında gece gündüz mesai yaparak sorunlara çözüm getiren İsmail Hakkı çok yorulmuş ve istifa dilekçesi vermiştir. Görevindeki başarısından dolayı sevilen ve takdir edilen Bereketzâde istifa edince, Konya Valisi Akif Paşa onu vilayete çağırarak Alanya kaymakamlığını teklif ettiyse de o kabul etmeyerek İstanbul'a dönmüştür. O anılarında Akşehir'den ayrılırken büyük bir hüsn-ü teveccühe mazhar olduğunu, ilçedeki çalışmalarının karşılığında büyük bir topluluk tarafından uğurlandığını kaydetmiştir.

Kaynaklar onun bugün bile Akşehir'de isminin anıldığını özellikle Akşehir'e çeşme medeniyetini getirmesi ve meslek sahibi muhacirlerin Akşehirli çocuklara sanat öğretilmelerini sağlaması gibi hizmetlerinin minnet ve şükran ile hatırlandığını yazmaktadır. Yine kaynaklar Bereketzâde'nin burada sadece bir yıl görev yaptığını yazmakta iken kendisi iki yıl çalıştığını belirtmiştir.

İsmail Hakkı, 1878 yılında Halep Mahkeme-i İstinaf Müdde-i Umûmiliği'ne memur olmuştur. 1880'de bu görevden ayrılarak 1881 yılında Diyarbakır İstinaf

Müdde-i Umûmiliği'ne tayin edilir. 1882 yılında ise Sivas İstinaf Müdde-i Umûmiliği'ne tayin olmuştur. Daha sonra 1886 yılında Kastamonu Merkez Bidayet Mahkemesi Birinci Reisliğine nakil olmuştur. “1309 tarihli Devlet Sâlnâmesinde İsmail Hakkı Efendi Bidâyet Mahkemesi Hukuk Reisi olarak verilmektedir.” (Yiğitoğlu, 2005: 39)

1892 yılında Beyrut İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisliğine atanmıştır. 1895 yılında Yanya ve İşkodra vilayetlerine Adliye Müfettişi olarak tayin edilmiş, 1896'da Dersaâdet Bidayet Mahkemesi Azalığına görevlendirilmiştir. 1897'de ise Dersaâdet İstinaf Mahkemesi Azalığına Nakil olarak 1903 yılında İstinaf Mahkemesi Cunha Kısmı Reisliğine atanmıştır. 1907'de Temyiz Mahkemesi Azalığına tayin olup 1911 yılında Baş Müdde-i Umûmisi (Baş Savcı) olmuştur.

Bereketzâde'nin alanındaki yetkinliği, memuriyet hayatındaki ehliyeti resmi belgelerle de kaydedilmiştir. Sivas Adliye Müfettişliği tarafından düzenlenen ve Sivas Valisi Halil Rıfat Paşa ile dönemin Adliye Bakanı Hasan Fehmi Paşa Tarafından onaylanan hizmet belgeleri buna örnektir. Bunun yanında İsmail Hakkı memuriyet hayatında çeşitli rütbe ve nişanlar almıştır. Bunlar, rütbe-i sâni sınıf-ı sâni, saniye sınıfı mümayizliği, rütbe-i ulâ sınıf-ı sâni'dir.

Ayrıca İsmail Hakkı görevleri sırasında yazın hayatına devam etmiş, çeşitli eserler ortaya koyarak tarih, eğitim, tasavvuf, edebiyat, dil ve sosyal hayat gibi konularda fikirler üreterek devrin sorunlarına fiili ve fikri çözümler getirmeye çalışmıştır.

3.4. Eserleri

Kaynaklar Bereketzâde'nin içindeki öğrenme isteğiyle karşılaştığı hocalardan her fırsatta istifade etmek için çabaladığını göstermektedir. Anılarını kaydettiği *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinde güne, sabah namazında ilim meclislerinde başladığını, oradan mektebe gittiğini, mektepten sonra özel hocaların dersine katılıp akşam evde gün içerisinde gördüğü dersleri etüt ettiğini kaydetmiştir.

Akka'da bulunduğu sırada bile kitaplardan uzak durmamış *Tefsîr-i Kâdî*, *Buhari*, *Şerh-i Kastalânî*, *İhyâ u Ulûmi'd-din*, *Mesnevi-i Şerîf* gibi kitapları incelemiş fırsat

buldukça gönül ehli, hoş sohbet insanları dinlemiştir. Babî liderlerinden Mirza Abbas Efendi ve Hıristiyan papazlar gibi çok değişik fikir ve görüşteki insanlarla diyalog kurarak, onlarla fikir alışverişinde bulunmuştur.

İsmail Hakkı öğrenmeye karşı duyduğu açlık, sahip olduğu çalışma disiplini ve iradesiyle öğrenim gördüğü birçok ilim dalından tercüme ve telif eserler verecek kadar kendisini geliştirmiştir. Yazı hayatına İbret Gazetesi'nde başlayan Bereketzâde, *Basiret*, *Sırât-ı Müstakîm*, *Sebilü'r-Reşâd* gibi yayın organlarında da yazılar yazmış bu mecmualarda ilmi konularda yazdığı makaleleri yayımlanmıştır. Eserlerinde bazen "Muhsin" bazen de "Hakkı" ismini kullanmıştır. Düz yazılarının yanında manzumeleri de bulunan İsmail Hakkı'nın şiirlerinin bir kısmına *Sırât-ı Müstakîm Dergisi*'nde ve *Yâd-ı Mâzî*'de rastlamaktayız.

Yazarımızın çeşitli alanlarda yazdığı eserleri tanıtmaya çalışalım.

3.4.1. Yâd-ı Mâzî:

İsmail Hakkı'nın anılarını kaydettiği bir hatıra kitabıdır. Bereketzâde (1997:7) de "Geçmişime ait hatıralarımı, zihnimde kalabildiği kadarıyla kaydetmek istedim. Bu arzum, hayatıma ait ahval ve vakalar yer yer asrın aynası olabilir, düşüncesine dayanır." diyerek eserin yazılış amacını izah eder. Gerçekten de İsmail Hakkı kendi hayatını anlatmasının yanı sıra dönemin siyasi, kültürel olaylarına, ticari durumuna, eğitim gibi sosyal konularına değinmiştir. Eser; "Terâcim-i Ahvâl: Yâd-ı Mâzî" başlığı altında *Sırât-ı Müstakîm Mecmuasının* 32. Sayısından itibaren tefrika edilmeye başlamış daha sonra kitap olarak basılmıştır. Çeşitli baskıları bulunan eseri 1997 yılında Mümtaz Habip Güven günümüz Türkçesi'ne çevirerek Nehir Yayınları'ndan bastırmıştır. Baş Müdde-i Umûmî, Bereketzâde İsmail Hakkı imzasını taşıyan ve ilk olarak 10 Rebi'ul-evvel 1327/ 01.04.1909 tarihinde yayımlanan eserin önsözü şu beyitle biter;

Temâşâ için asrın bu bir mir'ât-ı âlemdir
Niğâh ettikçe yüz bin mânâ-i pinhân olur peyda⁹

⁹ Asrın temaşası için bu bir alem aynasıdır / Baktıkça yüz bin gizli anlam ortaya çıkar. (1997: 8)

İsmail Hakkı bu eserinde yaşadığı yerin tasvirini yapmış, sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi vermiş sürgün hadisesine dair gözlemlerini ayrıntılı ve farklı bakış açılarıyla kaydetmiştir. Görev yaptığı yerlerdeki tefecilerin tasallutundan muhacirlerin iskanına, kazalardaki kaymakamlarla hükümetin ilişkisine varıncaya kadar birçok alana kaynaklık edecek bilgiler sunmuştur.

Eserini dört bölüme ayıran Bereketzâde akıcı bir üslup kullanmıştır. Ayrıca alimlerin hayatlarını incelemiş ve Şevket Efendi'ye özel bir başlık açmıştır. Çeşitli alanlarda incelenebilecek materyaller sunan bu eser ayrıca Namık Kemal ve arkadaşlarının sürgün hadisesini anlatan üç temel eserden biridir. Diğer iki eser ise Nuri Bey'in "Akka" ve Ahmet Mithat Efendi'nin "Menfa" isimli eseridir. Bu eserler aynı zamanda "Yeni Osmanlılar Tarihi"ne ait çerçeveyi de bize sunmaktadır (Yiğitoğlu, 2005: 46).

3.4.2. Suriye Muzafferiyâtı:

Osmanlının yıkılma döneminde devletin içinde bulunduğu zor durumdan kurtulması için çeşitli fikir hareketleri ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi de Panislamizm (İslam Birliği) politikasıdır. Bu akımın destekçileri İslamın korunmasını, yayılmasını konu alan hikaye, makale, risale gibi eserler yazmışlardır.

Suriye Muzafferiyâtı da bu amaç doğrultusunda kaleme alınmıştır. İsmail Hakkı, Muhsin takma adıyla yazdığı bu eserinde Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir döneminde İslam ordularının Suriye'de kazandıkları zaferi konu edinmiştir. Kitabın mukaddimesinde kaydedildiğine göre İsmail Hakkı eseri her biri dört cüzden oluşan beş ciltte tamamlamayı planlamıştı ancak bunlardan sadece üç cüzün basıldığı tespit edilmiştir (Okuyan, 1992: 490).

Eserin birinci cildi 1874'te İstanbul'da Ahmet Mithat Efendi'nin Kırkanbar Matbaası'nda basılmıştır. Akka'da iken yazmayı planladığı eserini sıtma hastalığına yakalandığı için bitirememiştir. Kendisi de konuyu şöyle izah eder: "Keyifsizliğim altı ay kadar sürdüğünden Akka'da iken başladığım Suriye Muzafferiyâtı'nı üç cüz kadar neşrettiğim halde ikmâlîne muvaffak olamadım." (1997: 156)

3.4.3. Menâkıb-ı Seniyye:

Eser, Muhammed b. Sâid el-Bûsîrî'ye ait olan “*El-Kasîdetü'l Hemziyye*”nin tercüme ve şerhidir. Sırât-ı Müstakim Mecmuasının 51. ve 85. sayıları arasında yayımlanmıştır. Eserde Hz. Peygamber hakkında ilgi çekici bir üslupla bilgi verilmiştir. “*Fi'l-Medâ'ihî'nebeviyye*” adıyla da tanınan eser manzum bir siyer kitabı olarak değerlendirilebilir (Kaya, 2001: 569-570).

3.4.4. Bekâ-yı Saltanat-ı Osmâniyye:

Şam müftülerinden Mahmut Hamza'nın “*el-Burhan 'alâ-Bekâi Mülki Beni 'Osmân ilâ-Âhiri'z-zamân*” adlı risalesinin tercümesidir. 1912 yılında İstanbul Tevsî-i Tibaat Matbaası'nda bastırılan bu eseri Ahmet Sürün de Latin harfleriyle yayınlamıştır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Osmanlı padişahlarına delalet eden ayet ve hadislerden bahsedilir. İkinci bölümde bu devletin saltanatının ahir zamana dek süreceğine dair hadisler yer alır. Üçüncü bölümde ise Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasını sağlayacak faziletleri anlatılmıştır. Eserde Osmanlıların atası olan Süleyman Şah'ın nesebi Yâsef b. Nuh (a.)'a dayandırılır ve göçebe Tatar Türklerinden olduğu belirtilir.

3.4.5. Rehber-i Sa'âdet:

İsmail Hakkı sürgünde iken Tunuslu Hayreddin Paşa'nın *Akvemü'l-Mesâlik* adlı eserinin mukaddimesini Türkçe'ye tercüme etmiştir ve İstanbul'a döndüğünde İstikbal ve Basiret Mecmuasında “*Rehber-i Saadet*” adıyla tefrika etmiştir. Sicill-i Ahvâl kaydında konuyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “...Akvâmü's-Sâlik nam eserin dahi mukaddimesini tercüme eylemiş ise de henüz tab olunmamıştır.” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, no: 23772-3/978)

3.4.6. Envâr-ı Kur'ân:

Bu eser İsmail Hakkı'nın tamamlanmamış tefsir çalışmasıdır. Sadece I. cildi yayımlanmıştır. Eser matbaada basılmadan önce bölümler halinde *Sırât-ı Müstakim* ve *Kelime-i Tayyibe* Mecmualarında yayımlanmıştır. Daha sonra 1912-1913 yıllarında Selanik Matbaasında Bereketzâde İsmail Hakkı, Baş Müdde-i Umûmî imzasıyla yayımlanmıştır.

“Eser on üç beyitlik manzum bir girişin ardından tefsire olan ihtiyacı dile getiren ve eserde takip edilen metodu belirten uzunca bir “dibace”den sonra Fatihâ tefsiriyle başlar.” (Okuyan, 1992: 490)

Bakara Suresinin 142. ayetine kadar yorumlanan bu cilt geniş izahlı bir tefsir niteliğindedir. Özellikle besmele ve Fatiha suresinin açıklaması üzerinde çokça durulmuştur.

İsmail Hakkı ayetleri yorumlamasının yanı sıra tefsir tarihi, te'vil, belâgat, insanın yaratılışı gibi konuları da akıcı bir üslupla ele almıştır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerim'in tercümesi hususundaki zorluklardan bahseder ve bu aşamada görüşlerinden istifade ettiği bazı alimleri şöyle sıralar: Zemahşerî, Fahreddîn er-Râzî, Kadı Beydâvî, Hâzin, Şeyhzâde, Ebussuud, İsmail Hakkı Bursevî, Âlûsî ve Muhammed Abduh.

3.4.7. Necâib-i Kur'âniyye:

Fransa'da lise öğrencileri için yazılmış İslam dini ve Peygamber hakkında yanlış bilgiler içeren bir kitaba cevap verilmek için yazılmıştır. İsmail Hakkı eserin yazarının art niyetle böyle yaptığını düşünür ve kitap hakkında şunları söyler: “...müellif taşkınlık, azgınlık ve cehalet kalemiyle sitayiş perdesi altında daha bu tür nice münasebetsiz sözlerle sayfaları karalayarak kısır ve bozuk zannınca güyâ bir eser ortaya çıkarmış.” (Bereketzade, 2002: 7-8)

Eser önce *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilü'r-Reşâd* Mecmualarında yayımlanmış daha sonra *Sebilü'r-Reşâd* neşriyatı arasında 1912/1331'de Tevsî-i Tıbaat Matbaası'nda basılmıştır.

3.4.8. Metâlib-i Âliyye:

Eserde kelimelerin ilminin bazı konuları incelenmiştir. 1309 yılında Beyrut'ta "Ez'afü'l-Ibad (Kulların En Zayıfı)" imzasıyla kaleme alınan eserin önsözünde güvenilir bazı eserlerden yapılmış tercüme ve özetlere yeni bilgilerin eklenmesiyle meydana geldiğini ifade etmiştir. Altı bölümden oluşan eser Allah'ın varlığını ispat edip karşı görüşleri özellikle "Epikürizm" taraftarlarının görüşlerini cevaplandırmayı amaçlamıştır.

3.4.9. İsbât-ı Vâcib:

Eser ilmihal niteliğinde on dört sayfalık küçük bir risaledir. *Metâlib-i Aliye*'de olduğu gibi Kulların En Zayıfı (Ez'afü'l-Ibad) Hakkı imzası ile 1886-1887 (H.1304) yılında İstanbul'da Ebuzziyâ Matbaası'nda basılmıştır. Yapıt sadece Hakkı imzasını taşıdığı için Mehmet Okuyan eserin Bereketzâde İsmail Hakkı'ya ait olması durumunu kuvvetli bir ihtimal olarak değerlendirmiş fakat Osman Yiğitoğlu bunu sağlam delillerle kanıtlamıştır.

Eserde Allah'ın sıfatları, peygamberlerin sıfatları, aklın hükümleri, Hz. Peygamber'in soyu ve ailesi hakkında bilgiler verilmiştir.

3.4.10. Tenâkuz-ı Fikhî:

Eser Şam müftülerinden Mahmud Hamza'nın "*Et-Tefâvuz fi't-Tenâkuz*" isimli eserinin tercüme edilerek bazı fikhî konuların da ilave edilmesiyle oluşturulmuştur.

1990 yılında Beyrut Mahkeme Reisi İsmail Hakkı imzası ile Nişan Berberyan Matbaası'nda basılmıştır.

Eserin aslı fıkıh açısından "tenâkuz" konuları işlemekte iken Tabakat-ı mesâil-i fikhîyye, rivâyât-ı zâhiriye, istihsan, şühûdun ihtilafları halinde fukahânın davanın sıhhatine mani görmedikleri haller, mütevâtirin oluşum halleri gibi Bereketzâde'nin ilave ettiği konuları da içermektedir. (Yiğitoğlu, 2005: 57)

Bu açıdan eser o devirde hukuk sistemi İslami kurallara göre belirlendiğinden adaletle ilgilenen görevlilere faydalı bir kaynak olacağı düşünülmüştür.

3.4.11. Meşveret:

İsmail Hakkı'nın Muhsin takma adıyla yazdığı bu eser Türk dilinin imlası, yazı dilinin ıslahı ve kurallarının sağlamlaştırılması konularını ihtiva eder.

Bereketzâde ve arkadaşları sürgünde iken eserlerinin basımı aşamasında sıkıntı çıkmaması için takma adlarla neşirler yapmışlardır. bu durumu kendisi *Yâd-ı Mâzî*'de şöyle anlatmaktadır: “Sürgüneyken müstear isimler ve takma künyelerle bazı risâleler neşrediyorduk. Kemâl Bey “Sâbir”, Mithat Efendi “Cevdet”, Nuri Bey “Muhlis” ve ben “Muhsin” adlarını; Tevfik Bey de “Ebüzziyâ” künyesini seçmiştik.”

Bu süreçte Namık Kemal, Bereketzâde ve Nuri Bey'in eserlerinin basılması için aracılık ediyordu. Bunun için Magosa'dan Zeynelâbidin Reşit'e şu satırları yazmıştır: “Nuri ile Hakkı Akka'dan üç risale göndermişler. Onların basılması ve toptan satılması gerekir. Çünkü ikisinin de parası ve binaenaleyh eserlerinin yavaş yavaş satılıp da parasının gönderilmesini beklemeye vakitleri yok.” (Akün, 1972: 440)

Dil konusunda değerli bilgiler barındıran bu kitap Muhsin imzası ile H.1291(M.1874-75) yılında İstanbul'da Tasvir-i Efkâr Matbaası'nca basılmıştır.

3.4.12. Osmanlı Sarfının Mebâdisi:

İsmail Hakkı'nın dil ve yazı kurallarına dair yazdığı eserlerden biridir. Kaynaklarda Bereketzâde'nin sürgünde iken maddi sıkıntılarını gidermeye yönelik olarak yaptığı çalışmalardan birisinin “Osmanlı Harfleri” konusu olduğu söylenir. Bu konudaki çalışmalarını Muhsin takma adıyla yayımladığı “*Osmanlı Sarfının Mebadisi*” adlı eserde toplamış ve 1875 yılında İstanbul Basiret Matbaası'nda 35 sayfa olarak bastırılmıştır.

3.4.13. Esrâr-ı Belâgat:

İsmail Hakkı'nın, Mukaddime ve Cüz-i Evvel olmak üzere iki ciltten oluşan bu belâgat konulu bu eserine gelecek bölümde ayrıntılı olarak değinilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM: ESERİN İNCELENMESİ

1. ESRÂR-I BELÂGAT'E GENEL BİR BAKIŞ:

Bereketzâde'nin, belâgat ilmi üzerine yazdığı bu eser iki ciltten müteşekkildir. İlk kitap *Mukaddime* adıyla 1317/1899 yılında, “Dersa’âdet İstinâf Mahkemesi Hukûk Dâ’iresi Azâsından İsmail Hakkı” imzası ile İstanbul (Konstantiniyye)’da Ebû’z-ziyâ Matbaası’nda yüz sayfa olarak basılmıştır. Yüz elli yedi sayfalık *Cüz-i Evvel* adlı ikinci kitap ise 1318/1900 yılında, aynı künye ile (A[rtin] Asadonyan) Şirket-i Matbaası’nda basılmıştır. Bu iki kitabın 1317 ve 1318 tarihinin dışında bilinen başka baskıları mevcut değildir. İki kitabın da sonunda *Fihrist* ile *Hata ve Savâb Cetveli* bulunmaktadır.

Arap alfabesi ile yayımlanmış olan bu kitapların, bilinen bir çeviri yazılı yayını mevcut değildir. Eser hakkında birkaç ansiklopedi maddesi ile belâgat konulu araştırmaların içinde verilen kısa bilgiler sayılmazsa Mehmet Gürbüz’ün *Cüz-i Evvel* kısmı üzerine yaptığı incelemenin dışında ayrıntılı bir çalışma bulunmamaktadır¹³.

İsmail Hakkı, *Mukaddime*’de “belâgat”, *Cüz-i Evvel* kısmında ise “fesâhat ve üslûp” hakkında ayrıntılı izahat vermektedir. Belâgata giriş mahiyetinde olan bu iki cildin devamı çıkmamıştır. Aslen bir hukuk adamı olan İsmail Hakkı eserini o devirde yayımlanan birçok kitapta olduğu gibi ders kitabı olarak yayımlamamıştır. Eseri yazış amacını *Cüz-i Evvel*’deki şu cümlelerle ifade eder:

Bu eser-i nâcîzi te’lifden maksad-ı ‘acizânem beyân-ı kavâ'id-i fen ile berâber selefîn belâgatta bizce ma'rûf olmayan zevklerini, san'at ve istihrâclarını dahi tamamıyla değilse de münâsebet alan yerlerde birer nebzecek göstermektir. Bunun için iki de bir de İbn Esîr'e ve gayrisına müracaatla onlardan istimdâd etmeğlim, onlarla tenvîr-i müdde'â edişim çok görülmüşün, lüzûmsuz 'addolunmasun. (Bereketzade, 1318: 50

Yazarın da ifade ettiği gibi eser o günün aydınları tarafından pek bilinmeyen eski belâgat alimlerinin belâgatına dair bazı çıkarım ve zevklerini tanıtmak gayesi taşımaktadır. Yazar eserinde belâgat ile ilgilenen âlimlerin düşüncelerine sıkça yer vermiş, kendi düşüncelerini örneklerle ispatlama yoluna gitmiş ve diğer eserlerdeki eksiklikleri ve hataları da dile getirmiştir. Bir konu hakkında görüşünü beyan ederken, bu husustaki genel yargıyı da belirtir ve neden farklı düşündüğünü açıklar. Eserinde, yazılı geleneğe dayanan Arap belâgati ile sözlü savunmaya dayanan Batı retorik

¹³ Gürbüz, Mehmet, “Esrâr-ı Belâgat'ta Fesahata Dair”, *Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu*, Ankara, 2010, ss. 333-348.

görüşünü terkip eden İsmail Hakkı, görüşlerini ortaya koyarken Arap belâgat kitaplarından, Doğulu ve Batılı birçok âlim, filozof, şair, hatip ve tarihçilerin çalışmalarından, yararlanmışır. Batıdan Fenelon, Cicéron, Demosten, Augusten, Boileau, Buffon, Pellissier, Eflâtun, Jobert, Madame De Staél, Moliere, Quintilien, Racine ve Voltaire gibi isimlerin görüşlerine yer vermiş; Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbü's-Sinâ'ateyn*, Hamavî'nin *Hızânetü'l-Edeb*, İbn Abdirabbih'in *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kayrevânî'nin *Zehrü'l-Âdâb*, Kazvînî'nin *Telhîsü'l-Miftâh*, Mâverdî'nin *Edebü'd-Dünyâ ve'd-Dîn*, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*, Teftazânî'nin *el-Mutavvel ale't-Telhîs*, A. Pellissier'in *Fransız Usûl-i Belâgati* [*Principes de la Rhétorique Française* (Fransız Retoriğinin İlkeleri)] adlı eserlerinden yararlanmış ve İbnü'l-Esîr'i “*mürşid-i esrâr-ı belâgat*”(1318: 7) olarak sıfatlandırmıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi Esrâr-ı Belâgat yarım kalmış bir teşebbüstür. Eserin yarım bırakıldığı, *Esrâr-ı Belâgat*'in *Cüz-i Evvel* kitabının son sayfasında yer alan “*Temme'l-cüz'ü'l-evvel ve yelîhi'l-cüz'ü's-sânî*” (1318:156) yani, “*Birinci cüz bitti (şimdi) onu ikinci cüz takip edecek*” şeklindeki Arapça ibareden anlaşılıyor fakat niçin yarım bırakıldığına dair bir ibare kaynaklarda yer almamaktadır. İsmail Hakkı, bir yıl arayla (1317-1318) eserlerini yayımladığı sırada Der-Saâdet İstinâf Mahkemesi Azâlığı görevini idame ettirmekte idi ve hayatına dışarıdan bir müdahale yapılmamıştı. Daha sonraki yıllarda farklı eserler yayımlamasına rağmen bu kitabını tamamlamamıştır. Neden tamamlamadığını ise hiçbir kaynakta belirtmemiştir.

İki bölümden oluşan bu eserin *Mukaddime* kısmının içerik şemasına ayrıntılı olarak değinilecektir.

2. ESRÂR-I BELÂGAT'İN MUKADDİME CİLDİNİN ÖZETİ:

Esrâr-ı Belâgat Mukaddimesi tek bölümden ve çeşitli alt başlıklardan oluşur (bu başlıklar, metnin imkan verdiği ölçüde tasniflendi). Kapak sayfalarından sonra üçüncü sayfada konuya giriş yapılır. İsmail Hakkı Mukaddime'ye “*Bi'smike'l-celil yâ men ħalake'l-insâne 'allemehu'l-beyân*” yani “İnsanı yaratan ve ona beyanı öğreten ey Celal sahibi Allah! Senin isminle başlıyorum.” ifadesiyle başlar. Bu veciz ifade bir nevi önsöz niteliğindedir.

Yazar akabinde belâgatın tarifini yapar. Ona göre belâgat, anlatım güzelliği, yani akılları, kalpleri ve iradeleri etkileyecek şekilde söz söylemeyi öğreten ilimdir. Bu giriş bölümünde ilmi oluşturan unsurlardan onun tasnif ve tertibinden kısaca bahseder. Bu sınıflandırmalarda önde gelen felsefecilerin çığır açtığını belirterek ilmi, kainattaki olayların tahlilindeki üç açıcı unsurdan birisi olarak değerlendirir. Diğer ikisi ise “akıl” ve “konu”dur. Bu taksimle ilgilenenlerden akıl cihetine ağırlık verenlerin ilimleri, ruhun üç asıl gücüyle ilişkilendirerek felsefe ilmini idealle; tarih ilmini hafızayla; şiir ilmini hayalle irtibatlandırır. İlmi, konuyu dikkate alarak sınıflandıranların bu ciheti somut varlıklar (mevzû'u 'âlem-i ecsâm) konu alan ve zihin ve ruh dünyasına ait soyut kavramlar (mevzû'u cihân-ı ervâh u ehzân) konu edinen olmak üzere ikiye ayırıp bu iki sınıfı da dörder ilme ayırmışlardır. Birinci sınıfı; riyâziyyât, hikmet-i tabî'yye, tabî'yyât, tabâbet 'ilmlerine; ikinci sınıfı da felsefiyyât, diyalogmatik (edebiyât, diller ve güzel sanatlar) târîh, mu'âşeret-i beşer 'ilmlerine taksîm etmişlerdir. İlmlerin tasnifinden bahsederken dipnotta tecrîd kavramını mantık terimi olarak açıklar.

Yazar ilm-i belâgatı, edebiyat ilimlerinin bölümlerinden sayar. Edebiyatı dokuzu ana dal ve dördü yandal olmak üzere on üç kısımda ele alır. Temel dallar:

- 1.Lügat
- 2.Sarf
3. İştikâk
- 4.Nahv
5. Me'ânî
- 6.Beyân
- 7.Bedi'
- 8.'Arûz
- 9.Kâfiye

Yandallar ise:

1. İnşâ
2. Karz-ı şî'r
3. Muhâdara
4. Hat(imlâ)tır.

Burada karz-ı şî'r ve muhâdara fenlerini tarif eder. Daha sonra İbn Haldûn ve Vatvât'ın edeb ve edebiyat hakkındaki görüşlerine yer verir.

Yazar, belîğ sözdeki yüksek ifadelerin büyücünün sihri gibi gönülleri meftun edip şuur ve iradeyi devre dışı bıraktığını söyleyerek belîğ sözün muhatap üzerindeki büyüleyici etkisinden bahseder. Hz. Peygamber'e atfettiği “*İnne mine'l-beyâni le-sihran*” yani “*Beyan ve ifadeden bir kısmı, sihir etkisi yapar*” hadisini buna delil olarak gösterir ve bu sözü belâgatın çekici bir örneği sayar.

İlm-i belâgatın me‘âni, beyân, bedî‘ fenlerini kapsadığını ve bazılarının bu üç fenni “beyân” ifadesi ile karşıladıklarını belirterek bu konuda Celâleddin Kazvîni, Tefâtânî ve Ahmet Cevdet Paşa'nın kendisi gibi belâgat ilmini üç fenni kapsayacak şekilde kullanımlarını örnek verir.

Daha sonra Yunan şairlerinden Euripides'in belâgat ilminin niteliklerini aktardığı görüşlerine yer verir. Devamında Çiçeron ve Fenelon'un belâgatın önemsenmesi gereken ciddi bir fen olduğuna dair ifadelerini paylaşır. Fenelon sözün güzelliğinin yanında anlamına da önem vererek ancak hakikat ve faziletli fikir içeren bir sözü dinlemeye değer bulunduğunu söyler. İsmail Hakkı da bu görüşlere katılır.

Yazar, daha sonra belâgatın işlevine ve kimler tarafından kullanıldığına değinir. Ona göre belâgat, tasavvura sağlamlık, ifadeye güzellik verir. Yazarların kusursuz yazma çabalarını fark etmeye, telif edilen kitapların gerçeğine yaklaşmasına ve oluşturdukları etkiyi beyan etmeye yardım eder. Belâgat ilminin ciddi bir şekilde öğrenilmesi sağduyu üzerinde yeni bir güç oluşturur. Fakat ona göre, bu taktikler doğal bir şekilde fikir üzerinde eritilmeli, bilgiler zihinde iğreti tutulmayıp sözde yapmacıklık olmamalıdır. İsmail Hakkı buna bir örnek de verir, mesela istiareye ve seciye dair elde edilen bilgileri zoraki istiare ve seci yapmak için hafızanın bir köşesine yığmayıp o bilgiler ile ifade arasında bir uyum oluşturmalı ki kelimada yayılan istiare ve seciler bu uyumun bir eseri olarak zevk versin.

Âlimlerin, şairlerin, filozofların, tarihçilerin ve hatiplerin, belâgat metotlarından kendilerine has yöntemleri belirleyip kullandıklarından bahseder. Bereketzade belâgatın öneminden örneklerle bahsettikten sonra bu ilmin kurallarını hafife alanların hasta akıl sahipleri olduğunu söyler. Şeyh Abdülkahir Cürcânî, Yusuf Sekkâkî, İbn Hiccetül Hamavî, Âişe Bauniyye gibi alimlerin bu ilmin kural ve metotlarının açıklanması noktasında katkı ve çabalarından bahseder.

Bütün milletlerin seçkin edebiyatçılarının söylemlerinde fikir, anlam ve duygu yönünden ortaklıklar olduğunu belirtir. Arapların sözleri ile Arap olmayanların sözleri, düşünce ve anlam bakımından aynı olduklarını, Arap âlimlerinden aldığı örneklerle açıklar. Dipnot olarak, fıkıh ve tefsir bilgini Karafî'nin Arap şairleri üzerinde yaptığı sınıflandırmaya yer verir. Karafî'nin tertibine göre Arap şairleri dört tabakadan oluşur. Bu tabakalar ve önemli temsilcileri şu şekildedir:

1. Cahiliyyun: İmrü'l-Kays, Anter.
2. Muhadremun: Hassân ve Ka'b.
3. Müvelledun: Ferazdak ve Cerîr.
4. Muhdesun: Ma'arrî ve İbn Rumî.

Karafî bu tabakalar hakkında açıklama yapar ve temsilcilerinden bahseder.

İsmail Hakkı kitabında belâgatın felsefesini oluşturan esasları açıklama yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda konunun akışı sırasında bahs olunan kavramları ayrıca izah eder.

Devamında belâgat ilmi ile yalan söyleme sanatı arasında bir ilgi olmadığını, belâgatın böyle değerlendirilmemesi gerektiğini delillerle açıklar. Delillerin en kuvvetlisi olarak Kur'an'ı kanıt gösterir.

Ardından belâgat ile inşa (yazı yazma sanatı) ilminin birbirinden bağımsız olduğunu belirtir. Burada İbn Esîr'in de inşa ile belâgat arasındaki farka ilişkin görüşüne yer verir. İki alim de belâgatın daha derin temellere dayalı olduğunu savunur. İbn Esîr, belâgat ilminin kurallarının inşa ilmine nispetle fıkıh usûlleri gibi delillerden hüküm çıkaran ince bir ilim payesinde olduğunu söyler.

Giriş mahiyetindeki bu bölümün ardından yazar anektot niteliğindeki *İstidrâd* başlığıyla birtakım açıklamalarda bulunur.

İstidrâd (Ek Açıklama)

Müellif bu başlığın altında büyük ölçüde görüşlerini benimsediği İbn-i Esîr'in, üç erkek kardeşin künyesi olduğunu belirterek bu kardeşleri tanıtır. İsmail Hakkı'nın ve diğer belâgat kaynaklarının andığı İbn Esîr bu üç alim kardeşten biri olan Ebû'l-Feth Nasru'llah adlı ediptir. Lakabı Ziyâ'ü'd-dîn olan belâgat alimi *el-Meseli's-sâ'ir* adlı eserin sahibidir.

‘İLM-İ BELÂGATIN TEDVİNİ (BELÂGAT İLMİNİN OLUŞUMU)

Bu bölümde yazar belâgat ilminin ortaya çıkma gerekçelerinden bahseder. Ona göre belâgat ilmi, anlamın ne olduğunu, güzel ifadenin inceliğini, açık ve anlaşılır söz söylemenin yöntemini, yerinde ve adamına göre konuşmanın kurallarını ve inceliklerini belirlemek arzusundan ileri gelmiştir.

Daha sonra Arapçanın temel kaynaklarından edebî bilim oluşumlarını ele alan bölümleri özetler. Edebiyatın neden belâgata ve sanata ihtiyaç duyduğunu açıklar.

İsmail Hakkı'nın konuları böyle çıkış noktalarından ele alması belâgat ilmi açısından önemlidir. İlimleri temellendirir, asıl kaynaklarını sunar.

Belâgat duyularının bütün cihanda aynı kaynaktan fişkırdığını fakat görünümlerinin her kavmin dil ve edebiyat dünyasının imkanlarınca farklı tezahürleri olduğunu belirtir. Buradan Türk belâgatının durumuna geçerek millî belâgatın da kendine has bir tavrı olması gerektiğini söyler. Diğer dillerin temel belâgat zevklerinin yer yer alıntılanabileceğine fakat kurallarının aynıyla uygulanmasının abes olacağına vurgu yapar. Bu durumu bir şahsın simasını başka bir kişinin siması üzerinden tarif etmeye benzeterek bu görüşünü nedenleriyle açıklar.

FENN-İ BELÂGATIN ERKÂNI (BELÂGATI ELDE ETMENİN TEMEL ŞARTLARI)

Bereketzade, belâgatı kazanmanın başlıca dört yolu olduğunu söyler. Bunlar:

1. Akıl melekesi (Kuvâ-yı ‘akliyye).
2. Belâgatın kural ve yöntemlerini bilmek (Usûl u kavâ‘id-i belâgate vukûf).
3. Belâgatı ile tanınmış sanatçıların şiir ve yazıları üzerinde çalışmak (Bülegânın sözlerini mütâla‘a).
4. Bol bol alıştırma yapmak (İdmân ü mümârese).

Yazar bu şartları ayrı başlıklar altında sırasıyla ayrıntılı bir şekilde incelemiştir.

1. Akıl Melekesi (Kuva-yı ‘Akliye)

Öncelikle “cevher-i rûhânî” olarak vasıflandırdığı bu yetinin işlevlerinden bahsederek, hissetme, kavrama, seçimde bulunma, tasarlama, karar verme gibi eylemlerin akıl ile gerçekleştirildiğini belirtir. Ardından Firdevsî’nin akıl ile ilgili beyitlerine yer verir. Akıl sayesinde idrak kapasitesinin genişleyeceği ve kainatın sınırlarının anlaşılabilirliğini belirtir. Bu noktada hadis-i kudsi olarak bilinen “*Küntü kenzen mahfiyyen fe-ahbebtü en u‘rafe fe-ħalaktü’l-ħalka li-ya‘rifûnî* (Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettim (sevdim) ve bilinmek için halkı yarattım.)” sözüne yer verilir.

Ardından Firdevsî’nin Yaratan’ı ve onun yarattığı “akl”ı vasfettiği beyitleri nakledilir. Daha sonra “akl-ı garîzî” (yaratılıştan gelen akıl) ile “akl-ı mükteseb” (sonradan kazanılan akıl)’e değinir. Aklın bu iki türü hakkında, söyleneni belirtilmeyen birkaç beyte yer verir.

İsmail Hakkı bu başlığın sonunda kuva-yı akli açıklayarak, yaratılıştan sahip olunan akla (akl-ı garîzî) destek olan birtakım araçlar olduğunu ve bunların “kuva-yı akl (aklın kuvvetleri)” olarak adlandırıldığını söyler. Zihn, hayâl, hafıza, havâs-ı zahire (beş duyu) ve zevk olmak üzere belâgatın oluşumunu sağlayan akla ait beş ögenin bulunduğunu ifade ederek bu öğeleri ayrı başlıklar altında değerlendirir. Biz metin içinde tasnif yaparken “deha”yı da aklın araçlarından kabul ederek bu konuyu da kuvâ-yı ‘akliyyenin içerisinde değerlendirdik.

1.1. Zihn

Bu başlık altında zihnin tanımı yapılarak onun işlevinden bahsedilmiştir. Zihnin zeka anlamına da geldiğini belirterek, zekanın da nefsin kavrama yeteneğine güç katan bir unsur olduğunu ifade eder. Daha sonra zihin açıklığı(fitnat)'nın kaynağına değinir. Ardından zihn ve zekanın ifadedeki rolünden bahseder.

1.2. Hayâl

Evvela hayalin nasıl bir kuvvet olduğuna dair ayrıntılı açıklamalar yapılır. Yazara göre, hayal, duyularla algılanabilen şeylerin duyuların kapsamı dışına çıktığında birer suretini belleğe çizen bir kuvvettir. Yazar beş duyu organıyla algılanan şeyleri, bir rengi, bir sesi, bir tadı daha sonra zihinde canlandırıldığında ilk algılandığı andaki güçte olmasa da hayal, aynı hissi yeniden yaşamayı sağlar.

Devamında “hayal” ve “mütehayyile” kavramlarını açıkladıktan sonra felsefe ustalarının bu kavramları birbirinden farklı olarak kullandıklarına değinir. Felsefeciler hayali, daha önceden görülen şeylerin tekrar canlandırılması, mütehayyilenin ise hiç görülmeyen şeylerin veya önceden görülen nesnelere daha farklı şekilde zihinde resmedilmesi olarak açıklarlar. Mütehayyilenin bu tasviri akıl tarafından kullanılırsa “mefkure (ideal)”; vehm tarafından kullanılır ise “mütehayyile” (imge) olarak isimlendirildiğini nakleder. Ayrıca “hayal” ve “mütehayyile” kuvvelerinin dimağda farklı yerlerde konumlandığını ifade edilir.

Bereketzade daha sonra hayalin farklı anlam katmanlarında kullanımına örneklerle değinir. Ardından hayalin belâgatteki yerine vurgu yapar. Belâgat alimlerinin hayalin, belâgattaki işlevi bakımından resim sanatındaki renge eşdeğer olduğunu belirtir.

Hayalin, belâgatte bir rol oynamasına karşın gerçeklikten kopuk olmaması gerektiğini ifade eder. Hayal akıl ve zekaya hizmet edecek şekilde kullanıldığında ifadeye güzellik kattığı, dinleyene zevk verdiği ancak kötüye kullanıldığı zamanlarda o sözü dinleyecek bir zevk sahibi (tab‘-ı selîm) bulunamayacağını ifade eder. Bu hayal-hakikat ilişkisinden sonra “tekmile” başlığı altında konuyu açıklamaya devam eder.

“*Tekmile*” başlıklı bu bölümünde hayalin kötüye kullanılması hakkında açıklamalarda bulunur. “His” ve “hayali” mutlak kabul edenlerin çıkmaza düştüklerini ve zamanla bu yetilerle “tefekkürü” karıştırarak büyük bir hata yaptıklarını ifade eder. Ardından “tahayyül” ile “tefekkür”ün birbirlerinden farklı olduğunu belirtir. Tefekkürün, tahayyülden daha kapsamlı

olduğunu, yalnızca duyularla algılanabilen eşyaların hayali mümkünken, gerek somut gerek soyut nesnelere tefekkür edilebileceğini ifade eder. Devamında tekrar hayalin güzel kullanımına dönerek bu konuda örnekler verip tavsiyelerde bulunur ve bu başlık altındaki açıklamayı sonlandırır.

1.3. Hâfıza

Bereketzâde, diğer bölümlerde olduğu gibi burada da hafızanın tarifleriyle başlar. Akıl ve duyularla algılanabilen şeyler zihinden uzaklaştıktan sonra tekrar hatırlanmasını sağlayan bu yetiye “zakire” de denildiğini ifade eder. Bu kuvvenin kişiden kişiye ve yaşa göre değişeceğine ve en olgun zamanına değinir. Hafızanın yokluğunda aklın ne duruma düşeceğinden bahseder.

Daha sonra bu kuvvetin nasıl kullanılması gerektiği hakkında öneri ve uyarılarda bulunur. Bereketzâde'nin hafıza kuvvetini belâgatle ilişkilendirdiği nokta şurasıdır: ona göre, anlamın oluşmasında zihinde mükemmel gücün oluşması için güzel edebi parçalar ezberlenmelidir. Fakat ezberlenen metinlerin anlamının bilinmesi gerektiğini belirtir. Bununla birlikte söze estetik boyut katan unsurların kavranmasına vurgu yapar. Anlamına nüfuz edilmeksizin yapılan ezberlerin bu kuvvenin körelmesine neden olduğuna dikkat çeker.

1.4. Havâss-ı Zâhire (Beş Duyu)

Bu bölümde havâss-ı zâhirenin tanım ve işlevinden bahseder. Haricde azası bulunan duyular için kullanılan bu terimin, sâmia (işitmek), bâsıra (görmek), şâmme (koklamak), zâika (tatmak), lâmise (dokunmak) duyularını karşıladığı ifade edilir. Ardından bu duyulara tahsis edilen organları sıralar. Bu eylemlerin nasıl gerçekleştiğini açıklar.

Daha sonra “hissin” tarifinden ve oluşumundan bahseder. Fakat tanımın yetersiz olduğunu belirtir. Duyu organları ile algılanan hislerin, cisimlerin kaybolmasından sonra da bir müddet devam ettiğini ve bunların ilk etkinin bir eklentisi olduğunu ifade

ederek “havâss-ı zâhire” ile ilişkilendirilebilecek diğer duyulara “lezzet ile elem” başlığı altında değinir.

1.4.1. Lezzet ile Elem

Bereketzâde, bu duyguların “havâss-ı zahire”nin işlevlerinin bir ürünü olduğunu söyleyerek “lezzet” ile “elem”in nasıl oluştuğunu açıklar. Bu duyguların da diğer duyular gibi insanı okşayan ve inciten nesnelere ile gerçekleşen etkileşim sonucu meydana geldiğini söyler.

Elemin fizyolojik olarak gerçekleşen kırılma, yanma gibi eylemlerin bir sonucu olabileceği gibi baş ağrısı ve sancı gibi dahili acılardan da ileri gelebileceğini belirtir ve insanlarda her zaman tekrar edegelen açlık ve susuzluk eleminden bahseder.

Yazar, yukarıdaki açıklamalardan sonra, havâss-ı zahirenin azaları üzerinde etkili olan “hiss-i harici” ve cisimlerin hayati vazifelerinin icrasından doğan “hiss-i dahili”den bahsederek hissi bu şekilde ikiye ayırır. Bu kısımda insanda idrakinin dışında oluşan ve vicdan olarak adlandırılan duyumsal bir yetinin daha var olduğunu ifade eder.

Daha sonra “lezzet” ve “elem”in derece derece olduğunu ve her nesne ve eylemden etkilenimin farklı olduğundan bahis açarak lezzetin sevinçten (sürûrdan); elemin ise kederden farklı hisler olduğuna değinir. Bu hislerin oluşum ve kullanım mahallerini ayrıntılı şekilde açıklayarak lezzet ve elemin ihtisâsât duyularına; sürûr ile kederin ise infî‘âlât-ı nefsâniyyeye (psikolojik tepkilere) dahil olduğunu söyler ve infî‘âlât-ı nefsâniyyeyi ayrı bir başlık altında değerlendirir.

1.4.2. İnfî‘âlât-ı Nefsâniyye (Psikolojik Tepkiler)

Öncelikle daha çok dahili hisler kapsamına giren infî‘âlât-ı nefsâniyyenin tanımını yapar. Bereketzâde, vücudumuzun dışında veya içindeki belirli bir bölgesinde bazı sebeplerden kaynaklanan bir etki meydana geldiğinde bu duygu sonucu oluşan psikolojik hâli infî‘âl-i nefsânî veya te’essür-i nefsî olarak tarif eder.

Bereketzâde, insanın özünde meydana gelen bu etkilenmelerin (meyl, iştiha, nefret gibi) hareket-ı ruh olarak nitelendiğini belirtir ve bunun gerekçesini açıklar. Ardından infî'âlin ne olduğunu örneklerle açıklayarak tanımını yapar. On bir çeşit infî'âl olduğunu belirtir ve hepsini tarif eder. Bunları alışlageldiği üzere sıralar: muhabbet, buğz, arzu, nefret, sürur, keder, cesaret, hafv, ümid, yes ve gazab. Yazar bu infî'âleri hep zıt duyguları üzerinden açıklamıştır. Felsefe öncülerinin ilk altı infî'âli “şehvânî”, kalan beşi ise “gazabî” diye isimlendirilen meyillere dahil ettiklerini vurgular. Bu on bir çeşit infî'âlden başka haya, hased, gıpta, taaccüb (şaşıрма) gibi infî'âlâtın varlığından bahseder. Bunların da o on bir infî'âle ilgili olduğunu belirterek aralarındaki ilişkiyi tek tek açıklar.

Daha sonra bütün tepkilerin(infî'âlâtın), muhabbetle ilgili oluşunu söyleyerek bu iddiasını örneklerle açıklar. Mesela hastalığı sevmeyişimiz sıhhati sevdiğimiz içindir, der. On bir çeşit duygu için bu kıyaslamayı yapar. Sonucunda muhabbeti ortadan kaldırıncaya hiçbir infî'âl kalmayacağını söyler.

Muhabbet bahsinin üzerinde biraz durmak istediğini belirterek Arif Hikmet'in “neşide-i garrâ, güfte-i 'ârifâne, âşinâ-yı lisân-ı 'aşk” olarak nitelendirdiği muhabbet temalı nazmına yer verir.

Devamında hissin akıl ve kalp üzerindeki etkisinden bahseder. Hissin de derece derece olduğunu ifade ederek, yüksek derecesini belirtmek için Fuzuli'nin Leyla ve Mecnun mesnevisindeki, Leyla'nın vefatını Mecnun'a haber verdikleri anı hikaye eden bölümü alıntılar. Bu uzunca alıntıdan sonra Sivas'da üç yaşındayken kaybettiği kızı için Mekki Beyefendi'nin söylediği kısa bir mersiye yer verir. Buradan yazara göre en ağır duygunun ölüm acısı olduğu kanısına ulaşabiliriz.

1.5. Zevk

Yazar bu bölümde belâgatın estetik boyutunu oluşturan zevk yetisinin mahiyetinden bahseder. Zevkin aslında ‘dil ile tatmak’ anlamına geldiğini, beyân terimi olarak ise; sözdeki güzelliğin hissedilerek algılandığı vicdani bir duygu olduğunu ve

“tab, tabiat, zevk-i selim, zevk-i sahih, tab-ı selim, tab-ı mustakim, hüsn-i tabiat” gibi kelimelerin de zevk manasında kullanıldığını söyler.

Bereketzâde’ye göre zevk, sanatın usul ve kurallarını anlamanın yanında sözün sıhhatini, güzelliğini, tenasübünü hisseden, iyisini kötüsünden ayıran, yersiz mübalağaları, sahte süslemeleri en gizli güzellikler ile en küçük kusurları fark eden gayet hassas bir histir. Yazar zevki, “fennin vicdanı” olarak nitelendirir. Zevkin, amaçlanan anlamları oluşturacak tasavvurları ayırıp, seçen aklın benliğimizde meydana getirdiği güzel tasarıları belâgata uygulayan mükemmel bir özellik olduğunu ifade eder.

Devamında zevkin genel değil bireysel bir duyu olduğunu toplumların genel beğenilerinin farklı olduğu gibi kişinin zevkinin de zaman içerisinde değişebileceğini söyler.

“Hassa-ı nefise”(estetik duyu) olarak adlandırdığı bu hissin esasta iki yetenekten oluştuğunu söyler. Bunlardan birisi az çok güzellik bilgisine (güzeli çirkinden ayırt etme yetisine) sahip olmak, diğeri de eğitim ve alıştırmalarla bu hissin üzerine yoğunlaşarak onu iyileştirip, geliştirmektir.

Doğuştan sahip olunan yetenek ve duyguların sanatı layıkıyla anlamaya yetmeyeceğini söyleyen yazar, birtakım kuralların da bilinmesi gerektiğini ifade eder. Devamında bu duyunun üç şekilde olgunlaştırılacağını söylerek şöyle özetler:

- 1-İyi bir gözlemci olmak.
- 2- Eserleri derinlemesine düşünerek okumaya devam etmek.
- 3- Terbiye ve ahlakı bozan şeylerden akli ve kalbi arındırmak.

Yazar, bu maddelerin gerekçelerini, faydalarını ve nasıl uygulanması gerektiğini açıklar. Diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de zevk konusunda ortaya koyduğu düşüncelere örnek teşkil edecek şekilde kimi alim ve şairlerden alıntılar yaparken farklı bakış açılarına da yer verir.

1.6. Dehâ'

Bereketzâde öncelikle bu yetinin tanımından ve işlevinden bahseder. Dehayı Allah'ın insanlar arasında çok az kimseye ihsan ettiğini belirtir ve onu “atiyye-i celîle” olarak nitelendirir.

“Hüsn-i tabiat”, yani zevk duyusuna hitap eden eserlerle deha sonucu ortaya çıkan eserler arasındaki farka değinir. Güzel bir yeteneğin ürünü olan eserler karşısında yalnız lezzet duyma ve hoşlanma gerçekleşirken, ehanın ürünü olan eserlerin şimşek gibi birden zihne çarptığını söyler.

Ardından hüsn-i tabiatın (zevkin), fitri bir özellik olmasının yanında eğitimle geliştirildiğini, fakat dehanın doğuştan olmadıkça eğitim ile kazanılmayacağını belirtir.

2. Belâgatın Kural ve Yöntemlerinin Öğrenilmesi (Usûl u Kavânîn-i Belâgata Vukûf)

Bereketzâde, belâgatın usûl ve kanunlarını öğrenmenin gerekli olduğunu belirtir. Bu kuralları öğrenmenin, büyük belâgat alimlerinin çalışmalarını incelerken, onların üsluplarındaki incelikleri ve başarılarının sebeplerini belirlemede yarar sağlayacağını ifade eder. Bereketzâde, eskilerin araştırmalarının bir nevi özeti olan bu metotları öğrenmenin üç şekilde faydalı olacağını söyler:

- 1- Dahilerin hangi yollarla başarılı olduklarını öğretirler.
- 2- Dahilerin düştükleri hatalara karşı uyarırlar.
- 3- Yüzyıllardır yapılan çalışmaların sonuçları oldukları için bize vakit kazandırırılar.

Daha sonra, bu kuralları bilmenin yeterli olmayacağını söyleyen yazar, bunların mahiyetini kavramak için alıştırmalar yaparak nasıl kullanıldıklarını da öğrenmek gerektiğini vurgular. Kuralları öğrenmenin daha faydalı hale gelmesi için “kalbi tasfiye eylemek, hafızayı tezyîn etmek, e'âzım-ı şevâhidi okuyup te'emmül eylemek” şartlarını öne sürer.

Devamında İbn Esir'in bu bilim dalına kabiliyeti bulunanların muhtaç oldukları sekiz araçtan bahseder. Bunlar özet olarak: sarf (kelime bilgisi) ve nahive (cümle bilgisi) aşına olmak; dili iyi derecede bilmek; söz konusu dilin atasözlerini, özlü sözlerini, masallarını ve destanlarını bilmek; güçlü sanatkarların eserlerini ezberlemek; Kur'ân'ı ezberlemek; gerekli hadisleri ezberlemek; kanunları bilmek; aruz ve kafiye bilgisine sahip olmaktır.

Yazar, Fuzuli'nin "ilimsiz şiir esassız duvar gibidir" özdeyişiyle konuya son verir.

3.Belâgatıyla Tanınmış Şair ve Yazarların Sözlerini Mütalaa Etmek (Bülegânın Sözlerini Mütâla'a)

Bereketzâde, «mütâla'a» kelimesi hakkında *Kamus* tercümesinde yer alan açıklamaları vererek konuya girer. Buradaki tarife göre "mütâla'a", bir nesne üzerinde iyi derecede bilgi sahibi oluncaya kadar yoğunlaşarak çalışmaktır.

Devamında "belîğ" ve "fasih" eserlerden seçkin örneklerin mütâla'a edilmesinin faydasından bahseder.

Mütâla'a için en mükemmel eserlerin seçilmesini önerir. Bir eser üzerinde çalışıldığında müellifin ifade tarzıyla birlikte duygu, düşünce, ahlak ve inancı da yavaş yavaş okurun zihninde yer edeceğinden seçici olunması gerektiğini söyler.

İbn Haldun, Cahiz, Şehabeddin Halebî, İbn Esir gibi büyük dil ve belâgat alimlerinin bunun faydalarına ilişkin düşünce ve açıklamalarına yer verir. İbn Esir'in mütâla'ada daha çok anlam incelikleri Şahabeddin Halibi'nin ise nahiv ve kıraat gibi dil sorunları üzerinde durduğu görülür. Bu bilimle ilgilenenlerin sadece belâgat eserlerini değil dil kitaplarını da iyi bir şekilde okuması gerektiğini belirtir ve bu alandaki kaynak kitapları sıralar. Ayrıca mevcut hutbeleri, müracaaları¹⁰, muhavereleri(söyleşi), edebi seçkileri ezberlemenin de konulara aşinalık sağlayıp, farklı üslupları tanıma açısından yarar sağlayacağını ifade eder. Yazar, "mütâla'a"nın faydalarına dair görüşler beyan ederken "müracaa" ve "münâkaza" gibi çokça bilinmeyen terimlere açıklık getirir.

¹⁰ Dedim-dedi tarzında yazılmış eserler.

Daha sonra “mütâla‘a”nın nasıl yapılmasına, “mütâla‘a”da nelere dikkat edilmesine dair yöntemler sunar ve tavsiyelerde bulunur. Seçkin üslupların incelenip örnek alınması gerektiğini söyler bu konuda Hz. Ömer’in Züheyr b. Sülma’yı akıcı ve açık üslubundan dolayı diğer şairlere tercih etme bahsini nakl eder.

Yazar, belâgat ustalarını tanımak ve belâgat tarihini iyi bilmek gerektiğini söyler. Ayrıca özdeyişleri ve atasözlerini ezberlemenin, bazen binlerce kelime yerine bir cümle ile mesajlarını vermeye olanak sağladığını izah eder ve bu alanda maharet kazanan Mütenebbî ve Koca Ragıp Paşa gibi şairlerden örnekler verir. Burada Arap darb-ı mesel ve kıssalarının derlendiği ve bunlara kaynaklık eden tarihi olay ve hikayelerin verildiği kitapları tanıtmıştır.

Daha sonra şairlerin üslup ve şiirlerinin birbirine benzeme konusunda açıklamalarda bulunur. Bereketzâde “mütalaa”nın eserlerin kalitesini fark ettirecek alt yapının oluşmasını sağlayacağını söyler. Yazar, ifadede söylem güzelliğinin yanında, kullanılan sözcüklerin anlam değerlerini ve dil kurallarını bilmenin önemine vurgu yapar. Bu konuya örnek olarak İslam filozofu Kindi ile belâgat alimi Cürcani arasında geçen bir söyleşiye yer verir.

Kelamın güzelliğinin nereden kaynaklandığını tespit etmenin de bilinmesi gerektiğini belirtir.

4.İdmân

İsmail Hakkı, konuya “idman”ın tanımını yaparak başlar. Onun tarifine göre idman, bir şeyin üzerinde sürekli çalışmak, düzenli olarak alıştırmak anlamındadır. Azim sonucu oluşan bu durumunla melekeye dönüştüğünü söyler. “Mümârese, müzâvele, temerrün ve tederrüb”ün de idmanla aynı anlamda kullanıldığını belirtir. Daha önceki başlıklarda izah ettiği belâgatın kurallarına ve mütalaasına dair unsurların zihne, idmanın ise harice yani uygulamaya dayalı olduğunu söyler.

Yazar, bu eylemin işlevinden ve faydasından bahsederken her fırsatta bir şeyler yazarak ifade ve yazı yazma melekesini işletmenin sanatın en önemli şartlarından olduğunu belirtir.

Bazı dostlarının bilgi ve birikim olarak ileri seviyede olmalarına rağmen alıştıırma yapmadıklarından bu bilgilerini aktarma noktasında sıkıntı yaşadıklarından bahseder. Bu alıştıırma ve deneyimlerin zihne doğan fikirlerin de çoğalmasına katkı sağladığını ifade eder. İdmanın faydasını, Demosten'in başarısız olan ilk kürsü deneyiminden sonra kendi kendine prova yapması hadisesini aktararak, örneklendirir. Demosten ilk konuşmasında dinlenmeyip alaya alındıktan sonra, kalabalık bir kitleye hitap ederken aktaracağı bilgilerin yanında jest ve mimik ile vurgu ve tonlama gibi unsurların da konuşma sırasındaki önemini fark eder. Bunun üzerine senelerce aynanın karşısında kendini izleyerek ve büyük dalgaların kıyıya vurduğu deniz kenarına gidip sesini duyurmaya çalışarak alıştıırmalar yapmıştır. Bu yollu uğraşlarının sonucunda tekrar kalabalıkların huzuruna çıkıp konuştuğunda ise çokça alkış almıştır. Yazar, çok yerinde olan bu örneği verdikten sonra ünlü belâgat alimlerinin idman hakkındaki görüşlerine ve tavsiyelerine yer verir. Kendisi de idman için beş maddelik bir öneri şablonu sunar.

Bereketzade *Mukaddime*'yi, bir fikir uyandırması ve yazdıklarının amacının anlaşılmasında yarar sağlaması için İbn Esîr'in *El-Meselü's-sâ'ir*'indeki “ yazı yazma eğitime” dair görüşlerini nakl ederek bitirir. Bu kısımda İbn Esîr, ta'allüm-i kitâbette (yazı yazmayı öğrenmede) üç aşama olduğunu söyler. Birincisi yazarın, eski yazarların yazı yazma usullerini, eserlerini dikkatlice inceleyip, irdeledikten sonra onların söz ve anlamları kullanım biçimini öğrenip onlara birebir uymalarıdır. İbn Esîr bu tabakayı pek tasvip etmez ve bayağı olarak niteler. İkincisi, yazarın güzel bulduğu lafız ve manalarla eskilerin kitabetlerini karıştırmadır ki bu tabakayı da orta dereceli olarak değerlendirir. Üçüncüsü ise eski eserleri inceleyip onlara tabi olmaksızın, sadece Kur'ân-ı Kerîm'i, hadisleri ve güçlü şairlerin birkaç divanını ezberleyip, onlardan alıntılar yaparak düşe kalka, hiç kimsenin takip etmediği özgün bir üslup yolu açana kadar çabalamaktır.

İbn Esîr'in gözünde en makbulü bu tabakadır ki bu yolu Kur'ân ve hadislerden hüküm çıkartarak İslamın kurallarını belirlemeye çalışan fıkıh alimlerinin ictihâdî yoluna benzetir ve bunu başaranların, İmam Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafi ve İmam Ahmed bin Hanbel'in mezhep imamları olduğu gibi onların da kitabet ilminin imamları olacağını ifade eder. Nazım ve nesirde beyan ilminin konumu ve işlevi fıkıh usulünün Kur'ân ve sünnetten hareketle içtihat etmedeki işlevine eşdeğerdır. Ardından bu yolun zor olacağını ancak etkileyici bir üslubu ve rengarenk dokunmuş bir belleği

olanların başarılı olacağını vurgular. İbn Esîr bu son şık ile amacının Kur'ân, hadis ve divanları birebir taklit etmek olmadığını, bunların anlam derinliklerinin incelenip, sıır ve meziyetlerinin araştırılarak yeni bir yol açmak, belâgatta yeni alanlar keşfetmek yolunda bu modellere düşen rolün kılavuzluktan başka bir şey olmadığını belirtir. Bu yoldaki en büyük kaynağın Kur'ân olduğunu belirterek açıklamalarına son verir.

3. İNCELEME

3. 1. Planı:

Eser belâgata giriş mahiyetindedir. Belâgatın asıl kaynaklarını ortaya koyar. Belâgatın tanımından, oluşumundan bahsettikten sonra bu fennin oluşturan dört kaideyi bildirir ve kitabın sonuna kadar bu dört erkan ve bunların şubeleri hakkında bilgi verir. O yüzden klasik belâgat kitaplarında olduğu üzere meanî, beyan ve bedi gibi belâgatın kadrosuna hiç girmez.

İsmail Hakkı eserini bölümlere ayırmamıştır. Kapak sayfalarından sonra bir sayfa boş bırakarak doğrudan belâgatın tanımı ile eserine başlar. Diğer eserlerdeki gibi adet olduğu üzere kitabın girişinde, eserin yazılış sebebinin anlatıldığı bir bölüm (sebeb-i telif) bulunmamaktadır. Eser tek bölümden ve alt başlıklardan oluşur. Birbiriyle bağlantılı olan başlıklara da bir numaralandırma yapılmamıştır. Kitabın sayfa sistemi ve ana başlıklarını tasnifleyerek aşağıda tablo şeklinde verdik:

Giriş (Biz bu şekilde isimlendirdik)	3
İstitrâd	18
‘İlm-i Belâgatın Tedvîni	23
Fenn-i Belâgatın Erkânı	26
1.Kuvâ-yı ‘Akliyye	27
1.1.Zihn	30
1.2.Hayâl	31
1.3.Hâfıza	37
1.4.Havâss-ı Zahire	40
1.4.1.Lezzet ile Elem	45
1.4.2.İnfi‘âlât-ı Nefsâniyye	49

1.5.Zevk	60
1.6.Dehâ'	67
2.Usûl u Kavânîn-i Belâgata Vukûf	68
3.Bülegânın Sözlerini Mütâla'a	75
4.İdmân	92

Bunların sonunda *Fihrist* ile *Hatâ ve Savâb Cetveli* bulunmaktadır. İsmail Hakkı eserinde değindiği konuları *Fihrist*'te belirtmiştir.

3.2. Anlatım Metodu:

Bereketzâde belâgatı, kaideleri ve kaynağı üzerinden ele aldığı bu eserinde işlediği konuları, asıl kaynaklarına giderek açıklar. Bu noktada birçok alim ve bilginin görüşlerine milli ve yabancı birçok kaynağa başvurur. Bu örneklerden İsmail Hakkı'nın konu ve kaynaklarına hakimiyeti anlaşılmaktadır. Anlatımı sırasında çokça bilinmeyen terim ve kavramları gerek metin içerisinde gerek dipnotta açıklamıştır. Kimi kelimelerin etimolojisi ve farklı kullanımları hakkında bilgi verir. Yine alıntılarda veya kendi ifadelerinde tartışmalı bir kavramdan bahsedilmişse bunları açıklar. Mesela Arapça bir şiirde geçen “*mine'l-heves*” tabirinin anlamını ve kökenini dipnotta açıklamış, üç dildeki (Arapça, Farsça ve Türkçe) kullanımını örnek beyitlerle genişçe izah etmiştir. Ayrıca bu tabirin *Burhân-ı Kâtı'* gibi temel sözlüklerdeki tanımına yer verir. Metinde geçen bu kısmı burada paylaşmamız İsmail Hakkı'nın titizliğinin anlaşılması açısından daha yararlı olacaktır:

“Fethateyn ile lafz-ı 'Arabî ve şu mısra'da görüldüğü üzere turafun mine'l-cünûn ya'nî bir gûne eser ve şâ'ibe-i cinnat ma'nâsınadır. Kelime-i mezbûreyi üdebâ-yı 'Acem tevessü'en hevâ-yı nefs ü ârzû ve hâhiş ma'nâlarında isti'mâl ederler. Biz de şu tevessü'de üdebâ-yı Îrân'a iktidâ etmişiz: Hevâ ve heves, nev-heves okumaya hevesi var müfred ve mürekkeplerinde olduğu gibi. Hevâ-yı nefs sâhibi ma'nâsınca “bü'l-heves” ta'bîri dahi şu'arâ-yı 'Acem'in âsârında görülyor, Sa'dî merhûmun Bûstân'ındaki şu beyitinde olduğu gibi:

Cihân dîdeî gofteş ey bû'l-heves

Turâ hod ğam-ı hîşten bud u bes

Şu 'arâ-yı 'Osmâniye dahi ma'nâ-yı mezkûrda olarak şu ta 'bîri kullanıyorlar:

Fehîmâ şâ'irân-ı bû'l-hevesde kalmamış inşâf

Ķanâ'at eylemez mazmûna dîvânî çalar çarpar

(Hâce Fehîm)

Gitdi şeyhü's-şu 'arâ vehbî-i şâhib-âsâr

Bû'l-heves pîr-i cevân-tab' idi fevka'l-'âde

(Surûri)

“Bû'l-heves” yerinde bâ'nın zammiyla çok ve kesîr ma'nâsına “bil” ile “heves”den mürekkebe olarak “bi'l-heves” yazanlar da vardır. Bu zehâb da sahîhdir. Burhân-ı Kâtî' şöyle zikr ediyor: “Bul, gul vezninde çok ve kesîr ma'nâsınadır, meselâ heves ve matlûbu çok kimseye bul-heves ve bul-kâme derler.” (Bereketzade, 1317: 65-66)

Yine 19. dipnotta “avân” kelimesini açıklamış, kökenini ve veznini vermiştir. Yazar, kullandığı terimleri, ele aldığı konuları Arapça, Farsça ve Türkçe nazım ve nesir parçalarıyla örneklendirir. Arapça kısımlardan birkaçının anlamını metin içinde veya dipnotta vermiştir. Kelime ve terimlerle ilgili seçtiği örnekler seçkin nazım parçaları olduğu gibi günlük dildeki basit örnekleri de içerir. Eserde Türkçe'nin dil kullanım özellikleri görüldüğü gibi Arapça, Farsça atasözlerine ve deyimlerine rastlamak da gayet mümkündür.

İsmail Hakkı, kavramları rastgele kullanmaz, onları anlam kapsamlarına göre seçer. Yer yer bunu belirtmiştir. Mesela 53. sayfada “gazabî infi'âl”den bahsederken kullandığı “su'ûbet” kavramının anlam değerlerini ve bu kelimeyi kullanım amacını ayrıca belirtmiştir. Yazarın çokça yaptığı bu açıklamalar konunun akışını bozmayıp mevzunun daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Yazar konuların kaynağına ve ilişkili olduğu alanlara değinmesine rağmen gereksiz ayrıntı vermeyerek ilgilerin özünü, can alıcı noktalarını veren bir anlatım tercih etmiştir.

Bu başlık altındaki tespitlerimizi Kazım Yetiş'in ifadeleri ile noktalayacak olursak, mensup olduğu anlayış bakımından temelde Recaizade'nin ortaya koyduğu yaklaşıma uygun olarak yazılmış olsa da Esrâr-ı Belâgat konuların ele alınışı bakımından özgün bir nitelik sergiler.

3.3. Eserin Üslubu ve Yazarın Üslupla İlgili Görüşleri:

Esrâr-ı Belâgat Mukaddimesi'nin üslubuna geçmeden evvel Bereketzade'nin üslup ve imla hakkındaki görüşlerine yer vermekte yarar vardır. Önceden bahsedildiği gibi kendisi dil ve imla üzerine müstakil eserler vermiştir. İsmail Hakkı, dilin kurallarına uygun kullanılması konusunda hassastır. Üslup konusu o dönemde, dilin ıslahı için yeni atılımların yapılması bakımından önem arz etmektedir. Biz konuyu fazla dağıtmadan İsmail Hakkı ve Esrâr-ı Belâgat üzerinden kısaca açıklayarak genel çerçeveyi vermeye çalışacağız.

Yazarın dil konusunda büyük ölçüde Namık Kemal'in etkisinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kendisinin *Yâd-ı Mâzî*'de Namık Kemal için kullandığı ifadelerden onun fikirlerine ve bilgisine hayranlık duyduğunu anlıyoruz.

Ey ruh-u Kemâl! Şad ol, bulup yaygınlaştırdığın kelime ve deyimler ile dilimizi genişlettik ve süsledik. Bugün bütün kalem erbabı o kelime ve tabirleri kullanıyor. Kemâl'in namı, halk arasında ta'zim ve muhabbetle yâd olunuyor. Her kalemden her zaman sana fatihalar gönderiliyor. (1997: 41)

Namık Kemal dil konusuna oldukça önem vermiştir. Öncelikle Namık Kemal'in ardından İsmail Hakkı Bey'in dilin yenileşme hareketleriyle düzenlenmesi ve imlanın oluşturulmasına yönelik görüş ve önerilerine yer verelim. Bu görüşleri arasında büyük ölçüde paralellik bulunmaktadır.

Namık Kemal yeni bir edebiyatın meydana getirilmesi ve onun teorisinin oluşturulması gerektiğini söyler ve yeni bir estetik arayışına girer. "*Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şamildir*" makalesinde bu noktada bazı prensipler ortaya koyar ve bu edebiyatın dilinin ıslahı için tekliflerde bulunur.

Bunlar mana ile ifadenin birbirine uygun ve aynı şekilde güzel olması, birinin diğerine tercih edilmemesi, aşırı mübalağalardan sakınma; söylenenin açık, hakikat ve tabiata uygun olması, anlamın sanat, lafız sanatlarına feda edilmemesi, edebiyatın “tabiât-ı beşeriyye”yi tahlil etmesidir... Ayrıca Namık Kemal’in mektuplarından bir belâgat kitabı yazmak istediği anlaşılıyor. (Yetiş, 2007: 270-271)

Yine Namık Kemal’in dil konusundaki tekliflerini Mustafa Kutlu’nun (1986: 515), tespitiyle dört maddede özetleyebiliriz. Bunlar:

1. Türkçe bir gramerin hazırlanması (Dile gerekli olan Arapça ve Farsça kaideler bulunmak şartı ile).
2. Dile dışarıdan girecek kelimelere bir sınır getirilerek bir sözlüğün yazılması.
3. Dile yabancı dillerden giren sözcüklerin Türkçede kullanıldıkları mana ve imla özelliklerinin tespit edilmesi.
4. Dilimizin öğretimini dikkate alan bir belâgat kitabının yazılarak okullarda okutulmasıdır.

İsmail Hakkı da dil konusuyla ilgilenmeye öğrencilik yıllarında başlamıştır. Musahhahlik (redaktörlük) yaptığı matbaada yazıların imlası ile ilgilenir. Daha sonra tanıştığı Namık Kemal’in onun dil sorunlarıyla bu kadar ilgilenmesinde büyük bir payı vardır. Bu etkinin dışında kendisi de sağlam bir idrake sahip olduğu için konunun önemini farkındadır. Bu görüşlerini eserlerinde şu şekilde ifade eder:

Bir dili kurallara bağlamak görünüşte yalnız o dilin edebiyatına hizmet etmek gibi anlaşılmaktadır. Aslında kaidelere bağlanmış bir dil, o dili kullananların her yönü ile ilerlemesini sağlar. Çünkü bir milletin dâhilen ve haricen güç ve kuvvetini ortaya koyan sebeplerin başında o milletin lisanı üzere kıymetli ilimlerde yazılmış eserler akla gelir. Hâlbuki akılca, tarihçe ve tecrübece sabittir ki kurallarla süslenmeyen bir dilde maârif (ilim ve kültür) bulunmaz. Bir milletin diğerine verdiği önem ne kadar çok olursa güç ve kuvveti o kadar artacağından yeryüzünde cihangirlik iddiasında bulunan kavimlerin hepsi bu konuya özen gösterdiler. Lisanımız ıslah olunmazsa her cihetçe terakkiden mahrum oluruz. Çünkü terakki maârifle olur, maârifse kitapla olur; kitap da muntazam bir lisanla anlaşılır. (Bereketzade 1292: 2-3; 1291: 2)

İsmail Hakkı, Türkçenin imla kurallarını oluşturma fikrini ortaya atmış ve bu doğrultuda birçok fikir ve öneri sunmuştur. Meşveret adlı eserinde yabancı dilden yazı diline yerleşmiş olan kelimeleri bir kurala bağlamayı denemiş, bu kelimeleri dilin ses, aheng ve söyleyiş özelliklerine göre değişmesinin ve yazı dilinin konuşma diline tabi olması gerektiğini savunmuştur. Biz *Mukaddime*'de bu önerisini uyguladığını görüyoruz. Hakkı Bey, *Esrâr-ı Belâgat*'ın *Cüz-i Evvel* kısmında da üslup hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yaparak kelime ve kelime gruplarının imlası için kurallar belirlemiştir. Bizim esaslı konumuz olmadığı için burada eserlerin içeriğine çok fazla girmeden yazarın görüşlerini özetlemeye çalışacağız.

İsmail Hakkı, Türkçedeki yabancı kelimelerin telaffuzu konusunun yanında bu kelimelerin varlığının meşruluğuna da değinir ve bizde karşılığı olmayan kelimelerin kullanılabileceğini, karşılıkları bulunanların kullanılmasının ise milli zevke aykırı olduğunu söyler. Onun dilin ıslahı için sunduğu önerileri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Bu işle ilgilenmesi için bir komisyonun (meşveret) kurulması.
2. Öncelikle müfredatın belirlenmesi ve sağlam kurallara bağlanması.
3. Müfredatı belirlemek için kapsamlı bir Osmanlı lüğatinin oluşturulması.

İsmail Hakkı, bu komisyonda çalışmaların hangi aralıklarla kontrol edileceğinden, gelişmelerin yayınlanacağı yayın organlarına ve lügat hazırlanırken takip edilecek yöntemlerin en ince ayrıntısına kadar belirlemiştir. Yalnız, Bereketzâde bu konudaki fikirlerini mutlak doğru kabul etmeyerek eleştiri zemini oluşturmak için tartışmaya açmıştır.

Görüldüğü gibi Namık Kemal ve İsmail Hakkı'nın dil sorunu için sundukları çözümler bile büyük benzerlik arz etmektedir. O dil konsundaki görüşleri bakımından Namık Kemal ve diğer Tanzimat aydınlarıyla aynı çizgidedir.

İsmail Hakkı, dilin kurallarının belirlenmesinin yanında bir dilin ve ilmin tam olarak öğrenilmesi için onun kurallarının tatbik edilmesini şart koşar. *Yâd-ı Mâzî* adlı eserinde bu konuya medreselerin eskisi kadar faziletli alimler yetiştiremeyişinden bahisle teorilerin uygulanmasına yönelik eğitimlere ağırlık verilmesinin gereğini şöyle ifade etmiştir:

...Medreselerimizde Arapça yazma ve konuşma usulü konu olmadığından lisan kaidelerini öğrenmekten maksatlanan fayda tamamıyla zuhur etmiyor. Bu kadar müddet Arapça sarf, nahiv ve meânî gibi alet ilimleri okunduğu halde medreselerimizden yetişmiş faziletliiler içinde bazı müstesnalardan ötede fesahat ve belâgat üzere yazma ve konuşmada muktedir kimseler yok. Yalnız anlamak yeter mi? (1997: 29)

Bereketzâde dilin ıslahıyla birlikte milli bir belâgatın oluşturulmasını ve belâgat unsurlarının milli zevke dayandırılmasını savunmuştur.

Tab'ında isti'dâd-ı me'âli olanlar revîş-i me'lûf-i millîyi tarz-ı bigâne ile tebdîle savaşmazlar, bi'l-'akis meksûbât-ı cedîdeleriyle sîmâ-yı millî hüsn ü melâhat katarlar da bir cilve-i nevîn, bir feyz-i mübîn ile o sîmâ-yı melâhat nurlar içinde yüzer, bir ma'nâ-yı tekemmül leme'ân eder. (Bereketzade, 1317: 71)

Ayrıca yazar, ilim ve sanatta durmadan sürekli ilerleyip, kültür ve güzel ahlâkın da her daim korunması gerektiğini öngörür.

Bu açıklamadan sonra *Mukaddime*'nin üslubuna değinecek olursak, İsmail Hakkı eserinde uzun ve terkipli cümleler tercih etse de bu cümlelerin yapısı sağlam ve anlatımı akıcıdır. Cümle yapısında eski geleneğe bağlı olmakla birlikte imlada yenileşme hareketlerine uyarak noktalama işaretlerini kullanmıştır. Tabi bu kullanımlar günümüzdeki gibi oturmamıştır. Yine de yazar bu konuda dönemine göre oldukça başarılıdır. İsmail Hakkı Bey, şuan dikkat çekmek için tırnak içerisinde gösterilen terimleri parantez içinde yazmıştır.

Eserde Bereketzâde'nin dil hakkındaki görüşlerine uygun olarak yabancı kelimeleri telaffuz edildiği şekliyle yazıya geçirdiğine şahit oluruz.

Kitapta bilimsel konulardan bahsedildiği için dil sanatlı değildir. İfadede fikrin önemine değinir. Söylem şekliyle birlikte anlamın da kuvvetli olması gerektiği düşüncesine sahiptir ve eserin üslubu da bu düşünceyle örtüşür. Onun *Mukaddime* içerisindeki kendisine ait nazım parçalarından da fikri sanata feda etmediğini ikisini eşit tuttuğunu hatta mananın söylemden bir adım önde olduğunu görürüz.

İsmail Hakkı, dönemde yazılan birçok kitapta olduğu gibi eserini okullar için ders kitabı mahiyetinde hazırlamadığı için üslubunda bu amaçlı bir sadeleşme görülmemektedir. Onun hedef kitlesi bu ilimle ilgilenen aydınlardır. Yine de sık sık

Arapça terimleri açıkladığını görüyoruz ve ifadelerini daha anlaşılır kılmaya çalıştığına şahit oluyoruz.

Bunların yanında, eserin genelinde kendinden emin bir edayla karşılaşırız. İsmail Hakkı bilgisine ve bilginin kaynağına güvenir. Zannımızca bu, çeşitli alanlardaki birikiminin yanında Arapça, Farsça, Türkçe ve Fransızca dillerine hakimiyetinden ileri gelmektedir. Zaman zaman fikirlerinden yararlandığı şahsiyetlerle görüş ayrılığına düştüğünü belirtmiş, onları eleştirmiş ve yanlış bulduğu fikirlerini düzeltmiştir.

Sonuç olarak bu devirde üç grupta toplanan belâgat merkezli dil çalışmaları içerisinde İsmail Hakkı bu eseriyle “Batı retoriği ile Doğu belâgatını birleştiren” üçüncü gruba dahil edilir. Diğer iki gruptan birincisi “Arap merkezli eğitimin yapılmasını isteyenler”, ikincisi ise “eski belâgatın Türkçe devamını isteyenler”dir.

3.4. Eserin Önemi ve Değeri:

Esrâr-ı Belâgat, kaynaklarda “eski ile yeniye birleştiren eserler” kategorisinde yer almaktadır.

Dilde, edebiyatta ve belâgatta yenileşme hareketlerinin yaşandığı bir dönemde yazılan Esrâr-ı Belâgat ele aldığı bazı başlıklar açısından aynı dönemde yazılmış olan Recaizade'nin Talim-i Edebiyat'ı ile benzerlik gösterir. İki eser de belâgatın erkanından olan akıl, zeka, hafıza, zihin, hayal, zevk, deha gibi psikolojik kavramları mevzubahis etmişlerdir. Bu yetiler edebi eserde anlamın saklandığı yer olarak düşünülür. Fakat Recaizade bu kavramların ne olduğundan çok neticeleri üzerinde durur, İsmail Hakkı ise tanımlarına ve işleyiş şekillerine ağırlık verir. Dolayısıyla dönemdeki çalışmalara bakıldığında tercüme ve telif olmayışı, belli bir istek üzerine yazılmayı ve konuları ele alışı bakımından özgün bir eserdir. Ayrıca muhteva ve iç düzen bakımından da klasik belâgat kitapları gibi değildir. İsmail Hakkı bu eseriyle devrin terkip anlayışının son temsilcisi kabul edilir.

Kendisinin de eseri yazış amacı olarak belirttiği gibi, “*Bu eser-i nâcizi telifden maksad-ı âcizânem beyân-ı kavâid-i fen ile beraber selefin belâgatta bizce maruf olmayan bazı zevklerini, sanat ve istihraclarını dahi tamamıyla değilse de münasebet*

alan yerlerde bir nebzecek göstermektir.” (Bereketzade, 1318: 50) gerçekten de bu noktadaki eksikliği gidermeye çalışmıştır.

Esrâr-ı Belâgat, yazarın dil, ilim, edebiyat ve sanata bakış açısını alim, düşünür ve sanatçıların da görüşlerine yer vererek sunmasıyla, kaynakların zenginliği ve sağlamlığı açısından kaliteli bir çalışmadır. Eserde verilen örnekler Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dillidir. Batı kaynaklarından aldığı pasajların Türkçesini aktarmıştır. Eserinde o dönemde yazılmış Türkçe belâgat kitaplarından hiç bahsetmeyişi de dikkat çekicidir.

İsmail Hakkı, bu eserinde Doğu belâgatı ve Batı retoriğinden birini seçmek yerine öncelikle belâgatın ilkelerini, kendi dilimizi ve kültürümüzü çok iyi bilmek gerektiğini ardından belâgat ile retoriği sentezleyip milli zevklerimize uyarlayarak milli belâgatın oluşturulabileceğini savunmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM: ESRÂR-I BELÂGAT MUKADDİMESİ'NİN ÇEVİRİ YAZILI METNİ

1. ÇEVİRİ YAZIDA İZLENİLEN YÖNTEM:

Esrâr-ı Belâgat Mukaddimesi'ni günümüz alfabesine aktarırken metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için birtakım düzenlemeler de bulduk. Bu düzenlemeleri şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Eserin ana metninin transkripsiyonunda bütün transkripsiyon işaretlerini kullanmadık. Sadece şapkalı harfleri (â,û,î), ayın harfini (‘) ve hemzeyi (’) niteleyen işaretleri gösterdik. Şiir metinlerinin tamamını transkripsiyon alfabesiyle okuduk.
2. Kitabın orijinal sayfalarını köşeli parantez [] ile gösterdik.
3. Metinde kullanılan noktalama işaretlerinin dışında gerekli yerlere metnin aslına zarar vermeden bazı imla işaretlerini ekledik.
4. Eserde bazı kelime ve terimler dikkat çekilmek amacıyla parantez içinde verilmişti, biz parantezleri kaldırarak terimleri tırnak içine aldık.
5. Metindeki Türkçe kelime ve ekler günümüz fonetiğine uyarlandı.
6. Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin kök sesleri orijinal halleriyle yazıldı. Yaygın olarak kullanılan kelimelerde TDK'nin belirlediği kullanımlar esas alındı.
7. Farsça ve Arapça terkipler, ekli ve birleşik sözcükler transkripsiyon kurallarına göre okundu. Ön ekler, birleşik isim ve sıfatlar araya “kısa çizgi (-)” eklenerek, son ekler ise bitişik şekilde yazıldı.
8. Arap alfabesinde büyük küçük harf ayrımı olmadığından bu noktada TDK'nin güncel yazım kılavuzu baz alındı.
9. Metinde ismi geçen alimler hakkında dipnota kısa bilgiler eklendi. Birkaç şahıs hakkında metnin orijinalinde de dipnot düşülmüştür. Bunların ayrımı üslup farkı ve kaynakçadan anlaşılacaktır.
10. Arapça ve Farsça ifadelerin Türkçe anlamları verildi.
11. Yan yana yazılmış olan beyitleri mısra şeklinde alt alta gösterdik ve vezinlerini belirttik.

12. Hadis olarak verilen ve bilinen sözleri araştırarak hadis olup olmadıklarını tespit ettik ve belirttik.
13. Yazarın yaptığı maddelendirmeleri biz rakamla belirttik.
14. *Hatâ ve Savâb Cetveli*'nde verilen düzeltmeleri metni okurken dikkate alarak doğru şekillerini yazdık.

2. ESRÂR-I BELÂGAT MUKADDİMESİ'NİN FİHRİSTİ¹¹

İlm-i Belâgatın Ta'rîfi	[3] / 60
'İlmin Ta'rîfi	[3] / 60
'Ulûmun Tasnîf ve Tertîbi	[4] / 60
Mantık Istılâhında Tecrîd Neye Derler	[6] / 61
Edebiyat Kaç Kısma Taksîm Olunmuştur	[7] / 61
Karz-ı Şi'ir ile Muhâdara Fenlerinin Ta'rîfleri	[7] / 61
Edeb İki Nev'dir	[8] / 62
İnne Mine'l-Beyâni le-Sihran	[8] / 62
Yunan Ecille-i Şu'arâsından Euripides(Öri-pides)'in 'İlm-i Belâgatı Vâsf u Sitâyîşi	[9] / 62
Cicero(Çiçeron) ile Fenelon'un 'İlm-i Belâgat Hakkında Mütâla'aları	[10] / 63
'İlm-i Belâgatın Lüzûmu	[11] / 63
Usûl Belâgat ile Temessül Edilmelidir	[11] / 63
'Alîm, Şâ'ir Fîlosof, Müverrih, Hatîb Cümlesi Usûl-ı Kendilerine Mahsûs Ahkâmı İstinbât Edebilirler	[13] / 64
Beyne'l-Ümem Müşterek Bulunan İhtisâsatta Efkâr u Me'ânîde Her Millet Üdebâsının Âkvâl-i Ceyyide-i Edebiyyesiyle İstişhâd Olunabilir	[14] / 65
Şu'arâ-yı 'Arab Dört Tabaka Üzerinedir	[15] / 65
San'at-ı Dürûğ ile Fenn-i Belâgat Arasında Kat'â Münâsebet Yoktur	[17] / 66
Fenn-i Belâgat ile Fenn-i İnşâ Birer Fenn-i Müstakildirler	[17] / 66
İbn-i Esîr Künyesiyle Meşhûr Üç Birâderler	[18] / 66
Evân, Bi'l-âhire Lafızları	[18] / 67
'İlm-i Belâgatın Sebeb-i Tedvîni	[23] / 69
Hâssa-ı Belâgat Bir Menba'dan Feyezân Eder	[24] / 69

¹¹ Köşeli parantez içinde verilen sayfa numaraları eserin orijinaline ait olup diğer numaralar ise bu konuların tezin içindeki sayfa numaralarını belirtmektedir.

Fenn-i Belâgatın Erkânı	[26] / 70
Kuvâ-yı ‘Akliyye	[27] / 71
‘Akl	[27] / 71
‘Akl-1 Garîzi ile ‘Akl-1 Mükteseb	[29] / 72
‘İlm-i Belâgatta İstimdâd Olunan Kuvâ-yı ‘Akl	[30] / 73
Zihn	[30] / 73
Hayâl	[31] / 73
Hayâli Sû-i İsti‘mâl Eylemek	[35] / 75
Tahayyül ile Tefekkür Arasında Fark-1 ‘Azîm Vardır	[35] / 75
Hayâlin Hüsni-i İsti‘mâli	[37] / 76
Hâfıza	[37] / 76
Bu Kuvvetin ‘Akl-1 Beşere Hidmeti	[38] / 76
Havâss-1 Zâhire	[40] / 78
Havâss-1 Zâhirenin Ma‘nâsı ve Aksâmı	[40] / 78
Hissin Ta‘rîfi	[42] / 78
Lezzet ile Elem	[45] / 79
İki Nev‘ His Vardır	[46] / 80
Lezzet ü Elem ile Sürûr u Keder Arasındaki Fark	[47] / 80
İnfi‘âlât-1 Nefsâniyye	[49] / 81
İnfi‘âlin Ta‘rîfi	[50] / 82
On Bir Nev‘ İnfi‘âl Vardır	[51] / 82
Kaffe-i İnfi‘âlâtımız Yalnız Bir Şey’e Raci‘dir	[55] / 84
Hissin Muvaffakiyeti Pek Çoğtur	[57] / 85
Divân-1 Fuzûlî’den Bir Nazm-1 Dil-sûz	[58] / 85
Mersîye	[60] / 88
Zevk	[60] / 88

Bu Hâssa-ı Neffisenin Mâhiyeti İki Meziyetten Mürekkebirdir	[62] / 89
Hâssa-ı Zevk Üç Sûretle İkmâl Olunur	[63] / 89
Heves Kelimesiyle Bû'l-Heves Ta'bîri	[65] / 90
Dehâ'	[67] / 91
Âsâr-ı Hüsn-i Tabî'at ile Âsâr-ı Dehâ' Arasında Fark	[67] / 91
Bu 'Atiyye-i Celfle-i Rabbâniye Kâbil-i İktisâb Değildir Ma'a-mafih Mütâla'a ve Tefekkürden Müstağni Değildir	[67] / 91
Usûl u Kavânîn-i Belâgata Vukûf	[68] / 92
Usûl ve Kavânîn-i 'İlm-i Beyânda Üç Fâ'ide Vardır	[68] / 92
Misâl Nedir, Şâhid Nedir	[69] / 92
Şi'ir İçin 'İlm Lâzım Olduğuna Dâ'ir Fuzûlî'nin Hasbihâli	[73] / 94
Bülegânın Sözlerini Mütâla'a	[75] / 95
Hangi Eser Mütâla'a Edilirse Tabî'at O Gazâ ile Neşv ü Nemâ Bulur	[76] / 95
İbn Haldûn'un Bu Bâbdaki Mütâla'ası	[77] / 96
Hutebâ vü Şu'arânın Mütâla'a-yı Âsârına Dâ'ir El-Meselü's-Sâ'ir'den Nakl	[80] / 97
Şehâbe'd-dîn Halebî'nin Ta'limât-ı Edebiyyesi	[81] / 98
San'at-ı Mürâca't Nedir	[82] / 98
'İlm-i Beyânda Münâkaza Ne Demektir	[83] / 99
Züheyr Kelâmda Mu'âzala Etmez	[84] / 99
Mütenebbî Elsine-i Enâma Tercümân-ı Beyândır	[85]/100
Hazret-i Ömer (r.d.)'in Eş'ar ile Temessülü	[87]/101
Kindî ile Ebû'l-'Abbâs'ın Muhâveresi	[91]/103
İdmân	[92]/103
Mümârese vü Müzâvele vü Temren ü Tederrüb ile Temrîn ü Tedrîbin Ma'naları	[93]/104
Demosten'in Hitâbetde İdmânı	[94]/104

İbn Esîr'in İdmân İçin Tavsiyesi	[95]/105
İdmân İçin Pek Çok Yollar Vardır	[96]/105
Istılâh-ı Fende "Tehzîb ü Te'dîb" Neye Tesmîye Olunur	[96]/105
Taklîde Istılâhda Ne Denir	[97]/105
Hal ve 'Akd Istılâh-ı Fende Ne Ma'naya Derler	[97]/106
İbn Esîr'in Ta'lîm-i Kitâbet Hakkında Mülâhazası	[97]/106

3. METNİN ÇEVİRİ YAZISI

ESRÂR-I BELÂGAT

MUKADDİME

Bi'smike'l-celîl yâ men ḥalake'l-insâne 'allemehu'l-beyân

[3] 'İlm-i belâgat hüsn-i beyânı, ya'nî ukûl u kulûb u irâdâtı teshîr edecek sûrette irâd-ı kelâmı ta'lim eden 'ilmdir.

'İlm, hasbe'l-usûl birbirine mürtebit bulunan birtakım mesâ'il ü kava'idin hey'et-i mecmû'asına itlâk olunur. Ma'lûm olduğu üzere 'ulûm pek çoktur ve gittikçe 'adedi her gün artıyor hâlbuki 'ulûmdan her biri idrâk-ı küllî-i eşyânın bir şubesi olmaktan başka bir şey değildir. 'Akl-ı beşer sanâ'yîde olduğu gibi 'ulûm arasında dahi bir cihet-i vahdet arar, zîrâ sevk-i tabî'at ile [4] his eder ki kâffe-i ulûm birbirini yalnız te'yîd ü takviyye etmeyip mütekâbilen birbirine nûfûz ediyor ve hepsi bir menba'dan zuhûr ediyor. Bizim idrâkimiz nâkıs olduğu içindir ki bizde birçok hakâ'ik vardır. Lâkin idrâk-ı kâmil sâhibi yalnız tek bir hakikat tanır ve diğer kâffe-i hakâ'iki o hakikat-ı vahîde içinde müşâhade eder. Geniş bir kârgâhda 'azîm bir makine tasavvur ve tahayyül ediniz: Makinenin farazâ yirmi mahallinde cüz'ler çarhlar işledikleri hâlde cümlesi birden bir merkezde birleşirler ki onlar gûyâ oradan verilen emirler üzerine hareket ve 'amel ederler. Sâ'at ile lokomotif denilen çarh-ı mütehharikede de hâl bu minvâl üzeredir. İşte aynıyle bu kânûndur ki kişver-i 'ilmde dahi hüküm-fermâdır. 'Ulûm-ı husûsiyye, makinenin terkîbinde dâhil olan bu cüz'ler ve çarhlar bu makaralardan başka bir şey değildirler, bunlar ise birer birer nazar-ı i'tibâra alındıklarında ne bir lokomotif ne bir sâ'attirler.

'Ulûmun tasnîf u tertîbi için kudemâ-yı felâsife çığır açmışlar ve e'âzım-ı felâsife-i müte'ahhîrin dahi bu mes'ele-i müşkileye takarrubla müsâ'ade-i imkân derecesinde onu hâl etmek yolunu bulmuşlardır. Tahlîlât-ı vâkı'a hakîkatte üç şey'e rücû' ediyor, zîrâ her 'alemde üç şey temeyyüz eder: Birincisi 'ilm ile ittisâf edendir ki bu da [5] her 'ilmde ve her zamân u mekânda 'akl-ı beşerdir; ikincisi mevzû'dur ki 'ilm kendisine ta'alluk eder 'ulûm-ı muhtelifeye göre tebeddül eyler; üçüncüsü nefis-i 'ilmdir ki 'âlim ile 'ilmin ta'alluk ettiği mevzû' arasında bir nisbet-i zihniyyedir diye ta'rîf olunabilir.

Ba‘zıları birinci cihete nazar ederek bütün ‘ulûmu nefsi-nâtikanın üç ‘aded kuvvâ-yı asliyesine ya‘nî ‘ulûm-ı felsefeyi mefkûreye, ‘ulûm-ı tarihiyyeyi hâfızaya, ‘ulûm-ı şî‘iriyeyi hayâle ircâ‘ etmiştir. Ba‘zıları dahi ikinci ciheti nazar-ı ‘itibâra alarak ‘ulûmu ilk evvel o iki büyük sınıfa ayırmıştır. Sınıfın biri mevzû‘u ‘âlem-i ecsâm olan ‘ulûm, diğeri sınıfı da mevzû‘u cihân-ı ervâh u ezhân olan ‘ulûmdur. Bunlar, bu iki sınıf ‘ulûmun her birini ibtidâ dörder ‘ilme, ya‘nî birinci sınıfı; riyâziyyât, hikmet-i tabî‘yye, tabî‘yyât, tabâbet ‘ilmlerine; ikinci sınıfı da felsefiyyât, diyalogmatik (edebiyât, elsin, sanâyi‘-i nefiseden ‘ibâret ki bunlara bi‘z-zât ‘akl-ı beşerin ifâde ve beyânı nazariyya ile bakılmıştır.) târîh, mu‘âşeret-i beşer ‘ilmlerine taksîm ettikten sonra bu mertebeye-i ulâ ‘ilmlerinden her birini dahi derece-i sâniyyede dörder ‘ilme taksîm eylemiş ve esâsen pek mâhirâne ve ‘âlimâne olan şu tasnîf ve tertîblerini bir aksâ-yı tedkîke îsâl etmişlerdir. Ba‘z-ı ‘ulemâ ise üçüncü ciheti nazar-ı dikkate almışlardır ya‘nî ‘ilm ü idrâki [6] tecrîdin¹² muhtelif dereceleriyle mülâhaza etmişlerdir. Bunlardan bir kısmı ‘ulûmun mütekâbil birbiri tazammun ve ihtivâ eylediklerine ve zamân i‘tibâriyle tertibâtı üzere neşv ü nemâ bulduklarına zâhib olmuştur: ‘Ulûm-ı riyâziyye, ‘ilm-i cerr-i eskâl, ‘ilm-i hey‘et, hikmet-i tabî‘yye, ‘ilm-i kimyâ, ‘ilm-i hayât, ‘ilm-i mu‘âşeret-i beşer. Ta‘bîr-i diğeriyle riyâziyyât neşv ü nemâ bulmak için kendi nefsiye kifâyet etmiş ve cerr-i eskâl, hey‘et, hikmet-i tabî‘yye, kîmyâ ‘ilimleri kendi kendilerine tekemmül eylemişler, hâlbuki meselâ ‘ilm-i hayât ve bi‘l-hassa ‘ilm-i mu‘âşeret-i beşer neşv ü nemâ bulmak için ‘ulûm-ı sâ‘irenin kâffesine ‘arz-ı ihtiyaç etmiş ve temeddünün en müterakkî olduğu bir ‘asrında ancak semere verebilmişlerdir. [7] Mülâhaza-yı âhiriye tarafdâr olanlardan birtâkımı şu nazariyyâtın ba‘z-ı kısımlarını kabul ile berâber ‘ulûmun bu suretle tertîbini öyle bir şiddetli intikâd etmiştir ki mahallinde beyân olduğu üzere tertîbi esâsından sarsmıştır.

‘İlm-i belâgat, ‘ulûm-ı edebiyeye ta‘bîr-i diğeriyle edebiyât aksâmındandır. Edebiyat on üç kısma taksîm olunup bunun dokuzu usûl ve dördü furû‘ i‘tibâr

¹² Tecrîd: İstîlâh-ı mantıkta bir şey‘i hakikatte gayr-ı münfek bulunduğu bir külden zihnen ayırmaya denir: Tûl gibi ki diğeri iki bu‘d olmaksızın hâricde mevcûd olmadığı hâlde zihnen tefrîk edilerek ayrıca mülâhaza olunur. ‘Aklımızın dâ‘iresi vâsi‘dir, fakat fi-zâtihi mahdûddur, bunun içindir ki kendisinde azıcık terkîb bulunan eşyâyı “tecrîd” tarîkiyle mülâhaza etmedikçe lâyıkıyla anlayamaz. İşte ‘ulemâ-yı hendese eb‘âd-ı selâseden mürekkeb bulunan cismi güzelce anlamak için onu zihnen cüz‘ cüz‘ ayırarak evvelâ tûldan ‘ibâret bulunan yalnız bir bu‘d ile tasavvura hasr-ı fikr etmiş ve ona “hat” namını vermişlerdir. Sonra onu iki bu‘d ile ya‘ni tûl u ‘arz ile tasavvur eyleyip ona “sath” demişlerdir. Daha sonra üç bu‘dün üçünü ya‘ni tûl u ‘arz u ‘umkî birlikte tasavvur ederek “cism” tesmiyye eylemişlerdir.

edilmiştir. Usûl-ı tis‘a: Lugat, sarf, iştikâk, nahv, me‘ânî, beyân, bedî‘¹³, ‘arûz, kâfiye fenleridir. Fürû‘ dahi inşâ, karz-ı şi‘r¹⁴, muhâdara¹⁵ fenleriyle, hat ya‘nî imlâ fennidir. Ba‘zıları ‘ilm-i bedî‘i, me‘ânî ve beyân ‘ilmlerine zeyl ittihâz ederek usûl-ı edebiyâtı sekiz i‘tibâr eylemişlerdir.

İbn Haldûn¹⁶, târihinin mukaddimesinde diyor ki: “‘İlm-i edeble ehl-i lisân ‘inde kâd olunan şey semeresidir ki o da esâlîb ü menâhic-i ‘Arab üzre nazm u nesr söylemek san‘atlarında hüsn-i meleke [8] peydâ eylemektir.” Vatvât demekle ma‘rûf olan Cemâle‘d-dîn Ebû İshak¹⁷ dahi *Gureru‘l-hasâ‘isi‘l-vâziha ve ‘Ururu‘n-nakâ‘isi‘l-fâziha*-nâm eserinde şöyle yazıyor:

“Edeb iki nev‘dir: Nefsî ve kesbî. Edeb-i nefsî nefâset-i tab‘a delâlet eden mahâsin-i ef‘âldir ki cenâb-ı Mün‘im-i Hakîkî bu ‘atiyyeyi dilediğine ihsân eder. Edeb-i kesbî gûş u hûşu meftûn eden ehâsin-i akvâldan müstefâd olan edebdir.”

Sâhir sihr ile meshûrını teshîr eylediği gibi belîğ olur ki o sâde, o hazîn, o nermîn, o metîn, o âteşîn, o rengîn, o müzeyyen ü mutarrâ, o bedî‘ü’ş-şekl, o nevîn ü tâze, o bülend ü ‘âlî beyânâtıyla gönülleri meftûn eder, şu‘ûr ve irâdeyi elden alır. Şehenşâh-ı gûyendegân Efendimiz “İnne mine‘l-beyâni le-sihran”¹⁸ buyurmuşlardır ki belâgatın hem bir vasf-ı dil-ârâsı hem bir numûne-i câzibedârı olan bu beyân-ı kudsînin meshûr-ı hüsn ü ânî olmamak mümkün değil.

İsm-i fen olan belâgat ile evsâf-ı kelâmdan bulunan belâgat arasında fark bulunduğu ileride mebbas-ı belâgatte anlaşılacaktır, burada ta‘rîf olunan ‘ilm-i belâgat ile me‘ânî, beyân, bedî‘ fenlerine şâmil ma‘na kast edilmiştir, ya‘nî fûnûn-ı selâsinin üçü [9] bir ‘ilm i‘tibâr olunarak “ ‘ilm-i belâgat” tesmiye olunmuştur. ‘İlm-i beyân, ehl-i beyân, ‘ulemâ-yı beyân gibi isti‘mâl olunan ta‘bîratta dahi beyânla fûnûn-ı mezbûrenin üçüne şâmil ma‘nâ kast edilmiştir. Celâle‘d-dîn Kazvîni¹⁹ *Telhis*’inde şöyle zikr ediyor:

¹³ Sonra ki üçün mecmû‘u ‘ilm-i belâgatı teşkîl eder.

¹⁴ Şi‘rin mahâsin ve ma‘âyibini bildiren ya‘nî vezn ve kâfiye cihetinden olmayıp hüsn ü kubh ve cevâz u imtinâ‘ gibi cihetlerden dolayı şi‘re mahsûs ahvâli gösteren fendir.

¹⁵ Başkasının sözünü makâma münâsib sûrette îrâd etmek melekesini hâsıl eden fendir.

¹⁶ İbn Haldun (ö. 808/1406): Tunuslu, meşhur tarihçi, sosyolog, filozof, siyaset ve devlet adamı. (Uludağ, 1999, 538-543)

¹⁷ Cemâle‘ddîn el-Vatvât (ö. 718/1318): Ansiklopedik eserleriyle tanınan Mısırlı edip ve âlim. Vatvât (gece kuşu) lakabı kendisine özellikle geceleri çok çalışması, fizikî bir özelliği veya erken yaşlarda yakalandığı göz hastalığından dolayı verilmiş olmalıdır. (Yüksel, 1993, 315-316)

¹⁸“ *Beyan* ve ifadeden bir kısmı, sihir etkisi yapar” anlamındaki bu söz hadistir. (bk. El-Aclûni, İsmail b. Muhammed, Keşfü‘l-Hafâ ve Mûzîlü‘l-İlbâs, Dimaşk 2001, C. 1, s. 290)

¹⁹ Celâle‘d-dîn el-Hatîb Kazvîni (ö. 739/1338): Arap belâgatı teorisyeni. 22 Şâban 666‘da (7 Mayıs 1268) Musul‘da doğdu. (Durmuş, 2002, 156)

“Ma‘nâ-yı maksûdı te‘diyede hatâdan ihtirâz ettiren şey ‘ilm-i me‘âni, ta‘kîd-i ma‘nevîden ihtirâz ettiren şey ‘ilm-i beyân, vücûh-ı tahsîn-i kelâmı bildiren şey ‘ilm-i bedî‘dir. Pek çok kimseler bu üçünün mecmû‘ını ‘ilm-i beyân tesmiye etmiş, ba‘zıları dahi evvelkine ‘ilm-i me‘âni ve diğeri ikisine ki beyânla bedî‘dir “‘ilm-i beyân” ve üçüne birden “‘ilm-i bedî‘” demişlerdir.” Şârih Teftâzânî²⁰ der ki: “‘İlm-i me‘âni ile ‘ilm-i beyânın belâgate mezîd-i ihtisâsları bulunduğu için bu iki ‘ilmi ‘ilm-i belâgat tesmiye etmişlerdir.” *Belâgat-ı Osmâniye* sâhibi²¹ dahi “Biz üçünü bir ‘ilm i‘tibâr ederek ‘ilm-i belâgat tesmiye ettik.” diyor.

Bütün dühât, ‘ilm-i belâgatın nâm-ı diğeriyle ‘ilm-i beyânın pek sâmi‘a nüvâz elhân ile sitâyîşinde hem-âheng-i vifâk olmuşlardır. Kudemâ-yı Yunan ecille-i şu‘arâsından “Euripides”²² vaktiyle şöyle söylemiş idi:

“Ey fânîler! Niçin diğeri fûnûnun kâffesine bu kadar emekler [10] veriliyor da meleke-i cihân olan belâgata dest-res olmaya cümleden evvel sarf-ı mezîd-i i‘tinâ edilmiyor.”

Roma’nın mîr-kelâmı²³ şunu ‘ilâve etmiştir:

“Bir insân fesâhat u belâgatı ile ümem ü akvâmı kendi sözüne bend etsin, şîve-i güftârıyla ‘ukûl u kulûbunu meftûn eylesin, irâdelerini kendi cihetine müncezib kılsın, bundan daha hoş kendimce bir şey göremem. San‘at-ı fesâhat u belâgat bir fendir ki kâffe-i hey‘ât-i beşerde ve bi‘l-hâssa âsûde-hâl bulunan diyârda da’ima kemâl-i şa‘şa‘a ile dıraşân ve ihtîşâm u debdebesiyle kâm-rândır.”

Fénelon²⁴ dahi şu ihtârât-ı hakîmâneyi îrâd eylemiştir:

“Belâgat ancak avâm-ı nâsın ‘ukûl-ı za‘îfesini cizye-güzâr etmek ve söz ahz u i‘tâsına koyulmak için nutk-perdâzânın isti‘mâl eyledikleri bir fenn-i bâtıldır diye bu fen ‘aleyhinde haksızlık etmek revâ değildir; zirâ bu pek ciddi bir fendir ki ta‘lîme, hevâ ve

²⁰ Sa‘düddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390): Safer 722’de (Şubat 1322) Horasan’ın Nesâ vilâyetinin Teftâzân kasabasında doğdu. Çok yönlü bir alim olan Teftâzânî “El-Mutavvel” isimli ünlü belâgat kitabının yazarıdır. (Özen, 2011, 299-308)

²¹ Ahmet Cevdet Paşa.

²² Euripides (Yunanca: Ευριπίδης) (ö. MÖ 406): Şiir, resim ve felsefeye meraklı olan Euripides, hayatı boyunca tiyatro ile uğraşmıştır. Eski Yunan trajedi şairidir. M.Ö. 485’te Salamis adasında doğmuştur. (AnaBritannica, 1992, 368)

²³ Çiçeron/Cicero ki Fransızlar Sison derler. Lisânımızın müfredâtı sırasında geçmiş olan “Çaçaron” ‘acebâ bu ismin azmanı mıdır, ya‘nî bu ismin da‘ire-i isti‘mâlî bi-tarîki‘l-isti‘âre tevsi‘ kılındıktan sonra lafzı gibi ma‘nâ-yı mecâzisi de git gide tahrîf olunarak bi‘l-ahire gezeze ma‘nâsına ‘alem-i gâlib mi olmuştur?

-Cicero (ö. M.Ö. 43): Romalı devlet adamı, avukat, bilgin ve yazar. (AnaBritannica, 1992, 620)

²⁴ Fénelon (ö. 1715): Fransız başpiskopos, ilahiyatçı ve edebiyatçıdır. 1651’de Périgord’da doğmuştur. (AnaBritannica, 1998, 665)

hevesi men‘ u zecre, tehzîb-i ahlâka, te‘yîd-i kavânîne, mesâlih-i [11] ‘âmmeye müte‘allik müzâkerâtı idâreye ebnâ-yı beşeri hayr-hâh u mes‘ûd kılmaya tahsîs edilmiştir... Lâkin benim dinlenmeye şâyân olmak üzere aradığım âdem sözü ancak fikir için, fikri de ancak hakîkat u fazîlet için isti‘mâl eden kimsedir.”

Bu ‘ilmdir ki belâgatın kuvvetlerini demâdem tecdîd eder, atâyâ-yı kudreti ikmâl u tevsî‘ eyler. Tasavvûra, istidlâle itkân; ifâdeye hüsn ü ân verir. Çünkü vâkı‘â insân vücûda getirmek istediği bir şey’i evvelce fikriyle ta‘yîn edeceği ve o şey’e mûsıl olan vesâ’il u mukaddemât kendisine râhber bulunacağı cihetle o şey’i bunların ta‘yîn u delâletleriyle fi‘le çıkarabilirse de fehm ü kiyâseti bir san‘at ile mümtâz bulunduğu hâlde şüphesiz onu daha güzel yapar. Bu ‘ilmdir ki muharrirînin selîkalarını temyîze, mü’ellefâtın künh ü hakîkatına vusûle ve hâsıl eyledikleri te’sîrâtı beyân ü tasvîre mu‘âvenet eyler.

‘İlm-i belâgatın ciddi sûretle tahsîli ‘ukûl-ı selîmede bir kuvvet-i nevîn peydâ eder, fakat tabî‘at-ı fikre nüfûz edecek derece onu hazm etmeli ve ma‘lûmât-ı müstahsala gûya fikre kendiliğinden sânih olmuş sûretini irâ‘e eder mertebe kevânîn ü usûl-ı belâgatın mülâhazât u tatbîkâtını ileri götürerek onlarla temessül eylemelidir; ya‘nî ma‘lûmât-ı [12] müstahsala zihinde mâl-ı müste‘âr gibi tutulmayıp belki onlarla bir selîka peydâ etmelidir ki îrâd olunan sözde ma‘lûmât-fürûşluk şâ‘ibesi ve kendisinde san‘at icrâsına özenip bezenmek tekellüfû bulunmayarak dilin veya kalemin ucundan nikât-ı edebiye feyezân ediyormuş gibi görünmelidir. Meselâ isti‘âreye veya seci‘ye dâ’ir istihsâl olunan ma‘lûmâtı mahzâ (zoraki) isti‘âreler veyahûd seci‘ler yapmak için hâfızanın bir köşesine yığmayıp belki o ma‘lûmât ile bir selîka hâsıl etmelidir ki yayılan isti‘âreler veya seci‘ler bu selîkanın âsâr-ı füyûzî olarak zuhûr etmiş gibi kelâmda bir cilve ve neş‘e gösterilmelidir. Bunun içindir ki bir belîğ-i fâzılda ‘ilm-i belâgat mevcûd olduğu hâlde gayr-merîdir, o zîyâ gibi ki bütün eşyâyı gark-ı envâr ettiği hâlde kendisi gayr-merîdir.

Kevânîn-i belâgat, sözün zihnen her nev‘i tasarrufunda müncelî olur, hakâ’ik-i feniyyeyi isbât eyler, şi‘irin rengîn hayâlâtıyla gönülleri vâlih ü hayrân eder, bedî‘âne nikât ve mezâmîn îcâd eyler, ebnâ-yı beşerin mecmû‘na veya ba‘z-ı akvâm efrâdına nafi‘ vekâyî‘ rivâyet eder, diğerlerin efkâr u te’sîrâtını sanki nefsimizde zuhûra gelmiş gibi bir kalıba döker. İrâd olunacak ma‘nâyı hüsn-i îrâd için her şeyde her zaman diğer tarz ifâdelerin cümlesine fâ‘ik [13] bulunan tarz-ı yegâneyi bulmaya irşâd dahi bu

fennin hasâ'isinden, füyûzâtındandır. En güzel kuvâ ile mütena'im bulunanların isti'dâdlarında tekemmül hâsıl edeceği ve dehân-ı dehâ'larına licâm-bend olacağı cihetle bu fen onlara bile müfiddir.

'İlm-i belâgat zihn-i beşerin kevânîn ü ef'âlini mülâhaza üzerine mü'esses bulunduğundan kâffe-i eşyâda nüfûz u te'sîri bulunabilir. 'Âlim, şâ'ir, feylosof, müverrih, hatîb, cümlesi usûl-ı belâgatten kendilerine mahsûs ahkâmı istinbât edebilirler ki o ahkâmın tatbîk ve isti'mâliyle her biri müstefîd olabilir. Ve'l-hâsıl 'ilm-i belâgatı kâffe-i ma'lûmât-ı nefisenin bir tekmile-i zarûriyyesidir.

Bu fenn-i celîlin kava'idini istihfâf eylemek ale'l-ekser 'ukûl-ı sakîme erbâbının kârıdır. Bütün mesâkî'-ı hutebâ ve bülagâ, bütün e'âzım-ı fusahâ esâtizeden istifâza, envâr-ı şevâhidden iktibâs-ı kemâlât-ı edebiye etmişlerdir. Şeyh Abdü'l-kâhir Cürçânî²⁵, 'allâme-i fazıl Yûsuf Sekkâkî²⁶ gibi a'lâm-ı mü'ellifîn, 'uzemâ-yı edeb bu 'ilmin kavâ'idini mübeyyin tahrîr-i âsâr yolunda sarf-ı nakdîne-i hayât etmişlerdir.

İbn Hiccetü'l-Hamavî²⁷, *Hizânetü'l-edeb*'de; Câhiz²⁸, *Kitâb'ul-beyân ve't-tebyîn*'de; Edibe-i ma'rûfe 'Â'îşe-i Bâ'ûniyye²⁹, *el-Feth'ül-mübîn*'de, ve daha nice nice efâzıl bu minhâcda yazılmış eserlerinde müstahrecât-ı [14] edebiye ve sanâ'ât-ı bedî'yyeyi, nasl îcâd u tedvîn olunduklarını, mütâla'a-yı nefâ'is-i âsâr ile üdebânın ne kadar tevsî'-i nitâk-ı fesâhat u belâgat eylediklerini tettebbu'ât u intikâdâtla fennin vüs'at-i kemâlince nice semerât iktitâf olduğunu göstermişlerdir.

Evet, bir itmi'nân-ı 'amîk ve bir hâl-i vecd 'ilm-i beyân derslerinin hâsıl edemeyeceği derecât-ı 'âliyyâtda belâgat hamle vü savletlerini gösterir, yürekten kopan bir sayha gönüllere dokunur, hâl-i vecd kalbe bülend bir söz ilkâ eder. Lâkin bu gibi hâlât-ı ender ve hâsıl eylediği te'sîrât şimşek gibi gelir geçer olmak hasebiyle 'ilm-i belâgatın tahsîlinden müstağni kılamayacağından başka bu yolda me'âniye muvaffak olan 'akl-ı selîmin sânihâtı dâ'imâ hem-reng bulunamayacağı ve binâ'en 'aleyh sâha-yı vücûda getirmeye isti'dâdı olduğu şeylerin kâffesini her vakt husûla getirmeyeceği

²⁵ Abdü'l-kâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79): Arap dil bilgini ve edebiyat nazariyatçısı. Ortaçağ'ın önemli kültür merkezlerinden biri olan Cürçân'da doğdu ve bütün hayatını orada geçirdi. (Müftüoğlu, 1988, 147)

²⁶ Sekkâkî (ö. 626/1229): Arap belâgatında çığır açmış dil bilimci. Harizm'de doğdu. (Durmuş, 2009, 332)

²⁷ İbn Hicce (ö. 837/1434): Memlûkler dönemi edip ve şairi. Hama'da doğdu. (Karaarslan, 1999, 65)

²⁸ Cahiz (ö. 255/869): Arap edebiyatının en büyük nesir yazarlarından ve Mu'tezile kelâmcılarından biri. Basra'da doğduğu tahmin edilmektedir. Cahiz lakabı kendisine iri gözlü olmasından dolayı verilmiştir. (Şeşen, 1993, 7)

²⁹ Âişe el-Bâ'ûniyye (ö. 922/1516): Kadın mutasavvıf-şair ve edip. Dımaşk(Şam)'ta doğdu. (Özel, 1992, 212)

cihetle meleke-i fikrin ona hem-râh olması iktizâ eder. Bu san‘at ise e‘âzım-ı şevâhidin dikkatlice mütâlâ‘ından mütehasıl her nev‘ te‘emmülü ihtivâ eylediğinden ‘aynıyla meleke-i fikridir.

‘İlm-i beyânda istişhâdca ebnâ-yı lisândan bulunan üdebâ ile akvâm-ı sâ‘ire üdebâsı arasında fark yoktur. Beyn’el-ümem müşterek bulunan ihtisâsatta, efkâr u me‘ânide her millet üdebâsının akvâl-i ceyyide-i [15] edebiyesiyle istişhâd olabilir. Yalnız her diyârın mahsûsâtından bir zevk vardır ki o zevk diğer akâlîmin ezvâkıyla halt u mezc edilemez, edenler olsa da ‘arz ettikleri kâlâ-yı nâ-muvâfik rağbet bulmaz. Hamavî, *Hizânetü’l-edeb*’de şöyle yazar:

“‘Ulûm-ı selâse-i âhirede (me‘ânî, beyân, bedî‘ ‘ilmlerinde demektir) kelâm-ı ‘Arab ile de mâsivâ-yı ‘Arabın sözüyle de istişhâd olunur. Zirâ bu ‘ilmler me‘ânî ve efkâra rücû‘ eder, ‘akla ‘âid bulunan âhvâlde ise emr-i istişhâdca ‘Arab ile mâsivâ-yı ‘Arab arasında fark yoktur, Ebû’l-Feth ‘Osmân bin Cinnî³⁰, “Elfâzda kudemâ ile istişhâd olunduğu gibi me‘ânîde müvelledün³¹ ile de istişhâd olunur.” dedi. İbn Reşîk³², *Umde-nâm* eserinde diyor ki:

[16]“Ebû’l-Feth’in sözündeki sıhhat âşikârdır; zîrâ ebnâ-yı Âdemin rûy-ı zemîne yayılmaları gibi kavm-i ‘Arab da İslâmiyetten sonra aktâr-ı cihâna yayılmalarıyla bedeviyet ‘âleminde ‘âlem-i hazâret ü temeddüne geçtiler ve bu ‘âlem-i cedîdin bezl eylediği ni‘am ve mefâhir ile kâm-yâb olarak nev-zemîn teşbîhâta ve sâ‘ireye mütedâ‘ir ‘akıllarının irşâd eylediği ahvâli re‘yü’l-‘ayn gördüler, bu cihetle da‘ire-i me‘âni ittisâ‘ eyledi.”

Fenn-i belâgat her maddeye teslîm-i silâh eder, nîk u bed her şey’i iltizâm ve müdâfa‘a eyler, irâde-i beşerin hayr ve şerde isti‘mâl edebileceği iktidârların cümlesine yeksân olarak te’sîr eder diye bu fenni ifsâd-ı ahlâk ile ithâm eden i‘tirâz sezâvâr-ı iltifât değildir; zîrâ deryâda da mehâtir ve mehâlik vardır, ma‘a-mâ-fih ebnâ-yı beşer hakkında bezl eylediği menâfi‘ bî-şümârdır.

Lutf-ı tabi‘î her yerde siyyân olan ebr-i nisân zemine rahmet-feşân olur, tefâvüt-i

³⁰İbn Cinnî (ö. 392/1002): Musullu, Arap dili ve edebiyatı âlimi. (Yavuz, 1997, 397)

³¹Tef‘îl bâbindan ism-i mef‘ûl sığasıdır. Karâfî’nin tertibine göre şu‘arâ-yı ‘Arab dört tabaka üzerindedir: Tabaka-ı evveli “câhiliyyün”dur ki zuhûr-ı İslâmdan mukaddem gelip zamân-ı İslâmı idrâk etmeyen şu‘arâdır, İmrü’l-Kays ve Anter gibi. Tabaka-ı sâniyye “muhadremûn”dur ki şu‘arâ-ı câhiliyyeden zamân-ı İslâmı idrâk edenlerdir, Hassân ve Ka‘b gibi. Bunda Müslim olmak şarttır, bunlardan İslâm olmayanları şu‘arâ-yı cahiliyyeye mülhaktır. Tabaka-ı sâlise “müvelledun”dur ki muhadremûndan sonra gelenlerdir, Ferazdak ve Cerîr gibi. Tabaka-ı râbi‘a “ihdâs”dan ism-i mef‘ûl sığasıyla “muhdêsün”dur ki tabaka-ı sâlise şu‘arâsından sonra yetişenlerdir, Ma‘arrî ve İbn Rumî gibi.

³²İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 456/1064): Âlim, şair, edip ve tenkitçi. (Tüccar, 1999, 247)

kâbiliyyetlerine mebnâ-yı riyâzda gül ü sünbül, şûrezârda has u hâşâk biter. ‘İlm-i belâgat da kulûba nûr-ı ‘irfân saçar, herkes isti‘dâd ve cibilletine göre uygun müstenîr ve müstefiz olur.

Hem bir de safсата-perdâzânın yapabilecekleri sû-i isti‘mâlât bu fennin şeref-i bülendine hiçbir vechle nakîse îrâs edemez. Birtakım [17] ca‘lî ve sâhte debdebe vü tantana ile eşyâya çekidüzen veren san‘at-ı dürûğ ile fenn-i belâgat arasında kat‘â münâsebet yoktur. Kelâmın mehâsin ü meziyyâtını bildiren bu fen her bir şey’e hadd-i zâtında muvâfık olan edâyı, beyânı, vücûh-ı delâ‘ili o şey’e tatbîk eder bir fendir. Hakîkî olan ‘ilm-i belâgat her şey’i herkese ‘akl u hakîkatin iktizâsı vechle söyler.

Her delîl ü hücceti bir tarafa bırakalım, Kelâmu’llahın müştemil bulunduğu nikât u dakâ’iki, esrâr u havâsını tâkat-ı beşeriyye mikdârınca beyâna hâdim olması bu fennin celâlet-i kadrine, fehâmet-i şânına bürhân kâfidir.

Fenn-i belâgat ile fenn-i inşâ birbirinden ayırt edilmelidir. Hatîb-i belîğ gibi münşînin dahi kendi hâl ü makâmını mevzû‘-ı bahsini, hitâb edildiği kâr’ini nazar-ı dikkatten dûr tutmaması muktezî bulunmasına ve birini hangi mülâhaza hangi edâ vü uslûbu isti‘mâl sevk ederse diğeri dahi ‘aynıyla o mülâhaza ‘aynıyla o isti‘mâl sevk edeceğine nazaran gerçi şu iki fen esâsen müttehid iseler de fenn-i belâgat ahkâm-ı asliyyeden fenn-i inşâ o ahkâma müstenid mesâ’il-i fer‘iyyeden bâhis buldukları cihetle yekdiğeriinden temeyyüz etmiş ve bunun için her biri birer fenn-i müstakil i‘tibâr olunmuşlardır.

[18] Edîb-i nâmdâr İbn Esîr *el-Meseli’s-sâ’ir*-nâm eserinde der ki te’lîf-i nazm u nesre nispetle ‘ilm-i beyân, ahkâm ve edille-i ahkâma nispetle usûl-ı fıkıh menzilesindedir.

İSTİTRÂD

Ecille-i fuzelâ-yı mü’ellifinden “İbn Esîr”³³ şöhretiyle kemâlât-ı ‘ilmiyye vü mehâsin-i edebiyeleri cihân-ı ‘irfâna yayılmış üç birâder vardır. Biri Ebû’l-Hasan ‘Alî-nâm mü’errih-i şehîrdir ki lakabı ‘İzze’d-dîn’dir. Bu zât Mûsul şehrinin üst tarafında Dicle üzerinde ka’in Cezîre-i ‘İbn ‘Ömer’de doğup yetiştikten sonra pederi ve diğeri iki

³³ Babalarının “Esîr” lakabından dolayı bu künyeyi alan, üç âlim erkek kardeşin aile adıdır. Kendileri de ayrıca, İzzeddin (ö. 630/1233), Ziyaeddin (ö. 637/1239), Mecdüddin (ö. 606/1210) lakaplarını almış olan bu kardeşler hakkında, metinde açıklama yapılmıştır.

karındaşıyla birlikte Musûl'a giderek cümleten orada bast-ı bisât-ı ikâmet etmişlerdir. Kendisi evvelâ Mûsul'da ve sonra Bağdâd ile Şâm ve Kudüs'e gidip bir nice müddet dahi oralarda 'asrının a'lâm ricâlinden ahz-ı 'ilm ü istima'-ı hadîs eylemiş olduğu gibi bu avânda³⁴ ba'z-ı me'mûriyetlerde bulunmuş ve bi'l-âhare³⁵ Mûsul'da temekkün ü istikrâr [19] ile hânesine çekilerek evkâtını mutala'a-ı 'ulûma ve tasnîf-i kütübe hasr eylemişlerdir. *el-Kâmil-nâm târîh-i kebîr*'i tasnîf etmiş ve Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Kerîm Sem'ânî'nin³⁶ sekiz cilt olan *Kitabü'l-ensâb*'ını b'az-ı fevâ'id ü intikâdât 'ilâvesiyle üç ciltde ihtisâr eylemiştir. Bu muhtasar, cidden müfid âsârdan olduğu gibi bidâyet-i hilkâten başlayarak 628 sene-i hicriyesi âhiline kadar imtidâd eden şu târîhini dahi el-hakk hiyâr-i tevârîhindendir. Müşârün ileyhle dâder-i ekremlerinin maskat-ı re'sleri bulunan şehre cezîre itlâk olunması onun kazâsını nehr-i Dicle hilâl hey'etinde ihâta eylediği içindir. Şehr-i mezbûr el-yevm Diyârbekir vilâyetinde Mârdîn sancâğına tâbi' "Cizre" denilen kasaba olacak. Târîh-i velâdeti 555 olup 630'da Mûsul'da vefât etmiştir.

Diğeri Ebû's-Se'âdât el-Mübârek-nâm muhaddis-i celîlü'l-kadrdır ki lakabı Mecdü'd-dîn'dir. Bu dahi cezîre-i mezbûrede tevellüd ü neş'et edip [20] 'â'ilece Mûsul'a nehzat u tahsîl-i 'ulûm-ı şettâyâ sarf-ı makderet eyledikten sonra ba'z-ı ümerânın hizmet-i kitâbetlerinde bulunan ve Nure'd-dîn Arslân Şâh³⁷ zamânında gâyetle mazhar-ı iltifât olarak divân-ı münşe'at ya'nî riyâset-i küttâb ile kadri terfî' edilmiştir. Bir aralık me'mûriyeti başında bulunmasına mâni' bir 'illete dûçâr olarak hânesinde ikâmete mecbûr olmuştu ki bu esnâda ikâmetgâhı metâf-ı ekâbir ü a'yân olmuş bir taraftan da nâdî-i fazl u 'irfânı 'ulemâ vü üdebâ ile gâs olarak bir encümen-i dâniş hâlini andırır idi. Fünûn-ı 'adîdeye dâ'ir bedâyi'-i musannefâtı miyânında *Câmi'ü'l-usûl fi-ehâdisi'r-resûl-nâm* kitâbı vardır ki bunda sıhâh-ı şettânın beynini

³⁴ Avân, lafzen ve ma'nen zamân gibidir, cem'î "âvne" gelir, âslı ezmine vezinde "e'ivne" idi.

³⁵ Bi'l-âhare kelimesi hemze ve ha'nın fethaları iledir, hemzenin zammıyla da câ'izdir. Kâmûs tercümesinde şöyle zikr olunmuştur: "El-âhare't" fethâtla ve hemzenin zammıyla câ'izdir... Her şey'in âhiline itlâk olunur, yukâlû: câ'e âhareten ve bi-âharetin... Ey âhire külli şey'i. Şârih der ki: "Mü'ellifin "bi-âharetin" kavlından mu'arref bi'l-lâm olarak müsta'mil olmaması fehm olunup lâkin câr ve mecrûrun mecmu'u hâl olmakla mu'arrefen dahi isti'mâl olundu." Lisânü'l-'Arab şöyle yazar: "Yukâlu câ'e ahareten ve bi-âharetin bi-fethi'l-hâ ve âhireten ve bi-âharetin, hazîhi 'ani'l-Lihyâni bi-harfîn ve bi-gayri harfîn, ey âhire külli şey'i, ilh." Ebû'l-Bekâ dahi külliyyâtında: "ahere semere vezinde ahîr ma'nâsnadır." diyor.

³⁶ 'Abdu'l-Kerîm Sem'ânî (ö. 562/1166): el-Ensâb adlı eseriyle tanınan tarihçi ve hadis hâfızı. (Efendioğlu, 2009, 461)

³⁷ Nure'd-dîn Arslân Şâh (ö. 607/1211): Zengî Türk devletinin Musul atabegidir (1193-1211). (Kök, 2007, 259)

cem‘ etmiştir. *Garîb Hadîs* hakkında beş cilt olarak bir de *Kitâbü'n-nihâye*'si vardır. Âsârını bu hengâm-ı ferâğında te'lif etmiştir diye rivâyet olunur. 544'te doğmuş, 606'da vefât etmiştir.

Bu ihvân-ı selâsenin biri de Ebû'l-Feth Nasru'llah-nâm edîb-i fâzıldır ki lakabı Ziyâ'ü'd-dîn'dir. Sâhib-i tercüme dahi cezîre-i mezkûrede zîb-i gehvâre-i şühûd olup 'unfuvân-ı 'ahd-ı civânîde diğeri iki birâderleri gibi vâlid-i mâcidiyle Mûsul'a rihlet etmiştir. Bu ârâmgâh-ı ahîrde tahsîl-i 'ilme verziş-i tâm gösterdi. Kitâbu'llâh ile pek çok ehâdis-i nebeviyyeyi ve kâbil-i ihsâ olmayacak derece pek çok eş'âr-ı kadîme vü cedîdeden [21] mâ'adâ bi'l-hâssa Ebû Temmâm³⁸ ve Ebû 'Ubâdetü'l-Buhtürî³⁹ ve Ebû't-Tayyib el-Mütenebbî'nin⁴⁰ *dîvân*'larını hıfz eyledi. Tahsîlini itmam edip beyân ü inşâ fenlerinde hâ'iz-i nisâb-i kemâl olduktan sonra Sultân Selâha'd-dîn⁴¹ cânibine 'azîmet etdi ve Kâdı Fâzıl'ın⁴² himâyet ü delâletiyle Sultân-ı müşarûn ileyhî dâ'ire-i kitâbetine girdi. Fakat Selâha'd-dîn'in mahdûmu Melik Efdâl Nure'd-dîn sâhib-i tercüme-yi pederinden taleb eylemesiyle o ciheti ihtiyâr ederek kalkıp onun nezdine gitdi. Nure'd-dîn dahi onu mazhar-ı 'izz u ikrâm u müstağrak-ı deryâ-yı in'ân etdi ve giderek kendisine vezîr edinmekle 'akd u hall-i umûrda yegâne mu'temed 'aleyhi oldu. Her nasılsa mu'ahheren müşarûn ileyhî velî-i 'âtîfetinden cüdâ düşerek bir müddet ötede beride dolaştıktan sonra yine Mûsul'u kendisine karârgâh-ı ittihâz ile sâhib-i [22] Mûsul Nâsre'd-dîn'in hizmet-i inşâsında bulundu ve bu esnâda onun tarafından Bağdâd'a me'mûriyetle gidip orada iken irtihâl-i dâr-ı na'îm etdi. 558'den 637 tarihine kadar mu'ammer olmuştur. Bu nihrîr-i serâ'ir-âşinâ-yı beyânın gazâret-i fazlına, asâlet-i fikrine, selâmet-i zevkine güvâh-ı celî birçok me'âsir-i 'irfânı vardır. Bu miyânda *el-Meselü's-sâ'ir fi-edebi'l-kâtib ve'l-şâ'ir-nâm* kitâb-ı nefsi nev'inde mümtâz âsâr-ı celfiledendir; bunda birçok nikât u esrâr zikr etmiştir ki hüsn-i zevkine hayrân olmamak

³⁸ Ebû Temmâm (ö. 231/846): Meşhur Arap şairi ve hamâse müellifi. (Elmalı, 1994, 241)

³⁹ Buhtürî (ö. 284/897): Halepli, el-Hamâse adlı eseriyle tanınan Arap şairi. (Tüccar, 1992, 381)

⁴⁰ Mütenebbî (ö. 354/965): Kûfeli meşhur Arap şairi. (Durmuş, 2006, 195)

⁴¹ Selâha'd-dîn-i Eyyübî (ö. 589/1193): Haçlılar'a karşı mücadelesiyle tanınan İslâm kahramanı, Eyyübîler hânedanının kurucusu ve ilk hükümdarı (1171-1193). (Şeşen, 2009, 337)

⁴² Münşî-i belîğdir ki Sultân Selâha'd-dîn'in re'îsü'l-küttâbı ve vezîr-i müşâviri idi. Kâtib-i şehîr 'Îmâdü'd-dîn İsfahânî "Kitâbü'l-hârîde(Hârîdetü'l-kasr ve cerîdetü'l-'asr)"sinde Kâdı Fâzıl'ın mehâsin ü evsâfını ta'dâd eylediği sırada "Rabbü'l-kalem vel-beyân" diye tavsîf eylemiştir. 'Îmâd ile kâdı-ı müşarûn ileyhî arasında pek çok mükâtebât u muhâverât-ı latîfe cereyân etmiştir; ez-cümle bir gün Fâzıl esb-süvâr olarak yolda giderken 'Îmâd kendisine râst gelip "Sir felâ-kebben bike'l-feres"(Yürü devam et attan düşmeyesin) demesiyle bi'l-bedâhe "Dâme 'ule'l-'Îmâd"(İmâd'ın azameti devam etsin) cevâbıyla mukâbele etmiştir ki her iki terkîb kalb edilse, ya'nî âhirindeki harfden alınarak evveline doğru okunsa yine 'aynıyla terkîb zuhûr eder.

kâbil değil. Kitâbın tasnîfinden fâriğ oldukça dakîka-sencân-ı edeb âşufte-i hüsn ü nefâseti olarak her tarafta bir garâm-ı ‘âşikâne ile nüshaları istinsâh kılındı. Ve gulgule-i medâyihî cihân-ı edebiyâtı tuttu. Bir nüshası Bağdad’a vâsıl oldukça eserin meziyet-i edebiyesi ba‘z-ı yâd-kâranın ‘urûk-ı hasedini tahrîk eylemesiyle olunan teşvîk üzerine fakîh-i edîb ‘Îze’d-dîn eseri mu’âhezeye tasaddî etti ve mu’âhezâtını bir yere toplayıp *el-Faliku’d-dâ’ir ‘ale’l-Meseli’s-sâ’ir* isminde bir kitâb dahi yaptı.

Me‘ânî kitâplarında ismi yâd olunan ve akvâliyle istişhâd kılınan İbn Esîr bu sonra ki Fâzıl-ı nâmdârdır. [În-tehe’l-istişrâd]

[23] ‘İLM-İ BELÂGATIN TEDVÎNİ

Her ‘ilmin tedvîni için ‘illet-i gâ’iyye bulunduğu gibi ‘ilm-i belâgatın tedvîni dahi haka’ik-i me‘ânîyi, dakâ’ik u letâ’if-i beyânı, esrâr-ı fesâhati, nüket-i belâgatı ihâta eylemek iştîyâkından inbi‘âs eylemiştir. Dühât-ı bülegânın âsâr-ı nefisesine meftûniyetimiz ve âsârın ihtivâ eylediği esrâr u havâsını ihâtaya ise tecârib ü ihtisâsâtımızın ‘acz u ‘adem-i kifâyeti, onların ne gibi esbâba tevessül ile muvaffak olduklarını ve ilhâm-gâh-ı hüsn-i tabî‘at olan bahtiyârân için fikrlerini tasvîr ü beyânda muvaffakiyetin ne sûretle nakş-pezîr-i imkân olacağını taharrî vü tetebbu‘a bizleri bi’t-tab‘i sevk eder ki işte ‘ilm-i belâgat bu taharrî vü tetebbu‘un semeresidir.

Lisân-ı ‘Arabda fûnûn-ı edebiyenin bâis-i tedvîni olmak üzere kütüb-i eslâf-ı kirâmda şöyle nakl olunmuştur:

Vaktâ ki şa‘şa‘a-yı âfitâb-ı dîn-i Ahmedî mebâdî-i hilâfetde hudûd-ı Hind u Çin’e ve bir taraftan tuhûm-ı Endülüs’e vâsıl olarak dâ’ire-i İslâm ittisâ‘ eyledi ve Etrâk u E‘câm u Ervâm fevc fevc bu dâ’ire-i münciyyeye duhûl ederek tâ’ife-i ‘Arab akvâm-ı mezbûre ile ihtilât u i’htilâf etdi, zebân-ı Tâzî’nin reng-i dil-rubâ-yı tabî‘atı mütegayyir olarak [24] lehce-i fesâhat ve üslûb-ı belâgat fâsid ü muhtel olmuş ve binâ’en ‘aleyh mâ-fî’z-zamîrlerini sevk-i cibillî ile kânûn-ı belâgat ve üslûb-ı fesâhat üzere ta‘bîr ü takrîre kâdir kimseler azlaşmış olduğundan hıfz-ı lisân için ‘ulûm-ı edebiyeye tedvîn olunup artık sonraları belâgat san‘at ve hîrfet gibi kesb ü ta‘allüme muhtâc olmuştur.

Elsine-i akvâm-ı ‘âlеме ihâle-i nigâh-ı dikkat edilirse lâ-mahâle karîn-i iz‘ân olur ki hâssa-ı belâgat bir menba‘dan fişkırıp akıyor, ancak her lisânın diyârına ve

isti'dâd-1 elfâzına göre bir edâ-yı mahsûsla televvün ediyor. Her kavmin belâgatı içinde nemâ bulunduğu etvâr-1 mahsûsadan ve binâ'en 'aleyh bunun levâzım u zarûriyâtından olarak ba'z-1 ta'rîfât u taksîmâtca vesâ'ir fûrû'âtca beynlerinde bulunan tebâyün ü ihtilâftan tecrîd edildiğinde zevk-i belâgatın cümlesinde mâhiyeten müttehid olup fakat her lisânda bir türlü zîb ü ârâyîşe iktirân ile bi'l-'araz yekdiğerinden temeyyüz edildiği ve ba'z-1 lisânda bir lütf-1 müstesnâ-yı ilahî olarak bu hasîsa daha câzibedâr bir sûrette izhâr-1 âsâr-1 cemâl ü kemâl etmiş olduğu nümâyân olur. Lisânımızda dahi bu feyz-i Rabbanî tavr-1 hâssı ile mütecellî olduğundan o dahi bu feyzinde diğér elsine ile yeksân olmakla berâber tavr-1 hâssında şirket kabûl etmez. Şu hâlde elsine-i fâzılanın kavâ'id-i müdevvene-i belâgatinden ezvâk-1 [25] esâsiyede lisânımız için iktibâs kâbil ve belki lâzım u zarûrî ise de o kavâ'id-i lisânımızda 'aynıyla tatbîk, bir şahsın sîmâsını diğér efrâdın sîmâlarına müte'allik şemâ'il⁴³ ile ta'rîf kabîlinden olacağı cihetle 'abestir. Şurası da bilinmelidir ki bir lisânda müdevven kavâ'id-i belâgatın ba'z-1 cihâtınca noksân veya nakîse bulunsa bile bu noksân veya nakîse nefis-i belâgate dahil değıl, tasvîr-i belâgate 'â'iddir. Çünkü belâgati kavâ'id icâd etmiş olmayıp belki kavâ'id dühât-i bülegânın âsârından istinbât edilmiş olduğundan noksân ve nakîse istinbâtta vâkı' olmuş olur. Yoksa lütf-1 mâhiyyeti her yerde siyyân bulunan zât belâgatte değıldir. Me'ânî kitâplarında ekseriyâ görülür ki bir müstenbit gelip 'ayn-1 mahalde bir nükte bulur da o nükteye ya düçâr-1 intikâd olur veyâhûd bir diğér müstenbat gelip 'ayn-1 mahalde ondan daha güzel bir nükte keşf eder. Dil-rubâ bir manzara-1 şâ'irâneyi bir ressam hüsn-i tasvîr edemese veyâhût mezâyâsını tamamıyla gösteremese intikâd mersûma değıl, ressama müteveccihdir. Bizde âsâr-1 üdebâ ve hütebâyı tetebbu' ve taharrî ederek ism-i mahsûs ile yâd olunmaya [26] şâyeste bir zevk-i cedîd keşf etmek yolunda füyûzât-1 belâgatden henüz bir hüner ü meziyyet gösterilememiş olduğu hâlde lisânımıza delâlet ü irşâdıyla tarh-1 usûl-1 belâgat eylediğimiz bir diğér lisânın kavâ'idine ba'zıları tarafından nâ-lâyık olarak tevcîh edilen i'tirâzât şu hakâ'ikin vaz'-1 temâşâgâh-1 mülâhaza edilmemesiyle berâber tavr-1 belâgatine etrâfiyla vukûf hâsıl olmamasından neş'et ediyor. Gûyâ ki kavâ'id tevâlî-i eyyâm ile şunun bunun tarafından istihrâc sûretiyle husûla gelmemiş ve aralarında dahi binlerce nâkid u menkûdlar yok imiş de o kavâ'id asılları ile berâber ân-1 vâhidde âsmân-1 beyânda zuhûr etmiş!

Dediğimiz gibi her lisânda tavr-1 hâs bulunduğundan erbâb-1 lisândan

⁴³ Şemâ'il lafzı, şı'nın kesriyle şimâl kelimesinin cem'î olarak tabâyi' ma'nâsına mevzû'dur; fakat 'alâ-tarîki'l-mecâz sûret-i zâhirenin evsâfında isti'mâl olunur.

bulunmayanların kendi zevklerine tatbîk ile başka lisânların zevk-i husûsîlerini intikâda kalkışmaları bâ'is-i hande olur.

FENN-İ BELÂGATIN ERKÂNI

San'at-ı belâgat kâffe-i 'ulûm u fûnûnda şerâre-feşân olur bir seyyâle-i nûrâniyedir. Bu san'atda tekemmül hâsıl etmek için san'atkârın ma'lûmatça sâhib-i ihâta olması lâzımdır. Fakat erkânı ya'nî başlıca muhtâc bulunduğu âlât u edâvât dördtür: [27]

Birincisi: Kuvâ-yı 'akliyye;

İkincisi: Usûl u kavâ'id-i belâgate vukûf;

Üçüncüsü: Bülegânın sözlerini mütâla'a;

Dördüncüsü: İdmân ü mûmârese.

KUVÂ-YI 'AKLIYYE

Kuvâ-yı 'akliyye: 'Akl, dîdeden nihân ve âsârı hâricde 'ayân bir cevher-i rûhânî bir vücûd-ı nûrânîdir ki ta'alluk ettiği cism ve bedenim zimâm-ı tasarrufu onun re'y ü tedbîrine vâ-beste olarak herkesin "ben" diye işâret eylediği nefis-i nâtıkadan 'ibâretedir. Bunun iledir ki biz hissederiz. İdrâk ve tasavvur ederiz, temyîz ederiz, hükm ederiz, istidlâl ederiz, irâde ederiz ve bir şey'i diğereş üzerine tercih eyleriz. Bunun iledir ki biz kendimizi ve cihân u cihâniyânı ve hâlik-i celîl-i mükevvenâtı tanırız.

Tû çîzî me-dân k'ez-ıred ber-ter est

ıred ber heme nîkûyîhâ ser est

Sitâre est rehşân zi-çerh-i bülend

Şumâreş ıred-mend gûyed ki çend⁴⁴

(Firdevsî)⁴⁵

[28] Bu cevher-i rûhânî kendisine in'âm olunan kudret u tâkatine göre meşhûdât

⁴⁴ Fe'ûlün fe'ûlün fe'ûlün fe'ûl vezniyle yazılmıştır. Anlamı:

Hiçbirşeyi akıldan üstün bilme

Akıl her güzelliğin başıdır.

O yüksek göklerden parılayan yıldızdır.

Akıllı sayıları kaçtır der?

⁴⁵ Firdevsî (ö.411/1020 [?]): İran'ın millî destanı Şâhnâme'nin yazarı meşhur şair. (Kanar, 1996,125)

ve gayr-ı meşhûdâtı ihâta ederek ma'lûmât-ı beşeriyye denilen bir cihân-ı vâsi' zuhûra getirir. Havâssımızın gösterdikleri eşyâ ile o eşyâdan intizâ' ettiği havâs u me'âniyi yalnız sathî bir keşf ve temyîz ile iktifâ etmez, bunların a'mâkına dalar ve gözümüzün göremediği ve yetişemediği bir 'âlem-i esrâra kadar i'tilâ eder. Âsâr-ı kevn arasında ve mazâhir ü ta'ayyünâtta nisbet ü mutâbakatlar, bu nisbet ve mutâbakatlar içinde hadd ü ihşâya gelmez sırr u cilveler görür. Silsile-i hâdisâtın fevkinde 'illetler, vücûd-ı zıllîlerin mâ-verâsında hakîkatler bulur. Bütün aksâm-ı kâ'inâtı tahrîk eder birinci bir kuvve-i muharrike sezer. Kavânîn-i kevnîye ve ilel ü esbâb-ı mâddiyenin nihâyetinde bir 'illetü'l-ilel, şu masnû'ât-ı bedî'anın neş'etinde bir menba'-ı feyz-i mükemmel ve mükemmil arar. Bir menba'-ı feyz ki onda zamân ve mekân yok, zamân ve mekânlar zamânî ve mekânîler o menba'dan feverân eyler ve lâ-yenkâtı' deverân edip yine oraya akarlar, o deryâ-yı muhîte katılırlar.

“Küntü kenzen maḥfiyyen fe-aḥbebtü en u'rafe fe-ḥalaqtü'l-ḥalka li-ya'rifün”⁴⁶

...

Ez-vey'est fer u ez-vey'est nûr
Ez-vey'est tâbîden-i mâh u hûr⁴⁷

[29] Ḥodâvend-i bînende-i 'ayb-pûş
Ki yâbed zi-luḥfeş cilâ çeşm u gûş
Ḥodâvend-i gûş u Ḥodâvend-i hûş
Tû der-bendegî kerden-i û be-gûş⁴⁸

Ki çerh u zemîn u zamân âferîd
Tevânâyî vü nâ-tüvân âferîd⁴⁹

(Firdevsî)

Şu nâçîz mâdde 'illet-i vâsıl-ı kâ'inât olamaz, bir mebde-i nâzım u hakîm ister, ey kühn ü hakîkati idrâk-ı beşerden pinhân olan kadîm-i lâ-yezâl! Cihân-ârâsın Sen.

⁴⁶ “Ben gizli bir hazine idim. Bilinmeye muhabbet ettim (sevdim) ve bilinmek için halkı yarattım.” Bu söz hadis olarak bilinir fakat hadis olmadığı şu kaynakta açıklanmıştır: bk: El-Aclûni, İsmail b. Muhammed, Keşfü'l-Hafâ ve Mûzîlü'l-İlbâs, Dımaşk 2000, C. 2, s. 155)

⁴⁷ Güç de ondan, ışık da ondan

Ay ve güneşin parıldaması da ondan

⁴⁸ Ayıpları gören gözün sahibi (akıl) ki göz ile kulak onun sayesinde işler.

⁴⁹ Göğü, yeri ve zamanı yarattı,

Güçlülüğü ve güçsüzlüğü var etti.

Cihân-râ bulendî vü pestî tûyî
Ne-dânem çi'î her çi hestî tûyî⁵⁰

(Firdevsî)

Birazcık ayrıldığımız sadede dönelim. Şu 'akl-ı garîzînin neticesi olarak bir de 'akl-ı mükteseb vardır ki bu 'akl-ı mükteseb tecârib ü mümâreseyle husûl-pezîr olur. Ba'z-ı ekâbir-i ümmete isnâd kılınan nazm-ı âtîde 'aklın şu iki nev'ine işâret olunmuştur:

Ra'eytü'l-'ağle nev'ayn
Fe-mesmû'un ve maḥbû'un⁵¹

Velâ-yenfe'u mesmû'un
İzâ lem-yekü maḥbû'un⁵²

Kemâ lâ-tenfe'ü'ş-şems
Ve zav'u'l-'ayni memnû'un⁵³

[30]'Akl-ı garîzîye hıdmet ve mu'âvenet eder birtâkım âlât vardır ki onlara kuvâ-yı 'akl tesmiye olunur. 'İlm-i belâgatte istimdâd olunan kuvâ-yı 'akl beşdir: zihn, hayâl, hâfıza, havâs-ı zâhire, zevk.

ZİHN

Zihn, nefs-i nâtıkanın bir kuvvetidir ki hakâ'ik-i eşyâyı idrâk ü iktisâba onu i'dâd eder⁵⁴, zekâ ma'nâsına da gelir. Zekâ, nefsin idrâk ü iktisâba şiddet-i isti'dâdına ıtlâk

⁵⁰ Dünyanın yukarısı da aşağısı da sesnün
Bilmiyorum nesin, her ne isen sensin

⁵¹ Aklın iki çeşit olduğunu gördüm
İşitilen (öğrendikleriyle oluşan) ve doğal olan.

⁵² Doğal olan bulunmadıkça
İşitilen fayda vermez.

⁵³ Gözün feri olmadıkça güneş(in)
Fayda etmediği gibi

⁵⁴ Ba'zıları demişlerdir ki 'akl, nefs, zihn şey'-i vâhid olup şu kadar ki müdrük olduğu cihetle 'akl, mutasarrıf olduğu cihetle nefs, müsta'id-i idrâk olduğu cihetle zihn tesmiye olunmuştur.

olunur. Nefsin cevdet-i isti'dâdına ise fitnat tesmiye edilir. Ekseriyâ fitnat rumûz ve işârâtda isti'mâl olunur.

İsti'mâli beyân ve ifâdenin ittisâ'ında pek büyük nüfûz ve te'sîr gösterdiğinden bu kuvvet "âlet-i beyân" menzilesindedir. Ancak bu 'atiyye-i rabbâniye herkesde müsâvî olmayıp mütefâvit bulunduğundan beyân onun imdâdı nisbetinde feyz bulur. Belîğ olur ki fuhûlun menâhicine sülûk ile istediği maksadı selîs ü rengîn elfâz ve metîn ü dil-nişîn me'ânî ile ifâde edebilir. Mehbîti-i sânihât bir ateş-pâre-i [31] zekâda görülür ki bu feyz-i celîlin kudret-i yegânesiyle ber-âverde-i lisân-ı takrîr eylediği efkâr u güftâr 'inân-ı ihtiyârı elden alır.

HAYÂL

Hayâl bir kuvvettir ki mahsûsâtın gaybûbetlerinden sonra onların sûretlerini nefsimizde nakş eder.

Havâs-ı zâhireden biriyle hissolunan mâdde gaybûbet etmesiyle ihtisâs zâ'il olduktan sonra o ihtisâs kendisiyle mevzû'u bulunan mâddenin birer sûretini 'aklımızda bırakır. Misâl, gördüğümüz mâdde-i mülevvene gözümüzden nihân olsun, işittiğimiz gürültü sükûnet-yâb olsun, bize lezzet-bahş olan âb-ı lezîzi içmekten fâriğ olalım, bize hâreket veren âteş muntafî olup yerine hiss-i bürûdet kâ'im olsun, biz istersek yine kendi kendimize bu rengi, bu gürültüyü, bu lezzeti, bu harâreti yerli yerince tahayyül ederiz. Fi'l-hakîka bunların hiç birinde fi'l-hâl gördüğümüz veyâ işittiğimiz, bi'l-fi'l tattığımız veyâ harâretlendiğimiz vakitki kadar şiddet yoktur, lâkin mâhiyetleri birdir; ve'l-hâsıl dâ'ima tahayyül ihtisâsdan daha za'yıftır, zîrâ aslın kuvvetini sûret dâ'ima tagyîr ve taklîl eder, lâkin mâhiyeten birdir.

[32] Bu fi'l-i hayâl dâ'ima havâs-ı zâhirenin fi'line refâkat eder. Biz her ne vakit bir şey görsek o şey'i görmekle berâber tahayyül dahi ederiz. Vâkı'â nazar hareket eylediği zamân bu iki fi'li birbirinden ayırt etmek epeyce müşkildir. Ma'a-mâ-fih bu iki fi'lin yekdiğerinden temeyyüzünü bize delâlet eden şey budur ki biz rü'yetten fâriğ olsak bile yine o şey'i tahayyülde devâm edebiliriz. Bu ise o şey'i gözlerimizin önünde hâzır bulunduğu vakit nasıl görür isek yine onu bir sûretle görmek demektir. Li-hâzâ 'ale'l-ittlâk denebilir ki bir şey'i tahayyül etmek, o şey havâs-ı zâhirenin önünde fi'l-hâl mevcûd olduğu vakitten dâ'ima nâkıs bir kuvvetle ve diğeri bir sûretle onu hissetmek de devâm etmek demektir.

İşte nefis-i nâtıkanın nakş-bend-i suver-i mahsûsât olup o sûretlerde istediği hâlde gûn-â-gûn tasarrufât dahi icrâ eden şu kuvvetine “hayâl” veyâ “mütehayyile” denildiği gibi o sûretlere de “hayâl” itlâk olunur.

Kudemâ-ı felâsife hayâl ile mütehayyileyi birbirinden tefrîk ile şöyle derler: “Hayâl bir kuvvettir ki hiss-i müşterek idrâk eylediği suver-i mahsûsâtı mâddenin gaybûbetinden sonra hıfz eder, bir sûrette ki hiss-i müşterek ne zamân o suvere iltifât ve teveccüh etse onları [33] müşâhede eder. Bu kuvvet hiss-i müşterekin hızânesidir ve mahallî dimâğın munkasım olduğu bütûn-ı selâseden batn-ı evvelin mu’ahharıdır. Mütehayyile bir kuvvettir ki suver-i mahsûsa ve onlardan intizâ‘ olunan me’ânî-i cüz’iyyede kâh terkîb ve kâh tefrîk ile tasarruf eder, iki başlı veyâhûd başsız bir insân tevehhümü gibi. Bu kuvveti ‘akl isti’mâl ederse “mefkûre”, vehm onu ‘ale’l-itlâk mahsûsâtta isti’mâl ederse “mütehayyile” tesmiye olunur. Bu kuvvetin mahalli vasat-ı dimâğdır.”

Bu zehâb-ı hükemâya göre suver-i mahsûsa ile onlardan müntezi me’ânî-i cüz’iyyede keyfe mâ-yeşâ’ tasarruf etmek mütehayyilenin şânından olup hayâl yalnız hiss-i müşterekin hazinedârlık vazifesiyle mükellef bulunmuş olur. Fakat isti’mâl-ı ‘âmmede ve bi’l-hâssa cevelângâh-ı hayâl olan fezâ-yı vasî-i edebiyâta hayâl ile mütehayyile birbirinden ayırt edilmekten başka şu ma’nâda hayâl kelimesinin isti’mâli daha şâyi’dir.

Nâzî âb itmiş de bir fevvâre resm itmiş hayâl

İşte o şudur atılmış kâmetiñ olmuş seniñ⁵⁵ (Nedîm)

Bu kuvvet tasavvurâtı kendi cihânında îcâd eylediği zemîn-i mahsûs ile ifâde eder; gayr-ı mahsûsu ile bir tarz-ı [34] dil-firîbde mezc u cem‘ eder; hisden mücerred olan sûretlere sanki teşhîs ü müşâhede olunuyormuşcasına şekil ve endâm verir. Pek ‘âlî olan kudretiyle yükselerek keşf eylediği bedâyî‘ ile ‘avâlim-i ma’nâyı tezyîn eder. Onun için beyâniyûn “Belâgatte hayâl, san‘at-ı tersîimde elvân menzilesindedir.” derler.

Kuvâ-yı hâsse ile bulunan münâsebâtına mebnî hayâlin hayât-ı beşer üzerinde pek büyük nüfûzu vardır.

Gâh olur ki hayâl kendimizde bulunan meziyyâtdan bâlâter bir derece-i meziyyeti taharrî için sa’y u himmetimizi uyandırır, gâhî beyhûde ıztırâbâtıyla hüzn-âver olur. Şu

⁵⁵ Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün vezniyle yazılmıştır.

iki hâlde bizi tasavvurât-ı vâhiyeye ilkâ eder veyâhûd ‘âlem-i evhâma nakl ile muhâl bir sa‘âdeti bize sayıklattırır.

Bu kuvvet, parlak, mûcid, vâsi‘ olduğundan onun isti‘mâli fenn-i belâgatta muvaffakiyetin e‘âzım-ı esbâbindandan olmakla berâber bâdî-i şerr u dalâlet etvârı da bulunduğundan hakâ’ike mutâbakat veyâ müşâbehetten dûr ve zevk-i selîm nezdinde menfûr olduğu yerlerde kendisine pey-rev olmamalıdır.

Ve’l-hâsıl hayâl, kullanımına göre, ‘akl ve zekâya ya hıdmet eder veyâ îrâs-ı mazarrat eyler. Hüsn-i isti‘mâl olunursa sâha-ı [35] beyânı tezyîn eder, hakâ’ike nemek-rîz-i lezzet ü letâfet olur, dil-rübâ levnleri hayret-fezâ şekilleri ile ma‘kûlâtı dinlettirir, kulakları şevk-i fazâ’il ile leb-rîz eder. Bu nağme-i beyân, hakikat u zevk ile hem-âheng olmadığı zamânlarda ise kendisini dinleyecek hiçbir tab‘-ı selîm bulamaz.

TEKMİLE

Herhangi husûsda olursa olsun mutlakâ hayâle pey-rev olmak onu sû-i isti‘mâl eylemektir. Hiss ve tahayyül olunan eşyâdan başka hiçbir şey’in muhakkak olmadığını zu‘m edenlerin hâl ü şânları işte budur ki onlarda hayâl hükm-fermâ olduğu için bu girîve düşdüler. Onlar hiss ve hayâli tefekkür ile karıştırdılar ki hatâ-yı fâhiştir. Onların hayâlleri fitnat u zekâlarına gâlib gelerek ‘akıllarını ve verdiği hükümleri söndürmüştür.

Tahayyül ile tefekkür arasında fark-ı ‘azîm vardır. Tefekkür mâhiyet-i eşyâyı tanıır, tahayyül bunu yapamaz. Meselâ eşkâl-i hendesiyyeden bir müsellesi tahayyül etmek başka onu tefekkür eylemek yine başkadır. Müsellesi tahayyül etmek, efrâd-ı müsellesden kendisi şu mikdârda ve zâviyeleriyle [36] dıl‘ları şu mikdârlarda bulunan bir ferd-i mu‘ayyeni tasavvur etmek demek olup hâlbuki onu tefekkür etmek, husûsî olarak hiçbir mikdâr ve tenâsüb ta’yîn etmeksizin yalnız müsellesin mâhiyetini tanımak ve onun üç dıl‘lı bir şekil olduğunu ‘ale’l-ıtlâk bilmek demektir. Binâ’en ‘aleyh bir müselles tefekkür olunduğu vakit ona müte‘allik hâsıl olan tasavvur, mütesâvîyü’l-edlâ‘ ve mütesâvü’s-sakeyn vesâ’ir ne kadar müsellesât varsa ve bunlar herhangi mikdâr ve tenâsübde bulunurlarsa cümlesine şâmil olur. Hâlbuki tahayyül olunan müselles bir nev‘ müsellese ve bir mikdâr-ı mu‘ayyene maksûrdur. Kâbil-i tahayyül ve tefekkür daha ne kadar eşyâ varsa hep böyledir. Meselâ insânı tahayyül etmek efrâdından uzun veyâ kısa boylu, beyâz veyâ esmer, za’yıf veyâ mülahham bir ferd-i mu‘ayyeni tasavvur etmektir.

Onu tefekkür ise keyfiyyât husûsundan hiçbir şey düşünülmeyle yalnız onun bir hayvân-ı nâtık olduğu idrâk olunmak demektir. Bunlar arasında bir başka ferd daha vardır ki o da tefekkürün şümûlü tahayyülünkinden pek çok vâsi'dir, çünkü kâbil-i tahayyül olan şeyler yalnız eşyâ-yı mahsûsadır, hâlbuki gerek cismânî gerek rûhânî ya'nî gerek mahsûs gerek gayr-ı mahsûs cümle eşyâ tefekkür olunabilir: Rûh gibi ki ne cismi ne şekli ne de ve'l-hâsıl kâbil-i hiss hiçbir ciheti olmadığından kâbil-i tahayyül bulunmadığı hâlde zihnen tasavvur ve tefekkür [37] olunur. Tefekkür ile tahayyül arasında esâslı bir üçüncü fark daha vardır: Tefekkür hak ile bâtili tanıyıp bunları birbirinden seçer, yalnız havâsı ta'kîp eden tahayyülde ise bu hâssa ve meziyyet yoktur. Şu hâlde tahayyülün tefekkürden başka bir şey olduğu bilinmeli ve hayâl hüsn-i isti'mâl edilmelidir. Hayâlin hüsn-i isti'mâli yalnız fikirde intibâh hâsıl etmek için ya'nî zihnimizi toplayıp cem'iyet-ı hâtırla düşünmek için kullanılmıştır. Böyle isti'mâl olunursa bize çok hıdmet ve nef'i olur. Meselâ dâ'ire ile murabba'nın mâhiyetlerini tasavvur ve tefekkür eylediğimiz vakit bunların birer ferdini zihnimizde nakş edersek suver-i menkûşa zihnimizi dalgınlıktan men' edip mevzû'-ı bahse hasr-ı fikr için bize pek çok yardımı olur.

HÂFIZA

Hâfıza o kuvvettir ki ma'kûlât u mahsûsât zihnimizden bir uzun müddet kâmilen munkatı' olduktan sonra onları tekrâr 'aklımıza getirir. Safha-ı zihnimizden gûyâ silinmiş gibi bulunan ma'lûmâtı hâtırımıza getiren şu kuvvete "zâkire" dahi itlâk olunur.

Her gün nefsimizde vukû'a gelen ahvâldendir ki bir mâdde-i mülevveneyi, [38] bir sedâyı, bir râyiha-ı tayyibe veyâ bir nefis ta'âmın lezzetini ferâmûş ederiz de bi'l-ahere yâ hâlet-i yakaza veyâ 'âlem-i menâmda onlar bize 'avdet ederler. Lâkin bu hâlet-i ferâmûşiyede ma'lûmâtımız nerede pinhân oluyorlar, sonra nasıl oluyor da tekrâr zuhûr ediyorlar, sâ'ir bunca esrâr-ı fitrat ve garâ'ib-i kudret ü hikmet gibi burasını dahi anlamak havsala-i idrâk-i beşere sığmıyor!

Bu kuvvet eşhâs ve esnâna göre tahallûf eder. Herkes için en cevdetli zamânı ise fikrin cevelânı zamânıdır. Bu kuvvet hakîkaten bir hızâne-i kıymetdârdır. 'Akl-ı beşer bu kuvvetten mahrûm olsaydı ma'lûmât u müktesebâtımız bir taraftan doğar diğer taraftan mahv olur ve şu hâlde bu nice me'âsir-i 'irfânın bu nice âsâr-ı kerîmenin

menfa‘at-bahş-ı ‘umûm olan bu nice hıdemât-ı mübeccelenin hiçbirisi zuhûra gelemez idi.

Her nev‘ kâlâ-yı girân-bahâ-yı me‘ânînin istihzârına zihinde kudret-i tâmmе hâsıl olmak için bu hıẓâne nefâ‘is-i edebiyenin hıfzıyla tezyîn kılınmalıdır, şu şart ile ki ezbere alınan şey’in ne demek olduğu anlaşılsın, habâyâ ve mezâyâsı hadde-i im‘ân ve tedkîkten geçirilsin. Yalnız elfâz u nukûşu zabt u hıfz etmek bu kuvvete şa‘şa‘a vermek şöyle dursun, bi’l-‘akis intıfâsına bâdî olur.

[39] *Edebü’-d-dünya ve ‘-d-dîn*’de İmâm Mâverdi⁵⁶ şöyle diyor: Emsâl-i ‘Arab’da “Ḥarfün fi-ḳalbıke ḥayrün min-elfin fi-kütübıke” diye vârid olmuştur. Ya‘nî cem‘ ettiğin kitâplarında binlerce harf bulunmaktan ise mahfûza-ı sadrında tek harf bulunmak daha hayırlıdır. Yine emsâl-i ‘Arab’ dandır ki “Lâ ḥayra fi ‘ilmin lâ-ya‘rubu ma‘ake’l-vâdî velâ-yü‘ammiru bike’n-nâdî” dirler. Ya‘nî bir ‘ilm ki ne seyr ü seyâhatinde sana hem-râh-ı ‘irfân oluyor, ne de takrîr-i dil-peẓîrinle mecâlis ü mahâfili ma‘mûr u âbâdân ediyor, o ‘ilimden hiç fâ‘ide yoktur. İmâm Şâfi Hazretleri’nin⁵⁷ kıt‘a-ı âtiyyesini sâdât-ı Şâfi‘yyeden “Rabî”bana inşâd⁵⁸ etti:

‘İlmî ma‘î ḥaysü mâ yememtü yenfe‘unî
Ḳalbi vi‘âün lehu lâ-batnu şandûḳî
İn küntü fi’l-beyti kâne’l-‘ilmu fihi ma‘î
Ev küntü fi’s-sûḳi kâne’l-‘ilmu fi’s-sûḳ⁵⁹

[40] Gâh olur ki müte‘allim tederrüs ettiği şeylerin me‘ânîsine vâkıf olduktan sonra lede’l-hâce kütübe mürâca‘atla mütâla‘a edebileceğine i‘timâden idmân u hıfz cihetini ağır görür.

Gâh olur ki idrâk u fehm husûsunu büsbütün terk ederek kuru kuru ezberlemeye savaşıp ve hıfzına alıp okuduğu elfâz neye delâlet eyliyor, ne gibi mezâyâyı tazammun u ihtivâ ediyor, bunun farkına varmaz. Bu kabîl müte‘allim rivâyet eder, fakat rivâyeti karîn-i rivâyet değildir. İhbâr eder, lâkin ihbârı mukârin-i hibret değildir. Bu hâlde

⁵⁶ Mâverdi (ö. 450/1058): Basralı, siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle tanınan Şâfi fakihî. (Kallek, 2003, 180)

⁵⁷ İmâm Şâfi (ö. 204/820): Şâfi mezhebinin imamı, büyük müctehid. (Aybakan, 2010, 223)

⁵⁸ İnşâd, şi‘r okumak ma‘nâsındır. Şi‘r söylemek, ya‘nî nazm etmek ma‘nâsında da isti‘mâl ediyoruz.

⁵⁹ İlim benimledir, nereye gidersem bana fayda sağlar. (Kitap)Sandığımmın içi değil, kalbim ilmi barındıran bir kaptır. Ben evde isem ilim de benimle beraber evdedir. Çarşıda isem ilim de çarşıdadır.

bulunan müte‘allim o küttâba benzer ki ne şeyn ü işkâli dâfi‘, ne bir sened ü hücceti mü‘eyyiddir.”

HAVÂSS-I ZÂHİRE

Havâs-ı zâhire o kuvvâdır ki eşyâ-yı hâriciyenin vücûduyla insân vesâ‘ir hayvânâtın hiss denilen ba‘zı tagayyürâta dũçâr olmaları o kuvvâ vâsıtasıyladır.

Havâs, hâssenin cem‘idir. Havâss-ı zâhire demek hâricde a‘zâsı bulunan havâs demek olup yoksa bu kabîl havâssın ef‘âli nefs-i nâtıkada hâsıl olmaz demek değıldir. Beş nev‘ hâsse-i zâhire vardır: sâmi‘a, bâsıra, şâmme, zâ‘ika, lâmise. Asvât sâmi‘aya, ziyâ ile elvân bâsıraya, güzel ve fenâ râyihalar şâmmeye, merâret ü halâvet ve bunlara mûmâsil keyfiyât zâ‘ikaya, harâret [41] ü bürûdet sahtî vü nermî rütûbet ü yebûset lâmisede râci‘dir. Bu havâstan her birinin fi‘line ayrı ayrı delâlet etmek üzere Türkçe olarak şu kelimât kullanılıyor: işitmek, görmek, koklamak, tatmak, dokunmak. Bu havâs ile ef‘âlinin nefs-i nâtıkaya râci‘ olduğunu bize haber veren tabî‘at, onların cesedde a‘zâ veya âlâtları bulunduğunu da bize haber veriyor. Her hâssenin kendine mahsûs ‘uzuvları vardır: kulaklar sâmi‘aya, gözler bâsıraya, burun delikleri şâmmeye, tatmak ile dil zâ‘ikaya tahsîs kılınmıştır; yalnız lâmisedir ki bütün cesede bes olunmuş ve cildin bulunduğu her yerde bulunmuştur. Ef‘âl-i hissiyyeye ya‘nî havâssın ‘ale‘l-ıtlâk ef‘âline ihtisâs yâhûd his yâhûd duygu denir.

İhtisâsât eşyâ-yı hâriciyenin vücûduyla rûhumuzda hâsıl olur. Âteşin vücûduyla ki harâreti hissederiz. Bir cism harekete gelmedikçe hiçbir patırtı işitmeyiz. Güneş vesâ‘ir ecsâm-ı ziyâdâr bulunmaksızın aydınlık görmeyiz. Meselâ kar veyâ zift görmesek ne sefid ne siyâh göremeyiz. Perdâhtsız veyâ keskin cisimleri kaldırınız, ne sert ne incitici hiçbir şey duymayız. Diğeri ihtisâsât da böyledir.

İhtisâsât rûhumuzda hâsıl olmak için iktizâ eder ki [42] cism-i hârici hâl-i hâzırda bir ‘uzv-ı cismâniye çarpıp bu ‘uzv ondan kabûl-ı te’sîr eylesin. Eşyâ-yı hâriciyeden bir cismin eşi‘ası gözlerimize ya doğrudan doğruya veyâ in‘ikâs sûretiyle ancak çarptığı müddetçedir ki biz görüyoruz. Eğer havânın temevvücü kulağımıza te’sîr etmese patırtı işidemeyiz. Eşyâ-yı hâriciyenin vücûduyla demenin ma‘nâsı işte budur, çünkü biz bir levhaya ne kadar takarrub edersek edelim, gözlerimiz kapalı bulursa yâhûd diğeri bir cism haylûlet ile o levhanın şu‘âları gözlerimize vâsıl olmasına mâni‘ bu şey-i hârici

gözlerimizin önünde mevcûd değildir. İhtisâsât-ı sâ'irede dahi hâl böyledir.

Hiss gibi pek bedîhi bulunan bir şey ta'rîf olunmaya 'arz-ı iftikâr ederse ifâdât-ı meşrûhaya nazaran şöyle ta'rîf olunabilir: İlk bir te'sîr ki eşyâ-yı hâriciyyenin vücûduyla rûhumuzda hâsıl olur ve bunu müte'âkıb o eşyâ a'zâ-yı havâsımız üzerinde te'sîr eder.

Bu ta'rîfe bir hadd-i tâm nazarıyla bakılamaz. Çünkü bu ta'rîf hissin bize ne sebeple vâsıl olduğunu ifâde ediyor, yoksa mâhiyet-i hissi bize ifhâm etmiyor. Ma'amâ-fih hissi nefsi-nâtıkanın diğer ef'âlinden temyîz ettirmek için kâfi.

Bu ta'rîfe göre hiss, ilk bir keyfiyet olur ki eşyâ-yı [43] hâriciyyenin vücûduyla rûhumuzda zuhûr ediyor ve orada duyuluyor. Fî'l-hakîka gözlerimizi açarak ilkin sezdiğimiz keyfiyet ziyâ ile elvândır. Eğer hiçbir şey sezmeyecek olursak karanlıkta kaldık deriz. Elimizi âteşe göstersek ve elimizle buz tutsak ilkin duyduğumuz keyfiyet ısınmaklığımız ve üşümekliğimizdir. Ve kıs 'aleyhi'l-bevâkî.⁶⁰

Sonra bizde ziyâyâ dâ'ir türlü türlü mülâhazât hâsıl olur. Onun mâhiyetini taharrî ederiz, in'ikâsât ve inkisârâtını tedkîk eyleriz. Hattâ şunu böyle mülâhaza ederiz ki, renklerin, ziyânın çoğalmasıyla berâber gözden nihân olmalarına nazaran ecsâmde meşhûdumuz bulunan elvân-ı ziyânın kendi tahavvülât-ı muhtelifesinden ya'nî güneş ile diğer ziyâdâr ecsâmın saçtıkları şua'âtın muhtelif in'ikâsât veyâ inkisârâtından 'ibâret gibi görünüyorlar. Fakat bu mülâhazâtın kâffesi, ziyânın vücûduyla bizde hâsıl olup hiss ta'bîr eylediğimiz te'sîrden sonra ancak bize gelir. İşte bu te'essür ilkin bir keyfiyettir ki gözümüzü açmakla berâber bizde hâsıl olur.

Ke-zâlik yandıığımızı veyâ üşüdüğümüzü duyduktan sonra mülâhaza edebiliriz ki şu ihtisâsât bize kendilerinden gelmiş olan ecsâm, eğer geri çekilmemiş olaydık elimizde türlü türlü fesâdâta bâdî [44] olacaktı: Harâret elimizi yakıp telef edecek, bürûdet ise onu uyuşturup ta'tîl eyelecek idi. Diğerleri de böyledir. Lâkin âteşe veyâ buza takarrüb ettiğimiz vakit birdenbire duyduğumuz şey bu mülâhazalar değildir. Vehle-i ûlâda bizde hâsıl olan şey bize "yanıyorum yâhûd tutuşuyorum" dedirten bir keyfiyettir ki ihtisâs denilen işte budur.

İhtisâs vücûda gelmek için cism-i hâricînin huzûrunu iktizâ ederse de o cismin gaybûbetinden sonra bir müddet daha devâm eder. Harâret veyâ bürûdet bunlara sebep olan âteş veyâ buzdan tebâ'üd eylediğimizden sonra elimizde bir müddet daha devâm

⁶⁰ Varın gerisini de buna kıyas edin.

eyler. Bir büyük ziyâ veyâhûd dikçe bakılmış güneş gözlerimizde pek şiddetli bir te'essür husûle getirdikleri vakit gözlerimizi kapasak bile yine bizlere birtâkım elvân görünür ki o elvân ibtidâ epeyce kuvvetli olduğu hâlde sonra yavaş yavaş za'yıflaşarak nihâyet nazarlarımızdan nihân olan elvânı andırır. Bir büyük patırtıdan sonra dahi bizde böyle bir keyfiyet vâkı' olur. Güzel bir şurup içilse içildikten sonra dahi bizde bir müddet nefis bir tat bırakır. Lâkin bunların hepsi cism-i hâricînin huzûruyla hâsıl olan ilk te'essürün bir lâhikasıdır.

[45] LEZZET İLE ELEM

Lezzet ile elem dahi havâss-ı zâhirenin ef'âline iltihâk ederler. Lühûm-ı nefise tadıldığı zamân lezzet, lühûm-ı müstekrehe tadıldığı vakit elem hiss olunur, ve kıs 'aleyhi'l-bevâkî.

Meselâ güzel meyveler, lezîz sular, nefis ta'âmlar tadıldığı vakitlerde husûle geldiği vecihle havâssın şu gıcıklanmasına lezzet denildiği gibi dûçâr-ı tecâvüz olan havâssın şu hiss-i müz'icine de elem denir.

Gerek lezzet gerek elem her ikisi ihtisâsâtta dâhildirler, zîrâ her ikisi şiddetli bir te'essür-i nâgehânîdir ki haz-âver ve bâ'is-i elem eşyânın vücûduyla bizde birdenbire hâsıl olurlar. Nitekim damağımızı saky ve irvâ eden bir âb-ı lezîzin vücûduyla bâdî-i emirde duyduğumuz şey onun bize verdiği lezzettir ve cesedimize bir mızrâk saplandıkta onun bâ'is olduğu elemden daha evvel ve daha şiddetli hiçbir şey duymayız.

Lezzet ile elem hadd-ı zâtlerinde ma'lûm oldukları cihetle her ne kadar ta'rîfe 'arz-ı iftikâr etmeyen eşyâ 'idâdında iseler de ma'a-mâ-fih lezzeti; "Bir hiss-i makbûl ki tabî'ata tevâfuk eder." diye ve eleme dahi; [46] "Bir hiss-i menfûr ki tabî'ata zıd bulunur." diye ta'rîf edebiliriz. Görünüyor ki diğer kâffe-i ihtisâsât gibi bu iki hiss dahi bizi okşayan veyâ inciten ba'z-ı eşyânın vücûduyla bizde doğuyorlar. Fî'l-hakîka meselâ bir yerimiz kesildikte ya tazyîk olundukta ya bir yerimize bir şey battıkta elem hisseder ve sebebini de bi's-sühûle keşf eyleriz; çünkü kesen, sıkan, batan şey'i körüyoruz. Lakin bizde sırf dâhili daha başka âlâm vardır: baş ağrısı, mi'de ağrısı, sancı emsâli elemeler gibi. Bir de bizde her gün gelir geçer iki nev' elem-i dâhilî daha vardır ki o da açlık ile susuzluktur. Biz bu elemeleri hâricde hiçbir sebep görmeksizin dâhilen hissederiz. Lakin pek kolay anlarız ki diğer âlâm hangi mebde'lerden gelirlerse bu âlâm

da o mebdelerden gelirler, ya'nî cismin a'zâ-yı dâhiliyesi gâlib gelmiş ba'z-ı ahlât ile iz'âc veyâ tazyîk olundukları vakitlerde biz o âlâmı a'zâ-yı hâriciyyede vukû'unu müşâhede ediyormuşcasına hissederiz. Li-hazâ bu nev' âlâm, hâricde esbâbını müşâhede eylediğimiz âlâmın mâhiyeten 'aynı olup bilâ-hilâf ihtisâsâta râci'dirler.

Ve'l-hâsıl, iki nev' hiss vardır: Biri hiss-i hâricîdir ki havâss-ı zâhirenin a'zâsı üzerinde mevâdd-ı hâriciyyenin te'sîriyle [47] husûle gelen te'essürden 'ibârettir; ikincisi hiss-i dâhilîdir ki cismin vazi'yetinden ve vezâ'if-i hayâtiyyesinin icrâsından doğar. Aşağıda zikr olunacak olan infi'âlât-ı nefsâniye bu nev' hislere ta'alluk eder. Bizde nefs-i nâtıkada idrâk ü fa'âliyetin gayrı bir kuvve-i ihsâsiyye vardır ki buna "vicdân" itlâk olunur.

Lezzetler birbirinden farklıdır; müte'addid havâsta değil, hattâ bir tek hâsseye râci' bulunan lezâ'izde böyle fark buluruz. Âlâm da böyledir; yarım baş ağrısının verdiği elem, kuluncun ve nıkrîsin hâsıl eyledikleri elemlere benzemez. Ma'a-mâ-fih elem lezzetten daha şiddetlidir ve ondan daha uzun sürer. Bu keyfiyet şu hayât-ı fâniyede hâlimizin ne kadar sefilâne ve ne kadar keder-âmîz olduğunu bize ihsâs ettirse gerek.

*"Leḳad ḫalaḳnâ 'l-insâne fi-kebedin"*⁶¹

Lezzet ve elem ile sürûr ve keder birbirine karıştırılmamalıdır. Bunlar vâkı'â birbirlerini pek yakından ta'kîp ederler ve ekseriyâ her birini diğerrinin ismiyle tesmiye eyleriz; ma'a-mâ-fih bunlar birbirine ne kadar mütekârib görünseler ve ne kadar birbirlerine karıştırılmış olsalar yine yekdiğerrinden fark ve temyîze i'tinâ olunmalıdır. Lezzet ve elem, a'zâya temâs ve te'sîr eden cismin hakîkaten mevcûd bulunmasıyla veyâ gâlib [48] gelmiş ba'z-ı ahlâtın a'zâ-yı dâhiliyyeyi iz'âc ve tazyîk etmesiyle doğarlar ve cisimlerimiz bir mahall-i mu'ayyeninde hiss olunurlar. Meselâ tatlı bir şey tatmanın lezzeti dilde ve bir yaranın elemini dûçâr-ı ta'addî olan 'uzuvda hiss olunur. Sürûr ile keder böyle değildirler, biz onları hîçbir mahall-i mu'ayyene haml etmeyiz. Onlar hâricde görünür bir şey bulunmazsınız veyâ ba'z-ı ahlâtın iz'ac ve sarf-ı tazyîki olmaksızın sırf hayâl ile veyâ mülâhaza-ı fikr ile husûle gelebilirler. Bir güzel ta'âmın ve bir râyiha-ı tayyibenin lezzet ve nefâseti ve nıkrîsin elemini pek iyi tahayyül ve tefekkür olunur, hâlbuki bu tahayyül veyâ tefekkürle bir ihtisâs husûle gelmez. Nıkrîsin kendisinde bir uygunsuzluk husûle getirdiğini anlatmak isteyen bir kimse, nıkrîs beni

⁶¹ "Gerçekten Biz insanı bir zorluk içerisinde yarattık.": Kur'ân-ı Kerîm, Beled Süresi 90/4. (Elmalılı, 2007, 430)

mükedder ediyor demez, müte'ellim ediyor der. Bir kimse lezîz bir su içerken ağzımda pek ziyâde bir meserret duyuyorum demez, pek ziyâde bir lezzet duyuyorum der. Bir kimse elem ya'nî ağrı sızı vermeyen emrâz-ı mühlikeden birine dûçâr olur da elem, ya'nî ağrı sızı duymaz, hâlbuki keder içinde yüzer. İşte lezzet ile sürûr, elem ile keder birbirlerinden pek farklı buldukları cihetle lezzet ve elem ihtisâsât cümlesinden sayılmış ve sürûr ile keder infi'âlât-ı nefsâniyye arasında kalmışlardır.

[49]İNFİ'ÂLÂT-I NEFSÂNİYYE

İhtisâsât-ı hâriciyye ve dâhiliyeden ve bi'l-hâssa lezzet ve elemden nefisde ba'z-ı harekât duyuluyor ki nefsin bu harekâtına infi'âlât-ı nefsâniyye itlâk olunur. Ya'nî vücûdumuzun hâricen veyâ dâhilen bir mahall-ı mu'ayyeninde ba'z-ı esbâbdan nâşî bir te'essür bir duygu hâsıl oldukta bu te'essürden bu duygudan nefsimizde bir te'essür ve bir hâlet-i mahsûsa hâsıl olur ki bu hâlet-i mahsûsaya infi'âl-i nefsânî ya'nî te'essür-i nefsi denir.

Hiss-i lezzet müte'alliki ya'nî ta'alluk ettiği şey mevcûd olduğu zamân nefsimizde pek şiddetli bir hüsn-i eser hâsıl eder ve müte'alliki mevcûd olduğu vakitte dahi nefsimizi büyük bir kuvvetle celb eyler. Hiss-i elem ise berikine büsbütün muzâd bir eser hâsıl eder. Bunun için biz ne vakit lezzet ve elem hiss veyâ tahayyül eylesek bu iki keyfiyetin husûlünden müte'essir olarak ya mahzûz veyâhûd nâ-hoşnûd oluruz.

İşte bir ta'âm-ı nefis için bize iştihâ veren, nâ-hoş bir ta'âmdan tattığımız vakit duyduğumuz lezzet ile nefsimiz münfa'îl ve mahzûz [50] olur ki o şey'e bizi meyl ettiren nefsin şu infi'âlidir, ke-zâlik nâ-hoş bir şey tattığımız zamân bu hiss-i elemden nefsimiz münfa'îl ve müteneffir olur ki o şeyden bizi teneffür ettiren nefsin şu sûretle infi'âlidir.

Bu meyl ü iştihâlara veyâ nefret ü istikrâhlara harekât-ı rûh denilmesi rûh vaz'iyetini değıştirdiğı veyâ bir mekândan diğerk mekâna intikâl eylediğı için olmayıp belki cism hareketiyle bir şey'e takarrüb veyâ ondan tebâ'üd ettiği gibi rûh da meyl ü iştihâları veyâ nefret ü istikrâhları sebebiyle birtâkim eşyâ ile ittihâd veyâ onlardan infikâk eylediğı içindir.

Şu izâhâta göre şimdi infi'âli şöyle tâ'rîf edebiliriz: Rûhun bir hareketi ya'nî bir hiss veyâ tahayyül sebebiyle rûhun meylen veyâ nefreten te'essüründendir ki meylen

te'essür sûretinde mahsûs veyâ muhayyeli ta'kîb ve 'aksı hâlinde ondan tebâ'üd eder. Meselâ acıksak bundan münfa'il ve müte'essir olarak gıdâ-yı⁶² zarûrî ararız; âteş ile yansak ondan tebâ'üd için bizde kuvvetli bir infi'âl hâsıl olur.

[51]'Ale'l-ekser on bir nev infi'âl ta'dâd olunur ki ber-vech-i âtî sırasıyla nakl u ta'rîf edeceğiz.

Muhabbet veyâ sevmek: Bir şey'e irtibâta mahsûs bir infi'âldir. Bir gıdâ-yı nefis sevilir, sayd u şikâr için meşy u hareket sevilir. Bu infi'âl, şu şeylere irtibâta ve onlara mâlik olmaya muhabbet peydâ ettirir.

Buğz veyâ sevmemek: bi'l-'akis bir şey'in bizden tebâ'üdüne mahsûs bir infi'âldir. Elemi sevmeyiz, acı bir 'ilâcı sevmeyiz, bize fenâlık eden adama buğz ederiz. Rûhumuz bunlardan bi't-tab' hoşlanmaz.

Ârzû bir infi'âldir ki sevdiğimiz bir şeyi nâ-mevcûd olduğu vakit onu taharrîye bizi dürter, meyl ü şevk verir.

Nefret veyâ istikrâh bir infi'âldir ki buğz ettiğimiz şeylerin bize takarrübünü men' eder.

Sürûr bir infi'âldir ki rûh nâ'il olduğu hüsn-i hâlden bu infi'âl ve te'essür ile müsterîh ve ferah-yâb olur.

Keder bir infi'âldir ki rûh giriftâr olduğu sû'-i hâlden müte'ezzî olarak elinden geldiği kadar o hâlden uzaklaşıp gussalanır.

Buraya kadar zikr olunan infi'âlât tahrîk olunmak için [52] mevzû'âtının vücûd u gaybûbetinden başka bir şey'e muhtâc değildirler. Diğer beşi buna bir de su'ûbet katarlar.

Cür'et yâhûd cesâret yâhûd şecâ'at bir infi'âldir ki rûh onunla istihsâli düşvâr olan şey-i mergûba irtibâta çalışır.

Havf veyâ korku bir infi'âldir ki rûh onunla ictinâbı güç olan bir fenâlıktan uzaklaşır.

Ümîd bir infi'âldir ki şey-i mergûbun istihsâli mümkün ve fakat düşvâr olduğu vakit rûhda doğar. Çünkü o şey'in istihsâli sehl olsa veyâ taht-ı te'mînde bulunsa o vakt o şey'in daha zuhûrundan evvel rûhda ferah ü sürûr hâsıl olur.

Ye's ümîdin 'aksi bir infi'âldir ki rağbet olunan şey'in istihsâli muhâl görüldüğü

⁶² Gıdâ mâddesinin sıyağ-ı muhtelifesini, zâl-ı mu'ceme ile mersûm oldukları hâlde, 'ale'l-ıtlâk dâl-ı mühmele ile telaffuz ederiz; "hıdmet" kelimesinin 'aksine ki dâl-ı mühmele ile mersûm olduğu hâlde kelime-i mezbûreyi Türkçe terkîblerde zâl-ı mu'ceme ile telaffuz eyeriz. (*Metâlib-i Âliye*)

zamân rûhda doğar.

Gazab bir infî'âldir ki onunla bize fenâlık eden veyâ oç alan kimseyi 'unf ile müdâfa'aya çalışırız.

Bizi lutf u ihsânıyla minnetdâr eden kimseye iyilik etmek meylimiz eğer infî'âlât arasına katılmak istenilmezse bu sonraki infî'âlin mukâbili yoktur. Lakin bu meyl infî'âlât-ı nefsâniyye arasına katılmayıp fazîlete ircâ' olunmalıdır, çünkü bu meylde infî'âlâtın hâ'iz olduğu te'essür ve teheyüç yok.

[53] Mevz'u'âtında huzûr veyâ gaybûbetten başka bir şey olunmayan evvelki altı nev' infî'âl, kudemâ-yı felâsife tarafından "şehvânî" tesmiye olunan meyle ircâ' olunmuştur. Mevzû'larının huzûr veyâ gaybûbetine su'ûbet katan diğer beşi ise "gazabî" tevsîm kılınan meyle ircâ' etmişlerdir.

Bir infî'âl ki onda ârzû veyâ şehvet hâkim ola ona "meyl-i şehvânî", bir infî'âl ki onda gazab hâkim buluna ona da "meyl-i gazabî" tesmiye olunur. İkinci meyilde dâ'ima müşkilâta iktihâm ve galebe için nev'an-mâ su'ûbet ve icrâsı için nev'an-mâ cehd ü meşekkat vardır ki gazabı tehyîc eden budur.

Mevzû'larına yalnız hâzır veyâ gâ'ib olmak üzere bakılan infî'âlât ile mevzû'larının huzûr veyâ gaybûbetlerine su'ûbet katılmış bulunan infî'âlât arasında fark bulunduğu şübhesizdir. Su'ûbet demekten maksat, kendilerinde su'ûbetin vücûdu farz kılınan infî'âlâtta 'akl bir hükm-i kat'î-i zarûfî ile istihsâli müşkil bir şey'e hükm eder, demek olmayıp belki maksad budur ki tabî'ât istihsâli düşvâr olan eşyâya ba'z-ı hasâsalar iksâ eder de o hasâ'is kendiliklerinden olarak 'aklın üzerinde türlü türlü te'sîrât ve hayâlât icrâ ederler.

[54] Şu başlıca on bir nev' infî'âlden başka: hayâ, hased, gıpta, ta'accüb ve bunlara mümâsil daha diğer infî'âlât vardır; lakin onlar da bu on bir nev' infî'âle râci'dirler. Hayâ, bir hatâ veyâ bir nakîse-i tabî'iyyeden dolayı dûçâr-ı buğz u hakâret olmayalım diye bir ıztırâb veyâ bir havfdır ki buralarını setr etmek veyâ bizi ma'zûr göstermek ârzûsuyla memzûcdur. Hased, âherin ni'metini elde edelim diye bir ıztırâbdır ve mahsûd bâ'is-i hased olan ni'mete nâ'il olmasıyla bizi o ni'metten mahrûm eder diye bir havfdır. Gıpta ki başkalarının büyük büyük işler yaptıklarını gördüğü vakit insânın kalbinde doğar, başkaları o işleri yaptıkları cihetle kendisinin de onları yapabileceği ümîdini ihtivâ eder ve bir infî'âl-i cür'ettir ki o işlere vusûk ile teşebbüs etmeye bizi sevk eyler. Ta'accüb, ya fevka'l-'âde bir şey görmekten nâşî hayreti ve onun esbâb-ı

netâ'icini bilmek ârzûsunu, yâhûd o şey-i garâbet-nümânın tahtında bir muhâtara-ı mehleke olmasın diye havf u hirâsı ve onu tanımaktaki müşkilâtın inbi'âs etmiş ıztırâbı mutazammındır. Telâş, helecân, ürkemek, yılmak gibi infi'âlât dahi havf u hirâsın derecât u âsâr-ı muhtelifesinden başka bir şey değildirler.

Şu tafsilâttan vâzihan anlaşılmıştır ki infi'âlât ne ma'nâyâ [55] alınırsa alınsın ve hangi 'adede iblâğ edilirse edilsin her hâlde şu beyân olunan on bir nev'e rücû' eder.

Hattâ nefsimize mürâca't edersek diyebiliriz ki bizim kâffe-i infi'âlâtımız yalnız bir şey'e râci'dir ki o şey' yegâne muhabbettir. Muhabbet bütün infi'âlâtı ya ihtivâ veyâ tahrîk eder. Bir şey'e buğz ancak başka bir şey'e muhabbetten gelir. Hastalığı sevmeyişimiz sıhhati sevdiğimiz içindir. Bir kimseden sevdiğimiz şey'i istihsâlimize mâni' olduğu içindir ki nefret ederiz. Ârzû, elde olmayan ni'mete kavuşmak için bir muhabbetten başka bir şey değildir, nitekim meserret de elde olan ni'mete münhemikâne bir muhabbetten başka bir şey değildir. Nefret ve istikrâh bir muhabbettir ki ni'metten mahrûmiyete bâ'is olarak ıztırâb veren fenâlıktan tebâ'üd eder. Cür'et bir muhabbettir ki şey-i mergûba nâ'il olmak için pek su'ûbetli bir şey'e teşebbüs eder. Havf bir muhabbettir ki taharrî ettiği şey'in ziyâ'ından hirâsân görünerek bu muhâtara ile müşevveştir. Emel bir muhabbettir ki rağbet olunan şey'e nâ'il olacağını umar. Ye's bir muhabbettir ki mahrûm olduğu şeyden 'ile'l-ebed nâ-ümîd bulunur; nâ-kâbil-i tebeddül bir fütûra bâ'is olan işte bu hâlettir. Gazab bir muhabbettir ki ni'metini elden nez' etmek isteyene hiddetlenerek onu müdâfa'aya çabalar. Ve'l-hâsıl muhabbeti kaldırırsanız hiçbir infi'âl kalmaz, muhabbeti koyunuz size cümlesini tevlîd eder.

[56] Ba'zıları, ta'accüb bizde ilk bir hîre-i nâgehânî olarak doğar ki daha henüz muhabbet veyâ buğz etmeden bir hâlet-i cedîdenin zuhûruna bâdî olur diye ta'accübü infi'âlâtın birincisi olmak üzere göstermek isterlerse de hîre-i nâgehânî eğer yeni görünen bir şey'e sırf istiğrâb müddetinde ise bizde hiçbir te'sîr ve binâ'en 'aleyh hiçbir infi'âl hâsıl etmez ve eğer bizde te'essür husûle getiriyorsa onun infi'âlât-ı nefsâniyyeye nisbet ve ta'alluku ne sûretle olduğu ânifen beyân edildi. Şu hâlde muhabbet bütün infi'âlâtın mebd e vü menba'ı olduğunda iştibâh edilmemelidir.

Muhabbetin bu sırr-ı a'zâm-ı cihân-ârânın yâd u tefekkürüyle 'ukûl u kulûbumuzda nûr-ı vâdî-i mukaddes lem'a-feşân olmak için burada bir lahzacık duralım şu neşîde-i garrâyı şu güfte-i 'ârifâneyi âşinâ-yı lisân-ı 'aşk olan kâ'ili ile hem-âheng olarak okuyalım:

Göñül bîgâne-i vahşî-edâdır⁶³
Rumûz-ı ‘aşka ammâ âşinâdır
Ne ‘aşk-ı mihr-perver kim semâvât
Anıñ feyziyle pür-nûr u ziyâdır
[57] Ne ‘aşk-ı lâ-yezâl-‘unvân kim andan
Tecellâ-yı muhabbet rû-nümâdır
Muhabbetden zuhûra geldi ekvân
Muhabbet sırr-ı zât-ı kibriyâdır
Muhabbet rûh-ı a‘zamdır denilse
Vücûduyla müberhen müdde‘âdır
Muhabbetle yaşar ecsâm u eşyâ
Muhabbet mâye-i neşv ü nemâ
Muhabbet olmasaydı hüsn-i îcâd
Bilinmezdi ne nakş-ı bî-nihândır
Muhabbetdir hudûs-ârâ-yı imkân
Muhabbetle ‘avâlim rûşenâdır

(Ârif Hikmet)

Hissin muvaffakiyeti pek çoktur. Ekseriyâ bin bürhân ile iknâ‘ına muvaffakiyet hâsıl olmayan ‘akl bir hissın mağlûbu olur. Hiçbir istidlâl ile müte’essir olmayan kalb bir hiss ile teheyüç eder. Gâh olur ki hiss hafif hafif esen nesîm gibi lütuf u rikkatıyla a‘mâk-ı derûna sokulur, gönüller pür-nûr u safâ olur. Gâhice fasl-ı [58] hazân bir manzara-ı hüzn-âver tersîm eder, yürekler merhamet ve şefkatle dolar. Gâh bir yâr-i ‘azîzin firkat u hicrânını sitem-dîdegân ve felâket-zedegânın ahvâl-i perîşânîsini kâlbe teblîğ ve ihtâr eder, dil ve dîde hüngür hüngür ağlar. Gâh cûş u hurûşa gelmiş enhâr-ı ‘azîme gibi gürlere, kulûb heyecân-efşân olur.

Fakat şu beyân olunan hasâ‘is u mezâyâ hep hiss-i hakîkiye râci‘dir. Ca‘lî olanları, zevk-i selîme makrûn olmayanları, hadd-i i‘tidâlden bîrûn bulunanları bi‘l-‘akis müstekreh ve menfûrdur. Bu makûleleri hiçbir vakt nâ‘il-i muhabbet ü hürmet olamazlar.

⁶³ Mefâ‘îlün mefâ‘îlün fe‘ûlün vezniyle yazılmıştır.

Mihnet çemeninde gül direnler⁶⁴
‘Âlemde yaman haber virenler
Gam nüshasın eyleyende tahtır
Virmişler aña bu nev‘e teşhîr
Kim Zeyd-i sitem-resîde-i zâr
Ol vâkı‘adan olup haber-dâr
Fi’l-hâl kırup ‘azîmet-i râh
Mecnûn-ı hazîni itdi âgâh
K’ey şifte-i şikeste-ţâlî‘
Efsûs ki sa‘yiñ oldu zâyî‘
İdbâr tılısmıñ oldu bâtıl
Bu meşgaleden daği ne hâşıl
Bâzâr bozuldu yığ bisâtıñ
Bu silsileden kes irtibâtıñ
Leylâ saña virdi zindegânî
Sen ol bâkî ol oldu fânî
Sen şıdkası oldığıñ perîveş
Şıdқа saña oldu ey belâ-keş
‘Azm-i râh-ı cennet itdi ol hûr
Firdevs maķâmın itdi ma‘mûr
[59] Mecnûn ki hâberden oldu âgâh
Sûz-ı ciger ile çekdi bir âh
Kim gulgulesin hem ol zamânda
Cânânı işitdi ol cihânda
Az kaldı ki nâlesiyle dildâr
Ol h’âb-ı ecelden ola bîdâr
Bir laħza bülend olub hurûşu
Düşdi yere gitdi ‘aql u hûşu
Çûn geldi özine kıldı nâle
Yağdırdı hazânı üzre jâle
N’etdim saña kaçd-ı cânım itdiñ

⁶⁴ Bu nazm-ı dil-sûz, Leylâ’nın vefâtını Mecnûn’a haber verdikleri zamândaki hâlini tasvîr ediyor. Mesnevi, Mef’ûlü mefâ’ilün fe’ûlün vezniyle yazılmıştır.

Kaşd-ı dil-i nâ-tüvânım itdiñ
Kıydiñ men-i zâr-ı nâ-tüvâna
Urduñ sitem âteşini câna
Zehr idi meger bu virdiğîñ câm
Kim merg peyâmın itdiñ i‘lâm
Bir mûrçeye nedir bu kîne
Fûlâda düzer mi âb-gîne
Te’sîr-i mestimden ictinâb it
Bârî bu günâha bir şevâb it
İlet beni yâr olan diyâra
Şem‘ eyle beni mezâr-ı yâra
Düşdi yola oldı Zeyd’e hem-râh
Bir hâliyle kim ne‘ûzü bi’llâh
Çûn gördi mezâr-ı gül-‘izârın
Düşdi vü kucakladı mezârın
Göğsini kılup lahid gibi çâk
Merkad gibi saçdı başına hâk
Kabr üzre akıtdı kanlu yaşın
La‘l eyledi yaşı kabri taşın
Yeryüzin idüp sirişk memlû
Geçdi yere ol sirişkden şu
Hem-râhım idiñ bu yolda ey mâh
Hem-râhı koyup gider mi hem-râh
Eflâke tefâhur eyle ey hâk
Kim oldı refîkiñ ol dür-i pâk
Zülfine mu‘arız olma ey mâr
Kim anda muķîmdir dil-i zâr
Hâline ta‘arruz itme ey mûr
Kim bağludur anda cân-ı mehcûr
Ey ‘ömr gel imdi başa sen hem
Kim çeşme tîre oldı ‘âlem
‘Âlem hoş idi ki var idi yâr

Çûn yâr yok olmasun ne kim var
Ey cân men-i hâsteve vedâ' it
Bir hâste ile yeter nizâ' it
Müş tâkunam ey ecel kerem kıl
Def'-i elem eyle ref'-i gam kıl
Kurtar meni ıztırâb-ı gamdan
Vir müjde vücûdîma 'ademden
Yâ Rab baña cism ü cân gerekmez
Cânânesiz cihân gerekmez

(Fuzûlî Dîvânı'ndan)

[60] MERŞİYE⁶⁵

Âgûş-ı şefkatimde yatur iken ol perî
Hayfâ ki hayf oldu mezâr 'âkıbet yeri
Dîbâce-i Bedî'a-ı hikmet iken yazık
Üç yılda çarh neyledi ol şîr-i mâderi
Soldurdu gitdi gonce-i ümîdi rûzgâr
Bâd-ı hazân-ı mevt neyitdi o gül-teri
Gerdûn-ı bî-çarâra naşıl rağbet itmeli
Şâyân-ı iltifât degildir o serseri
Merşîye-i vefâtını firkatla söyledim
Yâ Rab vir ki ecrini boş kalmasun yiri

ZEVK

Zevk fi'l-asl eti'me ve lezâ'iz-i mâddiyyeyi dil ile tatmak ma'nâsına mevzû'dur. Istilâh-ı ehl-i beyânda zevk, vicdânî bir hâssa-ı nefisedir ki san'atın en hurde ve en mükemmel cihetlerini duyar. [61] Sözü'n mezâyâ ve habâyâsı bu hâssa ile tadıldığı cihetle kelime-i mezbûre ma'nâ-yı sâni için isti'âre edilmiştir.

⁶⁵ Sivas'da 1304 tarihinde üç yaşında iken vefat eden kızım Bedî'a'nın kabir taşında mahkûktur ki o tarihte Sivas vilâyeti merkez nâ'ibi bulunan fazîletli Mekkî Beyefendî tarafından söylenmiştir. Mef'ûlü fâ'ilâtü mefâ'ilü fâ'ilün vezniyle yazılmıştır.

“Tab” yâhûd “tabî‘at” kelimeleri de mustalah-ı ehl-i beyân olan “zevk” ma‘nâsında isti‘mâl olunur. Kelimât-ı mezbûre “selîm, sahîh, mustakîm, hüsn” gibi kuyûd-ı vasfîyye veyâ izâfîyye ile takyîd olunarak “zevk-i selîm, zevk-i sahîh, tab‘-ı selîm, tab‘-ı mustakîm, hüsn-i tabî‘at” dahi denir.

Zevk fennin yalnız usûl ve kavâ‘idini anlamaktan ‘ibâret değildir. Sözüñ sıhhatini, güzelliğini, tenâsübünü hiss eder, sözüñ ‘âlisini ‘âdisinden, tabî‘î olanlarını tabî‘ate muvâfık olmayanlarından temyîz eyler, münâsebetsiz mübâlağaları sâhte zînet ü zâ‘id tekellüfleri, en gizli güzellikleri ile en küçük kusûrları fark eder gâyet dakîk bir hâssa-i nefisedir. Binâen ‘aleyh fennin vicdânı denilmeye sezâdır.

Bu hâssa her yerde ‘umûmiyet üzre ve bir siyâkda zuhûr etmez. Her insânda her zamân ve mekânda bir tarz üzre bulunmaz. Bir kavmin tabî‘atine muvâfık gelerek nefâ‘iden ‘addolunan bir eser-i edebînin diğere milel ü nihelce makbûl ve pesendîde olmadığı pek çok vâkı‘ olur. Bir yerde bir aralık pek ziyâde takdîr olunan bir şi‘r bir zamân sonra i‘tibârdan düşer. Bir vakitte zuhûr eden bir eser-i fennî sâhib-i zevk [62] tanılan erbâb-ı fen taraflarından biri birine mugâyir mülâhazatla muhâkeme olunarak kimisine güzel, kimisine çirkin görünür. Hattâ ba‘zen olur ki bir kimsenin fikrî uyanmasıyla veyâ bir müşâhede-i nevîn ile veyâ başka sebebler ile tabî‘ati değışir de evvelce meftûn-ı hüsn ü meziyeti olduğı şey’i sevmez ve beğenmez olur. Fakat bu gibi ihtilâflar hakîkat-i zevkin inkârına sebep olamaz. Böyle mübâyenetler görüldüğü için hüsn-i tabî‘at yoktur demek sahîh değildir. Bu tıbkı bir kimse kendisinde başkaları derecesinde ‘akl u zekâ bulunmadığı için başkasının ‘akl u zekâsını ve ‘akl u zekânın vücûdunu inkâr etmiş gibidir ki bu doğru olmadığı gibi evvelki sûret de doğru olamaz.

Zekâ me‘ânî-âferîn olduğı gibi hüsn-i tabî‘at dahi ârzû edilen ma‘nâları îcâd edecek tasavvurâtı temyîz ü intihâb eder. ‘Aklın nefsimizde hâsıl eylediğı tasavvur-ı mahâsini belâgate tatbîk eyler ve ‘âlem garâ‘ibinde geşt ü küzâr eden hayâle bâdiye-peymâ-yı dalâlet olmamak üzre iktizâ eden ta‘lîmâtı verir, bir nûr-ı ‘irfândır ki sözüñ kusurları arasından bir meziyeti ve meziyetleri içinde ufak bir hatâsı bu nûr ile tedkîk ü temâşâ olunur.

Bu hâssa-i nefisenin mâhiyeti iki meziyetten mürekkebdir: Birisi [63] fitraten az çok fenn-i hüsn mâlik olmak, diğere de ta‘lîm ü terbiye ile tahsîl ü mütâla‘a ile o hissi ıslâh u ikmâl etmektir. Hiss-i fitrî san‘atı lâyığıyla anlamak ve kusûrlarıyla meziyetlerini keşf etmek için kifâyet etmez. Her fennin birtâkım usûl u kavâ‘idi vardır

ki bir kimse fitraten hâ'iz olduğu fen duygusuna usûl u kavâ'id-i mezkûreye vukûfu zamm u 'ilâve etmelidir. Hiss-i fitrî inzimâm-ı ma'lûmât ile ârâste olursa sâhibi hüsn-i tabî'atce sâ'irlerine fâ'ik olur.

Hâssa-i zevk üç sûretle ikmâl olunur:

Birinci: Hüsn-i mülâhazayı i'tiyâd edinmek. Hüsn-i mülâhazayı i'tiyâd etmeyenin efkâr u güftârında zevk bulunmaz. Meselâ *Şefik-nâme* sâhibi eserin hâkî olduğu vak'a-ı muhimmeyi yazdığı zamân ne gibi müşkilâta tesâdüf edip o müşkilâta ne yolda ve ne mertebe galebe edebilmiş ve tasavvurunu tasvîr için ne gibi tarz u üslûba mürâca't eylemiş olduğunu lâyıkiyla mütâla'a etmeksizin mücerred muğlak yazılmış olmasını ele alarak bu cihetten eseri mu'âhezeye kıyâm eden âdemin re'yinde hüsn-i tabî'at görünmez. Fakat ba'zı pârçaları husûsi olarak intikâd olunur, ona diyecek yok, bu bahs-i âher, nitekim bu kitâbta da eser-i mezkûrun ba'zı yerlerine ilişilmiştir.

[64] İkinci: Nefâ'is-i âsârı ta'mîk-i fikr sûretiyle mütâla'aya devam etmek. Zîrâ âsâr-ı nefisenin mütâla'asıyla tabî'atın fenne olan isti'dâdı uyanır, fikre güşâyış gelir, güzellik hakkındaki ma'lûmât tekemmül eder, fennin nice rumûz ve esrârı münkeşif olur.

Üçüncü: Âdâb u ahlâkî ifsâd eden şeylerden 'akl ve kalbi tasfiye ve tathîr eylemektir ki bu üçüncü sûret 'akl ve hissî rehber-i salâh u kemâli bulunduğu cihetle selâmet-i zevkin ikvâ-yı esbâbındandır.⁶⁶

El-Meseli's-sâ'ir sâhibi, nazmen ve nesren te'lîf-i kelâm etmek san'atı birçok âlât ve edâvâta ve kâffe-i fûnûna ittîlâ'a 'arz-ı iftikâr eylediğini beyân eylediği yerde der ki: "Bunun hepsinin başı tabî'atdır; zirâ tabî'at bulunmayan yerde 'ulûm-ı hâdîmeden hiç birinin nef'î görülmez. Bu tıbkı çakmak taşında meknûn ve müstetir bulunan âteşle çakmak temürüne benzer ki çakmak taşında âteş bulunmasa o temürün hiç fâ'idisi olmaz. Biz tederrüs-i 'ulûm husûsunda nice nice garîb tabî'atlar gördük, işitdik, o kadar garîb ki hattâ ba'z-ı kimseler bir müşkil-i 'ilmi lâyiğıyla tahsîl eylediği hâlde onun [65] mâ-dûnunda kolay bir 'ilmin tahsîli kendisine teklîf edilse beceremez. Daha garîbi şudur ki sâhib-i tabî'at olan bir nâzım medhe dâ'ir güzel şeyler söyler de hicve müte'allik sözlerinde letâfet ü halâvet olmaz, yâhûd güzel mersiyeler söyler de tebrîk ü tehniyete mütedâ'ir sözlerinde hüsn ü ân bulunmaz. Nesirde sâhib-i tabî'at olan da

⁶⁶ "İkvâ-yı esbâbından" terkîbindeki "dan" kelimesi aşağıda mebhâs-ı mahsûsunda beyân olunacağı üzere dâ'ir-ı mu'âheze olamaz.

böyledir. İşte şu *Makâmât* sâhibi Harîrî⁶⁷ *Makâmât*'ta gösterdiği tenmîk u tersî' şehâdetiyle fennin yegânesi iken Bağdâd'a gelip de *Makâmât*'ında görülen kudret-i edebiyyesine nazaran dîvân-ı münşe'at halâkata alındığı hâlde yazdığı husûsâtтан istifâde olunur mütâla'asıyla kendisine dîvân-ı mezbûrda bir nâme tahrîri teklîf olundukda büsbütün hâmûş u dem-beste kaldı, lisânından az çok bir şey sâdır olmadı. Onun için hakkında ba'zıları:

Şeyhün lenâ min rebî'ati'l-Feres

Yentefi 'uşnûnehu mine'l-heves⁶⁸

[66] Ençekahu'llâhu bi'l-meşân ve kad

Elcemehu fi-Bağdâd bi'l-heres⁶⁹

Demiştir... Nuhâtdan Ebû Muhammed Ahmed İbnü'l-Haşşâb⁷⁰ dermiş ki, Harîrî *Makâmât* âdamıdır, *Makâmat*'dan başka güzel bir kelâm-ı mensûr söylememiştir. Onun hâricinde ne söylemişse gûyâ bir şey söylememiş gibidir. Kelâm-ı mensûra â'id bir tek san'atda vukû' bulan şu tefâvüte ey sâhib-i basîret! İhâle-i nigâh-ı dikkat et. [67] Bunun

⁶⁷Harîrî (ö. 516/1122): Dil âlimi. Arapça müseccâ nesrin en önemli temsilcilerindedir. 446 (1054) yılı civarında Basra yakınındaki Meşân kasabasında doğdu. (Kılıç, 1997, 191)

⁶⁸Fethateyn ile lafz-ı 'Arabî ve şu mısra'da görüldüğü üzere turafun mine'l-cünûn ya'nî bir gûne eser ve şâ'ibe-i cinnet ma'nâsınadır. Kelime-i mezbûreyi üdebâ-yı 'Acem tevessü'en hevâ-yı nefis ü ârzû ve hâhiş ma'nâlarında isti'mâl ederler. Biz de şu tevessü'de üdebâ-yı İrân'a iktidâ etmişiz: Hevâ ve heves, nev-heves okumaya hevesi var müfred ve mürekkeplerinde olduğu gibi. Hevâ-yı nefis sâhibi ma'nâsınca "bü'l-heves" ta'bîri dahi şu'arâ-yı 'Acem'in âsârında görülüyor, Sa'dî merhûmun *Büstân*'ındaki şu beyitinde olduğu gibi:

Cihân dîdeî gofteş ey bü'l-heves
Turâ hod gam-ı hîştên bud u bes
(Gün görmüş (tecrübeli) biri ona dedi, ey heveskar;
Senin kendini düşünmekten başka derdin yok.)

Şu'arâ-yı 'Osmâniye dahi ma'nâ-yı mezkûrda olarak şu ta'bîri kullanıyorlar:

Fehîmâ şâ'irân-ı bü'l-hevesde kılmamış inşâf
Kânâ'at eylemez mazmûna dîvânı çalar çarpar
(Hâce Fehîm)
Gitdi şeyhü's-şu'arâ vehbî-i şâhib-âşâr
Bü'l-heves pîr-i cevân-tab' idi fevka'l-âde
(Surûrî)

"Bü'l-heves" yerinde bâ'nın zammıyla çok ve kesîr ma'nâsına "bil" ile "heves"den mürekkeb olarak "bi'l-heves" yazanlar da vardır. Bu zehâb da sahihdir. Burhân-ı Kâtî' şöyle zikir ediyor: "Bul, gul vezinde çok ve kesîr ma'nâsınadır, meselâ heves ve matlûbu çok kimseye bul-heves ve bul-kâme derler."

⁶⁹Tercümesi: Rebi'atü'l-Fürs kabîlesinden bizim bir şeyh ve üstâdımız var ki bir nevî eser-i cünûn olarak sakalını yolar. Meşân karyesinde Allah ona nutuk ihsân eylemişken Bağdâd'da bî-zebânlık ile dehânına licâmbend oldu.

⁷⁰İbnü'l-Haşşâb (ö. 567/1172): Şerh ve reddiyeleriyle tanınan dil ve edebiyat âlimi. Muhtemelen 492'de (1099) Bağdat'ta dünyaya geldi. (Durmuş, 2000, 73)

için denilmiştir: İki şey var ki nihâyet ü pâyânı yoktur. Birisi ifâde vü beyân, diğeri hüsn ü ândır.”

DEHÂ'

Dehâ': Bir hâssa-ı fitrıyyedir ki gâyetü'l-gâye zeyreklik ile cevdet-i karîhayı ihtivâ eder.

Bu hâssa Feyyâz-ı mutlakın benî nev'imîzden pek azlarına ihsân buyurduğu bir 'atiyye-i celîledir.

Bir iktidâr-ı mülhem ki ibdâ' ve icâd eylediği me'ânî doğruca a'mâk-ı derûnumuza nüfûz eyler ve hâriku'l-'âde bir sûrette kulûb u ezhânı düçâr-ı te'sir ü hayret eder. Âsâr-ı hüsn-i tabî'at yalnız telezzüz ü mahzûziyyeti mûcib olduğu hâlde âsâr-ı dehâ' şimşek gibi birdenbire zihne çarpar.

Beyân olduğu üzre hüsn-i tabî'at az çok bir isti'dâd-ı fitrîye mütevakkıftır; lâkin salâh u kemâli iktisâb olunur, terbiyye vü tahsîl ile ıslâh edilir, kemâl bulur. Dehâ' ise kâbil-i iktisâb değildir, fitrî olmadıkça ta'lîm u tahsîl ile kazanılmaz. Ma'a-mâ-fih mütâla'a ve tefekkürden müstağnî değildir. Fennin usûl u kavâ'idini mütâla'a dehân-ı dehâya licâm-bend olur, sâhib-i dehâ' mütâla'a-ı fen ile meslek ü mişvârını ta'dîl eder. Ashâb-ı dehânın âsârı onların fenne kemâl-i [68] vukûflarına şehâdet eder. Ve'l-hâsıl fenn lâyıkiyla tahsîl olunmadıkça sezâvâr-ı kabûl bir eser husûle getirmek muhâldir.

Bu meziyet-i celîlenin sâhibine “dâhî” ve cem'ine de “dühât” denir.

USÛL U KAVÂNÎN-İ BELÂGATA VUKÛF

Usûl u kavânîn-i belâgata vukûf lâzımdır, zîrâ onlar bize fuhûl-ı mü'ellifinin icraâtını, iltizâm u tervîc eyledikleri mesleklerini, bâ'is-i muvaffakiyetleri bulunan esâlibi öğretirler. Onların yerini ne e'âzım-ı şevâhidi doğrudan doğruya tettebbu', ne ta'mîk-i fikr ü mülâhaza, ne el san'atlarında olduğu gibi sanâyi'-i zihniyenin kâffesinde dahî esbâb-ı muvaffakiyetin en a'lâsı bulunan idmân tutabilir. Onlar eslâfımızın mülâhazâtından bizi müstefîd kılmak üzre san'atı bize telhîs ederler.

Ve'l-hâsıl usûl u kavânîn-i 'ilm-i beyânda üç fâ'ide vardır.

1. Dühâtın hangi vesâ'il ile muvaffak olduklarını ta'lîm ederler.
2. Dühâtın düştükleri hatî'âta irşâd ederler.[69]
3. Nice a'sârın semere-i tecâribi buldukları cihetle bize vakt kazandırırılar.

Evet, usûl u kavâ'idi yalnız bellemek şübhesiz kifâyet etmez. Onların esrârına vukûf ve ittîlâ' esbâb-ı mûcibesini ihâta, hükümlerini fi'le çıkaracak olan idmân u mûmâreseler ile sûret-i isti'mâllerini öğrenmek iktizâ eder. Kalbi tasfiye eylemek, hâfizayı tezyîn etmek, e'âzım-ı şevâhidi okuyup te'emmül eylemek dahi ol şerâ'ittendir ki bu hâlâtın fikdânı takdîrinde usûl u kavâ'idin ta'allümü fâ'ide-bahş olmaz. Lâkin en mü'essir şevâhid⁷¹ bile yalnız bir noktaya ziyâ verirler. Ziyâ-yı kavânîn ise pek memdûddur, bunlar her cihete şa'sa'a-efşân olurlar.

El-Meseli's-sâ'ir'de İbn Esîr diyor ki: "Cenâb-ı Hakk'ın bu fenne kâbil ü müsta'id kendisine tabî'at ihsân eylediği kimse sekiz nev' âlât u edâvâta muhtâc olur.

Evvelâ, sarf ve nahive âşinâ olmalıdır;

Sâniyen, ihtiyâc bulunan lügatı bilmelidir ki o da vahşî-i garîb ve müstekreh-i ma'îb olmayıp kelâm-ı fasîhde isti'mâli me'lûf bulunan lügat-ı mütedâviledir.

[70] Sâlisen, 'Arabın lafzen ve isti'mâlen müstahsen bulunan darbü'l-meselleriyle eyyâm-ı ehâr ve eyyâm-ı muhârebe ve eyyâm-ı münâfere gibi eyyâm-ı mütenevvi'aya teşa'ub eden eyyâm-ı 'Arab'a vâkıf olmalı ve akvâmın havâdis-i husûsiyesine mütedâ'ir vakâyi' ise istişhâdda durûb-ı emsâl mecrâsına cârî bulunmakla onlara dahi ittîlâ' peydâ etmelidir.

Burada birkaç söz söylemeye lüzûm göründü:

"İbn Esîr kendi zamânını söylüyor, o zamân eyyâm-ı mezbûreyi bilmek san'atın şerâ'itinden idi. Bizim zamânımızı söylemiyor ki muktezayât-ı 'asrı göz önüne getirerek mu'âhezeye hakkımız olsun. Eslâfa 'ale'l-ittlâk mu'teriz geçinmeye heveskâr olanlar ihtilâf-ı ezmineyi ve mugâyeret muktezayâtını fârik bulunmayan bu'l-heveslerdir ki i'tirâzları nezâhe-i tab'larına ve isâbet-i re'ylerine nişân ü bürhân olmasa gerek. Fatîn olan bu gibi ahvâlde bi'l-mukâyese zamânına göre şerâ'it-i san'at istinbâtına bezl-i cehd eder.

Evet, hâlde olduğu gibi mâzîde dahi intikâd olacak şeyler bulunmaz değildir. Sehv ü hatâ hâsse-i beşerdir, kim bundan âzâde olabilir? Lâkin insân-ı kâmil medh u

⁷¹ Misâl, bir kâ'ideyi îzâh için, şâhid; bir kâ'ideyi isbât için îrâd olunan bir cüz'dür.

kadhı için mâdde ta'yîn eder, delîl u hüccet ile isbât-ı müde'â eder. Yoksa gevher-i 'ilm ve ma'rifeti karnen ba'de karnin takrîr ve tahrîrleriyle bize kadar nakl u îsâl [71] eden esâtize-i eslâfa 'ale'l-ıtlâk bî-muhâbâ ta'n u dahl etmek elbette bir meziyet-i kadr-şinâsâne 'add olunamaz. Ma'lûmdur ki hikmet bizim dâllemizdir, nerede bulunursak onu ahz ederiz. Bir de mesâ'il-i 'ulûm ve fûnûnun telâhuk-ı efkâr ile tezâyüd edeceği hakâ'ik-i bedîhiyyedendir. Elde böyle düstûr-ı mükemmel bulunduğu ve kâ'ide-i tekâmül meydânda olduğu hâlde ahlâfa tecelli etmiş ba'z-ı serâ'ir u kemâlât-ı 'ulûm u sanâyi'î iktibâsdan bize mâni' nedir? Ve biz vâsıl-ı zirve-i me'âli olursak eslâfın bakâyâ-yı mefharetiyle râhber oldukları bedâyi'in keşfinden dolayı teşekkür ve tebcîl etmek mi îcâb eder? Yoksa onlara nigâh-ı hakâretle nigerân olmak mı levâzım-ı 'irfândan sayılır?

Bâ-husûs ki o kemâlât denilen şeyler selevin mücâhedât-ı fikriye, nazariyyât-ı 'ilmiyelerinin sırf tatbikâtından 'ibâret olursa... Tab'ında isti'dâd-ı me'âli olanlar revîş-i me'lûf-i millîyi tarz-ı bigâne ile tebdîle savaşımlar, bi'l-'akis meksûbât-ı cedîdeleriyle sîmâ-yı millîye hüsn ü melâhat katarlar da bir cilve-i nevîn, bir feyz-i mübîn ile o sîmâ-yı melâhat nurlar içinde yüzer, bir ma'nâ-yı tekemmül leme'ân eder. Ve'l-hâsıl goncası içinde açılan gül gibi renk ve bûy-ı aslîyi zâyî' etmeksizin tevessü' etmeli, hâssa-ı bezr içinde nemâ bulan fidânı andırmalıdır.

[72] Dünyâda iki şey vardır ki birinde durmayıp muttasıl ilerlemeli, diğesinde ise geçmeyip ile'l-ebed muhâfaza edilmelidir. Bu iki şey'in birincisi 'ulûm ve sanâyi', ikincisi mekârim-i ahlâktır."

Naklimize rücû' edelim:

Râbi'an, şu san'at erbâbından takaddüm eden fuhûlün manzûm ve mensûr te'lîfâtına ittîlâ' ile ekserîsi ezberlenmelidir.

Hâmisen, ahkâm-ı sultâniyeye ya'nî kavânîn-i devlete vâkıf olmalıdır;

Sâdisen, Kurân-ı Kerîm'i hıfz etmeli ve mevâkı'-ı lâzımede isti'mâlinde idmân u mûmârese peydâ ederek matâvi-i kelâma derc eylemelidir;

Sâbi'ân, îcâb eden ehâdis-i nebeviyyeyi hıfz etmeli ve Kurân-ı Kerîm'in isti'mâli husûsundaki tarz u mesleği bunda dahi ittihâz eylemelidir;

Sâminen, mîzân-ı şî'irin kendisiyle husûl-pezîr olduğu 'ilm-i 'arûz ve kavâfiye âşinâ olmalıdır ki bu nev'-i sâmin nâzıma muhtass olup nâsire ta'alluku yoktur."

Mü'ellif-i müşârûn ileyh âlât-ı san'at-ı beyânı ber-minvâl-i muharrer ta'dâd

eyledikten ve her birine olan lüzûmu ve derece-i lüzûmu tefâsîl-ı lâzimesiyle zikr ü îzâh ettikten sonra dahi diyor ki: “Zikr eylediğimiz şu sekiz nev‘ âlet hatîb u şâ‘irin muhtaç olarak [73] bilmesi lâ-bûd ve zarûrî bulunan ma‘lûmâtın usûlu menzilesindedir; yoksa bu san‘atı te‘âtî eyleyecek kimsenin tevâbi‘ ü revâdif kabîlinden tevessül edeceği daha nice şeyler vardır.”

Fuzûlî merhûm inşâdın cevlangâh-ı kudreti olan şi‘r kısmının pîrâye-i ma‘ârifle müzeyyen olması lüzûmunu nefsine izâfetle ve ‘âlem-i beyândan kendine hâs bir tarz-ı hoş-edâ ile şu yolda tasvîr eylemiştir:

“Zamân zamân sevâdı şi‘r sâ‘ir ef‘âlîme gâlib düşüp ve gürûh gürûh Leylâ-veşler Mecnûn gibi istimâ‘-ı şi‘r için başıma üşüb şâ‘irliğim mukarrer oldu ve âvâze-i nazmımla ‘âlemler doldu ve şöhrat-i tamam buldu.

Tabî‘at şöhrat-i şehir olmağa meyl-i tamâm itdi⁷²

Ne pinhân eyleyim sevda beni rüsvâ-yı ‘âm itdi

Bu hâle mukârin meşşât-ı himmetim revâ görmedi ki muhaddere-i hüsn-i nazmım pîrâye-i ma‘ârifden hâlî minassa-ı dehrde cilve kıla ve sarrâf-ı isti‘dâd-ı ulüvv-ı rif‘atım rızâ vermedi ki rişte-i silk-i şi‘rim cevâhir-i ‘ilmden ârî gerden-bend-i ‘âlem ola.

Zîrâ ‘ilmsiz şi‘ir esâsı yok duvar olur ve esâssız duvar gâyetle bî-i‘tibâr olur. Pâye-i şi‘irimi hilye-i ‘ilmden mu‘arrâ [74] kılmayı mûcib-i ihânet bulup ‘ilmsiz şi‘irden kâlib-ı bî-rûh gibi teneffür kılıp bir müddet nakd-i hayâtım sarf-i iktisâb-ı fûnûn-ı ilm-i ‘aklî vü naklî ve hâsıl-i ‘ömrüm bezl-i iktinâ-yı fevâ‘id-i hikemî vü hendesî kılmağın mürûr ile le‘âlî-i esnâf-ı hünerden şâhid-i nazmıma pîrâyeler müretteb kıldım ve tadrîcle tetebbu‘-ı ehâdîs ü tefâsîr edip fazilet-i şi‘re mezemmet isnâdı naks-ı himmet olduğunun hakîkatin bildim:

Şi‘r zevkından olmayan âgâh⁷³

Ehl-i nazmı mezemmet eylemesün

Kendi cehline i‘tirâf itsün

Her kerâmâte sihr söylemesün

El-kıssa esbâb-ı ihtirâ‘-ı fûnûn-ı nazm cem‘ olup muktezî-i zuhûr-ı âsâr olduğu zamânlarda her dem dest-i kudretim muhtere‘ât-ı masnû‘adan gerden-i kâ’inâta bir

⁷² Mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün mefâ‘ilün vezniyle yazılmıştır.

⁷³ Fâ‘ilâtün mefâ‘ilün fe‘ilün vezniyle yazılmıştır.

hamâ'il asardı ve her sâ'at seyyâh-ı tabî'atım hedâyık-ı mü'ellefât-ı bedî'adan bir gülistâna kadem basardı.

Câmi' *Harâbat*'da şöyle söylüyor:

Sânî-i şürût-ı şâ'iriyet⁷⁴

Tahsîl-i ma'ârif u fâzîlet

[75] 'İlm olmasa şâ'ir olmaz insân

Dilsiz söze kâdir olmaz insân

Gelse bir araya sâye vü mihr⁷⁵

Olmaz bir arada cehl ile şî'r

Olsa ne kadar kavî tabî'at

Yokdur câhil sözünde kuvvet

Pek tab'ına i'timâd idenler

Bulsa daği ba'zı hoş sühanlar

Bilmezlik ile düşer haţâya

Uğrar başı cehl ile belâya

BÜLEGÂ'NIN SÖZLERİNİ MÜTÂLA'A

Kamus tercümesinde şöyle zikr olunmuştur: "El-mütâla'a müfâ'ala vezninde bir neseneğe vâkıf ve âgâh olmak için muttasıl nazar eylemek ma'nâsındır. "Yükâlû tâla'ahü müţâ'laten ve tâlâ'an izâ itţala'a 'aleyhi bi-idâmeti'n-nazar..."

Ecille-i füsehâ vü bülegânın âsâr-ı nefisesini te'ennî vü tedebbür ile okumak gayetle fevâ'id-âverdir. Evvelâ insânı hüsnüne, tenâsübüne, âhengine [76] hayrân edecek lafızlar, şîveler, terkîbler, emsâlsiz ihtirâ' olunmuş güzel ma'nâlar iddihâr edilmiş olur ki lede'l-hâce o elfâz u me'ânîde ârzû olunduğu vech ile tasarruf edilir; sâniyyen nefâ'is-i edebiyenin kırâ'atı ekseriyâ kavâ'idin tederrüsünden daha sarîh sûretle esâlîb-i belâgatı tebyîn eder; sâlisen fesâhat ve belâgatı zihne tab' u nakş eder ve

⁷⁴ Me'ûlü mefâ'ilün fe'ûlün vezniyle yazılmıştır. Anlamı: Şairliğin şartlarından ikincisi Marifet ve fazilet kazanmaktır.

⁷⁵ Fe'ilâtün fe'ilâtün fe'ilün vezniyle yazılmıştır.

lisânın tecellî-i sırr-ı feyzine ekmele-i vesâ'il olur.

Mütâla'ât u mahfûzâtı olmayanların âsârında revnak u halâvet bulunmaz. İbn Hâldun *Mukaddime-i Tarîh*'inde der ki: "Zihni mahfûzâtta hâlî olanın nazmı kemter ve pür-kusûrdur. Nazma revnak u halâvet veren ancak kesret-i mahfûzâttır." Câhiz demekle ma'rûf olan Ebû 'Osman 'Amr bin Bahr-nâm zât dahi der ki:

"Kırâ'at fikre keskinlik, akla cilâ ve hayât verir, karîhaya yardım eder. Netâ'ic-i 'ukûlu uyandırır, defâ'in ü muzmerât-ı kulûbu tehyîc eder. Vahşette enîs olur, onun doyulmak bilmeyen lezzeti sühûletle kalbe sokulur."

Fakat hangi eser mütâla'a edilirse tabî'at o gıdâ ile neşv ü nemâ bulur, isti'dâd ona göre uyanır, sâhib-i mütâla'anın mütâla'a eylediği âsârda ne derece cevdet ü 'ulviyet varsa tabî'atte hâsıl olacak melekede dahi o nisbette cevdet ü 'ulviyet bulunur. [77] O âsârda hâsse-i necâbet ü nefâset yok ise onunla tagazzî eden tabî'atte dahi kat'â böyle bir hâssa bulunmaz, binâ'en 'aleyh mütâla'a için bülegânın nefâ'is-i âsârı intihâb edilmeli ve dâ'ire-i mütâla'a bu yolda tevsî kılınmalıdır.

Yine İbn Haldûn merhûm diyor ki: "Cinsinde ya'nî mensûb olduğu nev'de tabakası 'âlî olan belâgat melekesi ancak 'âlî olan kelâmı hıfz ile hâsıl olur. Bunun içindir ki fukahâ ile sâ'ir ehl-i 'ulûmun kâffesi belâgatta kâsır olurlar. Bu da başka bir sebepten olmayıp onların zihinleri üslûb-ı belâgattan hâric ve tabakası nâzil olan 'ibârât-ı fikhiye ve kavânîn-i 'ilmiye ile dolmuş bulunmasından nâşîdir, zîrâ belâgattan hattâ bulunmayan mahfûzât fikirde tekessür edip de tabî'at onunla televvün edince bundan neş'et eden meleke gâyetle kâsır olur ve bu cihetle onların 'ibâreleri 'Arabın tarz-ı beyânından ba'id bulunur. Fukahâ ve nuhât ve mütekellimîn ve nuzzâr ve kelâm-ı 'Arab'dan nakî hür olanlarını ya'nî 'Arab'ın münakkah ve asîl sözlerini hıfz ile ezhâmı mümtelî bulunmayan sâ'ir ehl-i 'ulûmun şî'irlerini de böyle kâsır buluruz.

Devlet-i Merîniye'de⁷⁶ tevkî'î olan muhibb-i fâzılın Ebû'l-Kâsım bin Rıdvân⁷⁷ bana nakl edip dedi ki ahibbâmızdan Sultân Ebû'l-Hasan'ın⁷⁸ [78] kâtibi 'asrının pişvâ-yı serâ'ir-âgâhân-ı lisânî Ebû'l-'Abbâs bin Şu'ayb ile bir gün musâhabet ederken ona İbn Nahvî'nin⁷⁹ kasîdesinin matla'ı olan şu beyiti:

⁷⁶ Merînîler : Mağrib(kuzeybatı Afrika bölgesi)'de hüküm süren bir Berberî hânedanı (1196-1465). (Ceran, 2004, 192)

⁷⁷ İbn Rıdvân (ö. 783/1381): Endülüslü devlet adamı, fakih, hatip, kadı ve tarihçi. (Çetin, 1999, 193)

⁷⁸ Ebû Fâris I. Abdülâziz b. Ebû'l-Hasan Ali: Merînîlerin 19. hükümdarı (1366-1372). (Ceran, 2004, 195)

⁷⁹ İbn Nahvî (ö. 513/1119): Tunus'lu şair ve nahiv âlimi. Derslerinde nahiv ilmine ağırlık verdiği için İbnü'n-Nahvî künyesiyle tanındı. (Durmuş, Elmalı, 2000, 163)

Lem-edri hîne vaķaftu bi'l-eṭlâli
Mâ'l-farķu beyne cedîdihâ ve'l-bâli⁸⁰

okudum, fakat İbn Nahvî'nin olduğunu kendisine söylemedim bi'l-bedâha bana dedi ki:

-Bu bir fıkıh Ői'ridir.

-Neden bildin, dedim. Dedi ki:

-“Mâ'l-farku” kavlinden; çünkü bu ‘ibâre fukehâ ‘ibârelerindendir, esâlîb-i kelâm-ı ‘Arab’dan değildir. Dedim ki:

-Bâreke’llah! Pek güzel bildin, fi'l-hakîka bunun kâ’ili İbn Nahvî’dir.

Ama küttâb u Őu‘arâ böyle değildirler, zîrâ onlar esâlîb-i kelâm-ı ‘Arab ile me’lûfdurlar, zihinleri nesren ve nazmen bir çok akvâl-i ceyyide ve mahfûzât-ı müntahabe ile ârâstedir.”

Tevaggul u mütâla‘a olunan cins-i âsârın tab‘at üzerindeki te’sîrine bizde de birçok misâller bulunur. Bir ‘âlim-i zî-kemâl Őu ‘ibâre vü tahayyül ile:

Gözlerindir iki ‘ayn u kaŐlarındır iki râ⁸¹
Seni anıñçun gören der Őol turan ‘ar‘ar mıdır

[79] Muhâtabını ‘ar‘ara teŐbîh ettiriyor, “Nedîm”in tab‘-ı sühan-dânı ise dil-rubâsının gamze vü kâmeti için böyle söylettiriyor:

Âfet-i cân didiler gamze-i cellâdıñ için⁸²
Naḥl-ı gül söylediler kâmet-i ŐimŐadıñ için

Bir de, dâ'imâ hâtırda tutulmalıdır ki eseri mütâla‘a olunan mü'ellifin tarz-ı beyânıyla berâber efkâr u hissiyâtı ahlâk u ‘akâ’idi dahi yavaş yavaş kâr’inin zihnine sokulacağından kemâlât-ı ‘ilmiyye ve fezâ’il-i ahlâkıyye ile mütehallî bulunan zevât-ı ‘âliyenin âsârına hasr-ı mütâla‘a edilmeli ve müdde‘alarını redd ü ibtâl edecek mertebe-i kemâli bulmadıkça ehl-i hevânın eserleri dest-i mütâla‘aya alınmamalıdır.

“Ehl-i hevâ zâhirde ihlâs ve samîmiyetten dem-sâz olurlar, perde-i hafâ altında

⁸⁰ Tercümesi: Harâbelerde durup da bakâyâ-yı âsâr-ı ‘imâreti temâŐa eylediğim zamân o bakâyânın yenisi ile eskisi arasında fark nedir bilemedim.

⁸¹ Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün vezniyle yazılmıştır.

⁸² Fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilâtün fe’ilün vezniyle yazılmıştır.

ise makâsıd-ı mahsûsayı ta'kîb ederler, bünyâd-ı fezâ'ili tahrîbe çalışırlar, şükûfezâr içinde semm-i helâhil saçarlar. Lâkin lisân-i enâm onlara karşı seyf-i meslûl-ı ilahî'dir; onun için görülür ki ehl-i hevânın birinden bahs olursa, hüsn-i inşâ ü hitâbeti medh u sitâyîş edilse ahlâksızdır, şöyledir, böyledir... diye nefretle mukâbele olunur. Vâkı'â bu mukâbele zâhirde münâsebetsiz bir karşılık gibi görünürse de hakîkatte yakışıklıların yakışıklısıdır. Zîrâ şu mukâbele kazâya kıyâsâtühâ mâ'ahâ kabîlinden olarak “şu senin [80] bâlâlara çıkardığın harîf ehl-i hevâdan, ricâl-i dalâlettendir, bu makûleler ‘adüvv-i fezâ'il olduklarından hiss-i inşâ vü hitâbetleri şâyeste-i istimâ' vü iltifât değildir, merdûddur” me'alindedir. Lâkin hayfâ, ki bu derbederlerden ba'zıları ba'z-ı nev-restegânın tecrübesizliğinden bi'l-istifâde henüz feyz alacakları demlerde onların fikirlerini de berbâd ediyorlar da ötekiler gibi berikilerde fezâ'il-i milliyeyi nazar-ı i'tinâyâ almamaya ‘an-cehl lâ-şey’ ‘addine kadar çıkışıyorlar. Fakat bundan çıkan netîce nedir? Hakâret-i ‘âmmeye dûçâr olmak.”

“*El-Meseli's-sâ'ir*”de hutebâ ve şu'arânın mütâla'a-ı âsârındaki fevâ'id şu yolda beyân edilmiştir: “Selefin manzûm u mensûr akvâle ittîlâ' ile fevâ'id-i cemme istihsâl olunur; zîrâ bu ittîlâ' ile sunûf-ı nâsın agrâz u makâsıdına, netâ'ic-i efkârına, san'at-ı nazm u nesirdeki esbâb-ı i'tîlâ vü muvaffakiyetlerine vukûf peydâ edilir ki bunlar karîhanın keskinliğine, şu'le-i zekânın artmasına bâ'is olur ve şu san'atın sâhibi bunlara âşinâ olunca istihrâcında meşakkat çektiği me'ânî önüne konulmuş eşyâ gibi temeyyüz ü ta'ayyün eder de istediğini intihâb eder, istediğini terk eder. Bir de, sâhib-i san'at evvelce söylenmiş me'ânîye muttali' olunca o me'ânî arasından hiç söylenmemiş bir ma'nâ-yı nevîn kendisine leme'ân eder...”

[81] Daha nice efâdıl-ı eslâfın bu yolda birçok ta'lîmât-ı edebiyesi vardır. Şehâbe'd-dîn Halebî'nin⁸³ *Hüsnü't-tevessül ilâ Smâ'ati't-teressül*'ünde bezl eylediği ta'lîmât u vesâyâ nice edebî düstûrlar istinbâtına nice emsâl u nezâ'ir istihrâc u intizâ'na rehber ve hakîkaten hızâne-i hâfızanın ârâyîşine lâyıq kıymetdâr bir cevher olmakla hulâsa-ı müfâdı ber-vech-i zîr nakl olunur:

“Kitâpta tereşşuh -ya'nî kitâpta isti'dâdın husûlü- için kâtibe iktizâ eden şeylerden biri de kütüb-i nahivden birini okumaktır. Çünkü 'ilm-i 'Arabıyyeyi bilmekten maksûd olan hâl kırâ'at-ı nahiv ile husûl-pezîr olur, fakat kırâ'at bir sûrette olmalı ki kâr'i okuduğu kitâbı baştan aşağı gözden geçirsin, me'âline lâyıkiyla vâkıf

⁸³ Şehâbe'd-dîn Mahmûd Halebî (ö. 725/1325): Halepli kâtip, şair ve ediptir. Aldığı eğitimlerle fıkhıta, lûgat, nahiv, nazım ve nesirde üstün bir düzeye ulaşmıştır. (Durmuş, 2000, 417)

olsun, i‘râb’a dahi seciye-i lisân olacak mertebe inhimâk eylesin, zîrâ bir belîğ belâgatta tekemmül etse de kırâ’atta hatâ edince kâşâne-i belâgat hâk ile yeksân ve bunca mahâsin ü meziyyât gözden nihân olur gider.

E’imme-i lügâttan Sa‘leb’in⁸⁴ *El-Fasîh*’i gibi *Kifâyetü’l-mütehaffız* gibi mütedâvil bulunan muhtasarât gibi kütüb-i lügati kırâ’at eylemek de iktizâ eder, ta ki nutk u tekellümde ve cevelângâh-ı ‘ibârede füşat hâsıl olsun ‘ale’l-husûs hayl, silâh, harb, seyâhat vesâ’ire [82] gibi muhtâc-ı tavsîf olan eşyâda bâb-ı evsâf güşâde bulunsun.

Bülegâ-yı sahâbe-i kirâmla bülegâ-yı sâ’irenin hutbelerini, muhâtabalarını, muhâverelerini, mürâca‘alarını⁸⁵ ve onlardan her birinin şahıs veyâ kavmi için iddi‘â eylediği fezâ’il ile hasımlarının bi’l-mukâbele îrâd eyledikleri şeyleri de ezberlemek îcâd eder, zîrâ vakâyî‘ nezâ’iriyle keşf olunur, havâdis emsâliyle telakkî edilir. Kuvvet-i bürhânı, lütf-i seciyyesi, dikkat-i üslûbu, hüsn-i ta‘biri sâyesinde nâ’il-i fezv u galebe olan bülegâyâ iktidâ edilmiş olur.

Ve’l-hâsıl âsâr-ı bülegâyı çokça mütâla‘a etmek ve îcâb edenlerini ezberlemek, karîhaların keskinliğine, zihinlerin güşâyışine, o âsârın havâtırda irtisâmına, fikirlerde istitârına bâ‘is olur da bu vâsita ile bir seciye-i necîbe zuhûra gelir oldu ve lede’l-hâce zihinde nice ma‘nâlar, hâme de nice üslûblar feyezân eder.

‘Arab’ın eyyâmı, vakâyî‘ ü hurûbu, esâmî-i eyyâmı, her kabîlenin [83] diğeri ‘aleyhine olan yevm-i mahsûsu ve bugünlerde aralarında te‘âtî olunan eş‘âr ve münâkazâtı⁸⁶ dahi nazar-ı mütâla‘adan geçirmelidir; zîrâ bu ma‘lûmât ile bir vak‘a-ı kadîmeye dâ’ir istişhâd olunan veyâhûd eyyâm-ı meşhûra veyâ bir fâris-i nâmdâra mütedâ’ir bir mükâtebede zikri geçen şey’e ittîlâ hâsıl edilmiş olur. Şu san‘atın sâhibi eyyâm-ı mezbûreye ve onlarda cereyân etmiş ahvâl u vakâyî‘e vâkıf olmazsa tesâdüf edeceği emsâlinde ne edeceğini ve eyyâm-ı mezbûreden bir şey soruldukta ne

⁸⁴ Sa‘leb (ö. 291/904): Kûfe dil mektebi ileri gelenlerinden, lugat, nahiv, şiir, edebiyat, Kur’an ve hadis âlimi. (Durmuş, 2009, 25)

⁸⁵ Aşağıda mebhas-ı mahsûsunda beyân olunacağı üzere, mürâca‘a –mütekellim kendisi ile diğeri arasında cereyân etmiş bir vak‘ayı su‘âl ü cevâb tarîkıyla ve gâyet latîf ü sâde bir üslûbla hikâye eylemektir, Fuzûlî’nin şu sözü gibi:

Didim yâ eyyühâ’l-aşhâb bu ne fi ‘l-i haţâ vü çîn-i ebrûdur. Didiler muttaşıl bizim ‘âdetimiz budur. Didim benim ri‘âyetimi vâcib görmüşler (...) Didiler ey miskîn seniñ mezâlimine girmişler ve sermâye-i tereddüd virmişler ki(...) [Bu örnek *Şikayet-name*’nin nesir kısmından alıntıdır. Transkript edilirken orijinal metin esas alındı.]

⁸⁶ ‘İlm-i beyânda münâkaza ol san‘attır ki mütekellimin maksadı bir şey’in adem-i vukû‘una te’sîr etmek için o şey’i bir emr-i muhâle ta‘lîk iken onu muhâl u mümkün iki emre ta‘lîk eder. Mütekellimin zâhirde nefisine münâkız bulunması san‘atın bu isim ile tesmiyesine bâ‘is olmuştur.

diyeceğini bilmez. Bilip de lede's-su'âl vâkıfâne cevâb verilmesi icâb eden husûsâtta kusûr etmek ise sâhib-i san'at hakkında nakîse-i kâfiyedir.

“Târîh, mâzîyi ricâl-i istikbâle gösterir, gûzeşteğânın hüsniyyât u kubhiyyâtını vü 'avâkıbını nazar-ı 'ibretle seyir ettirir bir mir'ât-ı mücellâ olarak beyânın üss-i rasını bulunan mekârim-i ahlâk u metânet-i efkârı telkîn eyledikten sonra be-heme-hâl ona dahi ittîlâ' zarûriyyât-ı kitâbettendir.”

Eş'âr-ı 'Arab da hıfz olunmalı, şürûhu mütâla'a ve gavâmızı [84] istikşâf u istiknâh edilmeli, bi'l-hâssa “Hamâse, Mufazzaliyyât, Esmâ'ıyyât, Dîvânü'l-hezeliyân” gibi müntehâbât-ı üdebâ hıfz u mütâla'ası iksâr kılınmalıdır. Zîrâ bu vâsıta ile mevâdd-ı mütenevvi'ada 'alâ-vechi's-sihha istişhâd olunur, en doğru bir numûneye göre me'ânî ihtirâ'ına başlanır, usûl u şevâhid-i lügate ittîlâ' peydâ edilir, nevâdir ü şevârid-i 'Arabiyyeye iktidâr hâsıl olur. Sadr-ı evvel şu vecîbeye gâyetle i'tinâ ederlerdi. Nakl olunur ki 'Ömer İbnü'l-Hattâb Radiya'llahü 'anh hazretleri Züheyr bin Sülmâ'yı⁸⁷ şi'irde sâ'ir şu'arâya takdîm ü tercîh ederdi. Sebeb-i tercîh kendilerinden su'âl olduğunda buyurdular ki; “Züheyr kelâmda “mu'âzala” etmez, ya'nî sözün elfâz veyâ me'ânîsini birbirine çatıp zincîrlemez ve intikâli müşkil olan kelâm-ı gâmıza ittîbâ' eylemezdi. Bir adamı tavsîf edecek olsa ancâk ricâlde bulunan evsâf u nu'ût ile tavsîf ederdi.”.

Şimdi kitâpta tereşşuh eden, bir haylî nefâ'is-i eş'ârı ezberler ve me'ânîsini de te'emmül ü tefekkür kılsa onları halli sehl ü âsân ve mevâzî'-ı istişhâd kendisine celiyyen nümâyân olur, mahfûzâtını dahi sevk-i kelâmla hazîne-i hâfızasından çıkarıp yerli yerine koymaya makderet hâsıl eyler.

[85] Ebû Temmâm, Müslim İbnü'l-Velîd⁸⁸, Buhtürî, İbn Rûmî⁸⁹, Mütenebbî gibi yenilerin eş'ârından da güzel parçalarını hıfz eylemelidir, bu tabakada bulunan şu'ârânın seciyelerinde lutf, sözlerinde san'at vardır, şi'irlerinde tevlîd-i me'ânî husûsunca incelik görünür, üslûbları hitâbet ü kitâbete karîb ü mülâyimdir, bi'l-hâssa Mütenebbî ki elsine-i enâma tercümân-ı beyândır, gûyâ halkın muhâvere vü musâhabelerini kendi dilleriyle söylüyormuş gibi söyler. Mütenebbî'nin eş'ârıyla pek çok istişhâd olunur, ona vâkıf olmadık pek az bulunur. Hattâ ba'zı kere olur ki maksadı

⁸⁷ Sülmâ (ö. 609 [?]): Necidli muallaka şairi. (Tülücü, 2013, 540)

⁸⁸ İbnü'l-Velîd (ö. 208/823): Abbâsî dönemi Arap şairi. (Durmuş, Karaarslan 2009, 156)

⁸⁹ İbnü'r-Rûmî (ö. 283/896): Hicivleriyle tanınan Arap şairi. (Durmuş, Çuhadar, 2000, 186)

en vâzih bir sûretle beyân için onun bir beyti ile iktifâ olunur⁹⁰. Tahrîren defa‘âtle mürâca‘at eden bir tarafâ cevâp olmak üzere mülûk-ı ‘Arab’dan biri Mütenebbî’nin şu beytini yazıp göndermiştir:

[86] Velâ kütübe ile’l-meşrefiyyetü ‘indehü
Velâ rüsüle ille’l-ḥamîsü’l-‘aramramî⁹¹

Mektûbat-ı selef ezbere alınmayarak yalnız mütâla‘a olunmalıdır; zîrâ bu vâsita ile karîha tenkîh ü tehzîb edilir, hâtırda rüşd ü sedâd ve turûk u menâhicde sühûlet hâsıl olur. Hüsn-i beyân ashâbının mesleklerine iktidâ ile şâhid-i gül-çehre-i ma‘nâya câme-i zîbâ iksâ edilir. Karîhaların tevlîd eylediği ebkâr-ı me‘ânî zîb ü ziynetle ‘arz-ı endâm ve hâtıraların tasfiye ettiği hiyâz-ı elfâz müştâkân-ı edebî şîrîn-kâm eder. Nevâkıs ikmâl olunur. İntikâdın gösterdiği ma‘âyîbden ihtirâz ve sebk-i ‘ibârenin meyl ettiği hatf’ât redd olunur.

Mektûbat-ı selefî ezberlemekten nehy edilmesi, uzun uzadıya hıfz ile hâtıra yorgunluk gelmesin ve fikr mahfûzâtına istinâden istihrâcdan vazgeçip de başkalarının câmesini benimsemesin içindir.

‘Arab’dan nazmen ve nesren vârid olan emsâl-i sâ’ire hakkında “Emsâl-i Meydânî, Emsâl-i Fazl bin Seleme, Emsâl-i Hamzatü’l-İsfehânî” gibi [87] te’lîf olunmuş kitâblar, “Ebû’l-Atâhiye⁹², Ebû Temmâm, Mütenebbî” gibi yenilerin eş‘ârında vârid olan durûb-ı emsâl, müvellidin tarafından îrâd kılınan meseleler, ‘Arab ile diğerleri tarafından elsün-i hayvânât üzere ihtirâ‘ olunmuş emsâl ü kısas dahi mütâla‘a edilmelidir; ta ki o meseller mevâkî’nda îrâd ve îcâb eden yerlerde onlarla istişhâd edilsin, mevârid ü medâribi ne olduğuna mesel olarak onları ilk evvel isti‘mâl edenler kimler bulunduğuna esbâbı ne idüğine vukûf hâsıl olsun⁹³,

Şî‘r ile temessüle gelince, nakl olunur ki Cenâb-ı Fârûk bir gün Nâbiga-ı

⁹⁰ Şu‘arâmız içinde Vezîr-i Hakîm Râgıb Pâşâ’nın bu kabîl bir haylî sözleri vardır. Müşârün ileyh:

Şecâ‘at ‘arz iderken merd-i kıbîî sirķatin söyler

Mısrâ‘ı durûb-ı emsâl sırasına geçmiştir ki mahall-i isti‘mâlinde binlerce kelimâtın ifâde edebileceği me‘ânîyi ihtivâ eder.

Râh-ı şavâb budur yûri ‘aqlıñ ḥilâfına

Mısrâ‘ı dahi müstağrak-ı ye’s olan kalbin te’essürâtını tamâmî-i ifâde husûsunda en belîğ bir tercümân-ı ta‘rîzdir.

⁹¹ Onun nâmeleri süyûf-ı meşrefiyye, elçileri leşker-i ‘aramramdır demektir.

⁹² Ebû’l-Atâhiye (ö. 210/825 [?]): Abbâsî devri şairlerinden. (Ayyıldız 1994, 294)

⁹³ Kâşkî, üdebâmızdan emsâl-i sâ’iremise tahassus edenler bulunsa da onların mevâridini, medâribini, ilk evvel onları mesel olarak isti‘mâl edenleri, esbâbını bize bildirseler.

Zübyânî'nin⁹⁴:

Ve lestü bi-müstebkin ahan lâ-telümmühü

'Alâ şa'sin eyyü'r-ricâli'l-mühezzeb⁹⁵

[88] kavliyle temessül eyledikten sonra bu beyit kimindir diye su'âl etti. Nâbiga'nın eş'ârından olduğu haber verilince: Şu'âranızın en fatni odur buyurdu. Yine nakl olunur ki Cenâb-ı Fârûk, İbn 'Abbas⁹⁶ Hazretleri'yle bir husûsda istişâre etti ve müşârün ileyhın beyân ettiği hüsn-i re'ye hayrân kalarak:

Şinşinetün a'rifuha min Ahzami⁹⁷

dedi, ya'nî pederi 'Abbâs Hazretleri'nde bildiğim bir tabi'at! Ma'nâsını kâsd ile İbn 'Abbâs Hazretleri'nin cevdet-i re'y ü hüsn-i tabi'atte pederine çekmiş olduğunu takdiren şu mısra' ile temessül etti⁹⁸. Sahâbe-i kirâm hazarâtının bu gibi temessül eyledikleri eş'âr pek çoktur.

Kâfile-sâlâr-ı enbiyâ 'aleyhi efdalü't-tahâyâ Efendimiz dahi Tarafe [89] (fetehtâla) lakabıyla müte'arra'f 'Amr bin el-'Abd⁹⁹-nâm şâ'ir-i şehîrin şu beyti ile temessül buyur etti:

Se-tübdî leke'l-eyyâmu mâ künte câhilen

Ve ye'tike bi'l-ahbâri men lem-tüzevvid

Ahkâm-ı sultâniye kavânîn-i devlet de bilinmelidir, ta ki bu yolda bir şey emr

⁹⁴ Nâbiga ez-Zübyânî (ö. 604 [?]): Câhiliye devri şairi. (Tülücü, 2006, 262)

⁹⁵ Nu'mân bin Münzir'e hitâben Nâbiga diyor ki ihvân u yârânın ba'z-ı mertebe nâ-marzî hisâlini hoş görmediğin hâlde onlardan hiçbirinin hubb u muvâlâtını bâkî bulamazsak; dünyâda ahlâkı her cihetle mükemmel olsun kim vardır?

Zübyân, zâln zammı ve kesriyle bir kabiledir. Şâ'ir bu kabileden olduğu için ona nisbetle kendisine "Zübyânî" denir.

⁹⁶ Abdullah bin 'Abbas (ö. 68/687-88): Hz. Peygamber'in amcasının oğlu, tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilen ve çok hadis rivayet edenler arasında yer alan sahâbî. (Çakan, Eroğlu, 1988, 76)

⁹⁷ Bu Ahzam'dan da gördüğüm bir adettir.

⁹⁸ Ebû Ahzem, kerîm-i meşhûr Hâtım et-Tâ'î'nin ceddî veyâhûd ceddinin ceddidir. Ebû Ahzem'in "Ahzem" nâmında pederi ve mâderine 'âsî fenzend-i nâ-halef vefât edip onun birkaç oğlu kalmıştı. Bir gün bunlar cedleri Ebû Ahzem üzerine hücum edip darb u cerh ile biçâreyi kanlar içinde bırakmalarıyla cedd-i mazlûm şöyle söyledi:

İnne beniyye çarracûnî bi'd-demi

Şinşinetün a'rifuha min Ahzami

Ya'nî, torunlarım beni kanlar içinde bıraktılar, bir tabi'at ki daha oğlum "Ahzem"den ma'lûmumdur, ukûk ve 'ısyanda da babalarına çekmişler. Şinşine, hûy; tabi'at ü de'b ü 'âdet ma'nâsınadır. Sonra mısra'-ı ahîr durûb-ı emsâlden oldu, kurb-ı şebhe de isti'mâl olunur.

⁹⁹ Tarafe bin 'Abd (ö. 564 [?]): Bahreynli muallaka şairi. Asıl adı Amr olup Tarafe (tarfe "ılgın") lakabıdır. (İşler, 2011, 14)

olundukta hükm-i şer' ü kânûna muvâfık yazmaya hâmede kudret bulunsun.

İşte bu ta'dâd eylediğimiz şeyler şu san'ata tereşşuh edenler için ıttılâ' u mütâla'asına inhimâk lâ-bûd olan umûr-ı külliye'dir ki onlarla meydân-ı belâgate girilir.

Bu fennin mükemmilâtından buldukları cihetle kâtibin kadrini terfî' eder ve nazm u nesrine ziyet ü ârâyîş verir birtakım umûr-ı hâssa vardır ki zihn-i vakkâdı, tâb'-ı selîmi, muvâfık karîhası, münakkah fikri, sâhibini hâzır-cevâb eder bedîhesi, sâhib-i tasarruf rû'yeti bulunanların o umûra ihtiyâcı olmasa bile onlara âşinâ olanlar ezimme-i me'ânîyi eline alır, bir şey söyleyecek olsa bilerek söyler, bir şeyde tasarruf ederse anlayarak tasarruf eder, intikâd eylerse hüccete müsteniddir, bir şeyi tercîh ederse delîli vardır, [90] bir şeyi takdîr ü istihsân ederse bürhân ile te'yîd eder, tasavvurâtını kavâlib-i elfâz içine tenâsüble döker.

Me'ânî, beyân, bedî' fenleri ile Rummânî¹⁰⁰, Cürcânî, İmâm Fahre'd-dîn¹⁰¹, Hafâcî¹⁰², vesâ'irleri tarafından Kitâb-ı 'Azîzin i'câzı hakkında te'lîf olunmuş kitâplar umûr-ı hâssadan ma'dûddur. Ben şimdi bu 'ilmin celâlet-i kadrini ve 'azm-i fâ'idesini gösterir ba'z-ı nükteler beyân edeceğim. Bu 'ilimden 'ârî bulunan edîb ü kâtib merâtib-i tekemmülün ednâsında dahi kâsırdır. Bunlar hüsn-i beyâna muvaffak olsalar da mukâbeleden 'âcizdirler. Takdîr ü istihsân eyledikleri ma'nânın, halâvet buldukları lafzın, güzel 'add eyledikleri terkîbin illet ü sebebi sorulsa bir delîl getiremezler. Nitekim ba'z-ı şu'arâ şöyle demiştir:

Yâ ebâ Ca'fer e-tahkümü fi'ş-şî'r
Ve mâ fike âletü'l-hükkâm
İnne naqde'd-dînâr illâ 'ale'ş-şa[y]ra
Fî şa'bun fe-keyfe naqdu'l-keâm
Kad ra'eynâke leste tefruku fi'l-
Eş'âr beyne'l-ervâh ve'l-ecsâm

[91] İmâm 'Abdu'l-Kâhir Cürcânî hikâye eder ki Kindî¹⁰³-nâm mütefelsif bir gün

¹⁰⁰ Rummânî (ö. 384/994): Arap dili ve belâgatı âlimi, Mu'tezile kelâmcısı. Nar veya nar satıcılığına ya da Vâsıt şehrindeki Rummân Kasrı'na izâfetle Rummânî nisbesiyle anılır. (Şensoy, 2008, 242)

¹⁰¹ Fahre'd-dîn er-Râzî (ö.606/1210): Kelâm, felsefe, tefsir ve usûl-i fıkıh alanındaki çalışmalarıyla tanınan Eş'arî âlimi. (Yavuz, 1995, 89)

¹⁰² Şehâbe'd-dîn Hafâcî (ö. 1069/1659): Mısırlı dil ve edebiyat âlimi, fakih ve müfessir. Soyu Hafâce kabilesine kadar uzandığı için Hafâcî nisbesiyle anılır. (Ergin, 1997, 72)

¹⁰³ Ya'kûb b. İshak Kindî (ö. 252/866 [?]): İlk İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusu. (Kaya, 2002, 41)

atına binip kalkar Ebû'l-'Abbâs'ın yanına gelir. Aralarında şu muhâvere cereyân eder:

Kindî: -Ben kelâm-ı 'Arab'da bir haşiv görüyorum.

Ebû'l-'Abbâs: - Neresinde?

Kindî: - Görüyorum ki 'Arab “'Abdu'llâhi kâ'imün” diyor. Sonra “'Inne 'Abda'llahi kâ'imün” diyor. Sonra da “'Inne 'Abda'llahi le- kâ'imün” diyor. İşte ma'na bir iken elfâz tekerrür ediyor.

Ebû'l-'Abbâs: - Hayır, öyle değil. Oralarda lafızlar tebeddül etmesiyle ma'nâ da tebeddül ediyor: 'Arabın “'Abdu'llâhi kâ'imün” sözü hâliyü'z-zihn olana ya'nî zihni hükm ü tereddüden hâlî bulunan muhâtaba 'Abdu'llâh'ın mücerred kıyâmını haber veriyor. “'Inne 'Abda'llâhe le-kâ'imün” kavli ise 'Abdu'llâh'ın ayakta olup olmadığına tereddüd edip de nisbet ü hükmün ne olduğunu anlamak isteyen muhâtaba cevâbdır. “'Inne 'Abda'llâhi le-kâ'imün” sözü dahi 'Abdu'llâh'ın kıyâmını tasdik etmeyen muhâtab-ı münkirin inkârına cevâptır.

Bunun üzerine mütefelsif bir şey söylemedi. Ey şimdi “Kindî” emsâline bu kadarcık bir şey hafî olursa artık diğerleri hakkında ne zann olunur.

[92] Fî'l-vâkı' şâ'irin:

Şey'un bihi fetene'l-verâ gayrû'llezî

Yüd'â'l-cemâlü ve lestü edrî mâ hüve

dediği gibi sözün kulûb ile imtizâc u ihtilâtına zevk-i selîmden başka bir şey hükm edememesi gerçi mehâsin-i kelâmdan ma'dûd ise de ma'a-mâ-fih ekseriyâ kelâmın güzelliği nereden neş'et eylediği ve irtifâ' vü inhitâtına bâ'is ne olduğu bilinir ve bu yolda îrâd kılınan es'ileye sûret-i mukni'ada cevâb dahi verilir.”

İDMÂN

İdmân: hemzenin kesriyle, bir şey'e müdâvemet eylemek ma'nâsıdır; bir şey'e müdâvemetten hâsıl olan meleke ma'nâsına da gelir: idmân ediyor ve idmân peydâ etti gibi. Mümârese vü müzâvele vü temerrün ü tederrüb kelimeleri dahi bu ma'nâlara gelir. Temrîn ü tedrîb bir kimseye bir şey'e idmân ettirmek ma'nâsına müte'addîdirler.

Buraya kadar serd olunan âlât u edevât zihne, bu âlet ise hârice ‘â’iddir; evvelkiler tasavvur u tahayyülü tersîn ü tezyîn ederler, bu da tasavvur u tahayyülü dil-hâh vech ile tasvîr ü tersîm eyler. [93] Bununladır ki kitâbet ü hitâbet hâricde bir şekl ü hüviyet iktisâ eder. Bununladır ki hâme vü zebânda tahrîr ü takrîrde kudret ü cilve bulunur. İdmân olmazsa kitâbet ü hitâbet kuvvede kalır. Bu cüz’-i mütemmim iledir ki mebnâ-yı kitâbet ü hitâbet sûret-bend-i zuhûr olur.

Ehibbâmızdan ba‘z zâtlar bilirim ki zihinleri ‘ulûm-ı ‘âliyye ve mahfûzât-ı ceyyide ile ma‘mûr u müzeyyen olduğu hâlde mahzâ idmân u mûmâresesizlik yüzünden dürüstçe söyleyip yazmaya muktedir değiller idi, hezâr tekellûf ile buna muvaffak olsalar da tasavvur ettikleri me‘ânînin ‘ulüvv ü rif‘atına hâ’iz oldukları iktidâr u fazîlete nisbetle pek dîn pek nâkıs idi. Konya’da bulunduğum bir zamân hikâye etmişlerdi ki mebâhis-i ‘ilm-i me‘ânîde at sürenlerden bir zât “Fasîh Efendî” nâmında eşrâfdan birine yazdığı tezkirede ism-i mezbûru “fâsık” şeklini andırır bir sûrette nakş etmiş imiş! Hâkî bunu nakl ederken müstağrak-ı hayret ü ta‘accüb görünüyordu, çünkü bir kitâbda evvelkinin yerine sehven ikinci kelimenin yazıldığını görecektense ilki evvel feryâd edecek, tashîhine irşâd edecek o zât idi. Dedim ki ta‘accüb etme; bu vukû‘ bulduysa ‘an-cehl değil, hele tarafeynin hâl ü mevkı‘larına âşinâ olanlara ma‘lûm olduğu üzere ta‘rîze [94] hiç mahmûl değil, kitâbette mûmâresesizliktendir. Tezkireyi yazarken sebk ü terkîbi için zihnine kim bilir nice vâridât nice su‘ûbât üşüşmüştür ki bu teheyycü bu temevvüc bu telâş arasında hâme-i za‘îfin içinden o kelime-i sehiv kendi kendine akıp gitmiştir. Sehiv herkes için vâkı‘ olur, fakat bu derece fâhişi ancak mûmâresesizlikten neş’et eder. Bilmeyerek yazanlar ise sadedimizden hâric.

Binâ’en ‘aleyh her yolda şeyler söyleyip yazarak beyân u inşâyı işletmek şerâ’it-ı san‘atın en mühimmidir. Mûmârese ne kadar ziyâde olursa sânihât-ı zihniye dahi o kadar mebzûl olur. O nisbette feyz ü bereketle nebe‘ân eder.

Hâlid bin Safvân¹⁰⁴ mûmârese hakkında şöyle demiştir: “Dil bir ‘uzuvdur ki el çalışmakla sertlediği, cisim taş kaldırmakla kuvvetleştiği, yürüye yürüye ayak yürümeye alıştığı gibi o da temrîn edersen temerrün eder.”

Ma‘lûmdur ki dünyâda zuhûr eden hatîblerin birincilerinden bulunan

¹⁰⁴ Hâlid bin Safvân (ö. 135/752-53): Belâgatıyla ünlü hatip. Aslen Basralı olup hatipleriyle tanınan bir aileden gelmektedir. (Özkuyumcu, 1997, 286)

“Demosten(Demosthenes)”¹⁰⁵ bir gün Atina’da birinci def’a olmak üzere kürsî-i hitâbete çıkmış idi. Hâzirûn nutku beğenmedikten başka birtakım müstehziyâne etvâr ile kendisini susmaya mecbûr ettiler. Demosten [95] bu hâlden pek fenâ hacîl ü müte’essir oldu ve ‘âdetâ çocuk gibi ağlamaya başladı. Sonra bunun sırr u hikmetini anladı ki hitâbette yalnız mü’eddâ kifâyet etmiyor, edâ da lâzım, ya’nî hitâbet olunurken kâh kasîr ü medîd kâh hazîn ü haşîn sadâlar ve dest ü ser ile münâsib tavr u hareketler îcâb ediyor. Bunun üzerine Demosten lâ-yenkati’ tenhâ mahallere kapanır ve aynanın önüne geçip her bir ‘uzvunun hîn-ı kırâ’atdeki vazî’yyet ü hareketine dikkat ederek kendi kendine hitâbet eder veyâhûd deniz kenârına gidip büyük büyük dalgaların sâhile çarpmasıyla hâsıl olan inilteler arasında sesini etrâfa işittirmeye çalışır idi. Senelerce bu yolda uğraşarak îrâd-ı hitâbette mûmârese peydâ ettikten sonra tekrâr halk içine karışıp kürsîde bir nutuk îrâd etmesiyle bu def’a bütün huzzâr tarafından alkışlandı.

İbn Esîr der ki: “Kitâbımı dest-i mütâla’asına alan müte’allim! Rehîn-i ‘irfânın olsun ki ‘ilm-i beyân zevk-i selîm denilen hâkim üzerine devrân eder ve bu zevk, zevk-i ta’lîmden daha nâfî’dir. Bu kitâb sana telkîn edeceği mesâ’ilde bir üstâz-ı sâhib-i beyân ve fenn ü san’atında müşârûn bi’l-benândır. Ma’a-ma-fih sana en ziyâde nef’i [96] verecek ve basar u basîretini irşâd edecek şey temrin ü idmândır. Zîrâ temerrûn ü idmân haber verilen şey’i sana re’yü’l-‘ayn gösterir. Düşvâr görünen şey’i sehl ü âsân eyler, her ‘uzvunu kalb u lisân eder. Bunun için sana derim ki bu kitâbın sana hediye ettiğini kabul et ve hatâ eylediği mevâzı’ı da idmânınla istinbât eyle. Sana bast u temhîd eylediğim mesâ’ilde benim hâlim tıbkı sana taklîd-i silâh edene benzer. Taklîd-i silâh sana yürek yaratamadığı gibi benim de sana râhber olduğum san’at-ı beyânda idmân u mûmârese ile hüsn-i tabî’at husûlüne çalışmak tamamıyla sana râcî’dir.”

İdmân için pek çok yollar vardır:

1. Her ne yazılacaksa evvelâ etrâfıyla güzelce düşünöldükten sonra ifâte-i vakt etmeksizin hemân yazılmalıdır;

2. Yazılan şey tekrâr gözden geçirilip tağyîri îcâb eden yerleri tağyîr, hazf iktizâ eden yerleri hazf, îslâhı ta’ayyün eden yerleri îslâh, müşkil olan yerleri îzâh, dakîk olan ma’nâları beyân, selâmet-i zevke menâfî lafızları tarh edilmelidir. İ’âde-i nazarla kelâmı bu yolda tenkîh ü îslâha ıstılâh-ı fende “tehzîb ü te’dîb” tesmiye olunur;[97]

¹⁰⁵ Demosthenes (ö. 322): Atinalı devlet adamı. Eski Yunan hatiplerinin en büyüğü olarak kabul edilir. (AnaBritannica, 1992, 111)

3. San'at-ı beyânda sâhib-i tasarruf oluncaya kadar, eserleri şâyân-ı taklîd bulunan ecille-i üdebânın mesleklerine iktidâ olunmalı ve elfâz u me'ânîdeki tasarrufları meşk ittihâz kılınmalıdır. Taklîde ıstılâh-ı ehl-i beyânda "ihtizâ" denir. Envâ' u merâtibi bi-mennihi'l-kerîm mebhas-ı mahsûsunda zikr olacaktır;

4. Kâh tebrîke, teşekküre, meveddete, ta'ziyeye vesâ'ireye mütedâ'ir mektûblar yazmalı; kâh cemâl-i hikmet ü kudretin elvâh-ı temâşâsı bulunan latîf buk'aların, gönülleri âşüfte-i garâm eden tulû' u gurûbların, bahârların, gül ü bülbüllerin 'azamet-i ilâhiyyeyi insânlara ifhâm eden sâ'ir âyât-ı rübûbiyyetin, kâh nişâne-i zevk ü 'irfân olan sanâyî'-i nefîse-i beşerin evsâfını, elhânını, tenâsübâtını mübeyyin-i tedricen terakki edecek sûrette ufak ufak makaleler kaleme almalı; kâh kısa kısa seyâhât-nâmeler tercüme-i hâller hikâye vü kıssalar tahrîr etmelidir;

5. Nazmı nesre ve bi'l-'aks nesri nazma çevirerek evvelkisinde bir sebk-i melâhat-efzâ, ikincisinde bir şîve-i dil-rubâ husûlüne gayret edilmelidir. Evvelkine "hall", ikincisine "akd" denir ki bunlar dahi ileride inşa'a'llah ayrıca îzâh edilecektir.

[98] Âsâr-ı 'âliyyenin tercümeleriyle iştigâl dahi inşâda mümârese peydâ ettiren ahvâldendir.

Mukaddime-i kitâbın munkasım bulunduğu füsûl-ı 'aşerenin onuncusu "ta'allüm-i kitâbete mûsıl olan tarîkın beyânı hakkındadır" dediği yerde El-Meselü's-sâ'ir mü'ellifinin beyânı intibâh-ı fikre ve emsâl-i istinbât u iktibâsına hadim olacağından ber-vech-i zîr naklî ile mukaddimemize hıtâm verelim:

"Bu fasl kitâbetin kenz u menbâ'idır; bir kimse görmedim ki bu bâbda bir şey söylemiş olsun. Vaktâ ki fazîlet-i kitâbetin muhabbeti gönüme düşdü, Cenâb-ı Hak da bu fazîletten bana hazz-ı evfer ihsân eyledi, gördüm ki ta'allüm-i kitâbete îsâl eden yol üç şu'beye ayrılıyor. Birincisi, kâtib mütekaddimînin kitâbetini im'ân-ı nazarla te'emmül ü tasaffuh eyledikten ve onların elfâz u me'ânîyi isti'mâllerindeki evzâ' u etvâre vâkîf olduktan sonra onların eserine ittibâ' eylemektir ki bence bu tabaka tabakât-ı kitâbetin ednâsıdır. İkincisi, kâtib 'ilâvesini istihsân eylediği güzel lafızlar veyâ güzel ma'nâlarla mütekaddimînin kitâbetini mezc eylemektir ki evvelki tabakanın fevkinde mutavassıt bir tabakadır. Üçüncüsü, mütekaddimînin kitâbetini ne tasaffuh ne de hiçbirine ittîlâ' peydâ etmeyip yalnız [99] Kur'ân-ı Kerîm'i ve birçok ehâdis-i nebeviyyeyi ve eş'ârında pek çok rengîn elfâz u metîn ve dil-nişîn me'ânî bulunan fuhûl-i şu'arânın birkaç divânını ezberlemeye bezl-i cehd eylemek ve sonra bu üçünden

iktibâsa başlayıp ta kendisine bir yol açincaya kadar düşe kalka, hatâ ve isâbet ede ede bu yolda devâm etmektir, ta ki mütekaddîmînden hiçbir ferdin ayak basmamış olduğu bir şâh-râh-ı cedîd güşâde olsun. Bu bir tarîk-i ictihâddır ki İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe¹⁰⁶, İmâm Mâlik bin Enes¹⁰⁷, İmâm Şâfi‘î, İmâm Ahmed bin Hanbel¹⁰⁸ Rahimehumu’llâh hazerâtı gibi ecille-i fukehâ fıkıhda sâhib-i ictihâd e‘immeden ma‘dûd buldukları gibi bu tarîkın sâhibi de fenn-i kitâbette imâm ‘add olunur; lâkin pek düşvârdır, buna ancak lisân-ı haccâm¹⁰⁹ ve hâtır-ı rakkâm¹¹⁰ ile merzûk olanlar muktedir olurlar...

Bu tarîk ile maksadım, kâtib yazacağı mevâdda Kur‘ân-ı Kerîm‘den, ehâdis-i nebeviyyeden, eş‘ârdan istihrâc eylediği şeylerle mukayyed bulunsun demek değildir; maksadım budur ki kâtib Kur‘ân-ı Kerîm‘i ve birçok ehâdis-i nebeviye ile eş‘ârı ezberine alarak bunların me‘ânisini ta‘mîk sûretiyle mütâla‘a eder ve esrâr u mezâyâsını tefîş ü taharrî [100] eylerse yazacağı kendisi için reh-nümâ bulunmuş ve mecbûl olduğu tabî‘ati için mahfûzâtından isti‘âne etmiş olur. Görmez misin, ki müctehidîn-i fukehâ ma‘rifet-i ahkâma müte‘allik Âyât-ı Kerîme ile ma‘rifet-i ahkâma mütedâ‘ir ehâdis-i nebeviyyeyi, kitâb u sünnetten nâsîh ü mensûhu, ‘ilm-i ‘Arabiyyeyi, ferâ‘iz ü hesâbı, mevârid-i icmâ‘ı (vücûh-ı kıyâsı) bilmeye muhtâcdır. Bunlar edevât-ı ictihâddır ki müctehid onlara âşinâ olunca ictihâdının mü‘eddî bulunduğu hüküm-i şer‘îyi fikr ü rü‘yetiyle istinbât eder, nitekîm zevât-ı müşârün ileyhim gibi e‘imme-i ictihâd böyle yapmışlardır. İşte kâtib de kitâbetde derece-i ictihâda terakkî ve i‘tilâyı ârzû eylediği hâlde sadr-ı kitâbda beyân eylediğim birçok şeylere muhtac olur ki ecill-i erkânı Kitâbu’llah ile birçok ehâdis ü eş‘âr ezberlemektir.”

¹⁰⁶ Ebû Hanîfe (ö. 150/767): Hanefî mezhebinin imamı, büyük müctehid. İslâm‘da hukukî düşüncenin ve ictihad anlayışının gelişmesinde önemli payı olup daha çok Ebû Hanîfe veya İmâm-ı Âzam diye şöhret bulmuştur. (Uzunpostalcı, 1994, 131)

¹⁰⁷ Enes bin Mâlik (ö. 93/711-12): Hz. Peygamber‘e hizmetiyle tanınan ve en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden biri. (Canan, 1995, 234)

¹⁰⁸ Ahmed bin Hanbel (ö. 241/855): Hanbelî mezhebinin imamı, muhaddis, fakih. (Kandemir, 1989, 75)

¹⁰⁹ Pek cerî demek.

¹¹⁰ Rengâreng nesic eden demektir.

SONUÇ

Sözün yerinde ve zamanında doğru ve güzel şekilde ifade edilme usûlünü konu edinen belâgat, meânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç kısımda incelenir. İlm-i meânî sözün duruma uygun olarak söylenmesini konu edinir. Beyân, bir maksadın nasıl daha anlaşılır ve daha güçlü şekilde ifade edileceğinden bahseden bir ilimdir. İlm-i bedî' ise maksadı ifadedeki yeterli olan söze mana ve ahenk açısından güzellik verme yollarını gösterir.

Bu ilmin sunduğu bilgi metinlerde en küçük ses birimine kadar bütün sözdizimsel özellikleri incelemeye olanak sağlar. Bu doğrultuda belâgat, edebî eserlerin çözümlenmesi, yorumlanması ve eleştirisi konusunda kaynaklık edecek bir bilimdir. Belâgatin iyi anlaşılması edebî eserlerin tahlillerinin daha sağlıklı ve sistematik şekilde yapılmasına yarar sağlayacaktır.

Osmanlı döneminde ve öncesinde Arapça çok iyi bilindiği ve bilim dili kabul edildiğinden birçok alanda olduğu gibi belâgat kitapları da uzun yıllar Arapça asıllarından veya bu kitaplar üzerine Türk müderrisler tarafından yine Arapça yazılmış şerhlerinden okutulmuştur. Türk edebiyatında konuyla ilgili yazılan eserlerde uzun bir süre İslami belâgat anlayışına bağlı kalınmıştır. Tanzimat döneminden sonra yazılan belâgat kitaplarında ise klasik anlayışın yanında Batı retorığının de etkisi görülür.

Bu dönemde belâgatin Türkçe olarak öğretilmesi konusunda bir girişim olmuştur. Her alanda Batı'ya yönelişin olduğu bu dönemde Arapçanın ve Doğu kültürünün etkisi yavaş yavaş çözülmeye başlamıştır. Batılı tarzda yeni okulların açılması ve buralarda belâgat derslerinin okutulması eskisi kadar iyi Arapça bilmeyen öğrenciler için Türkçe belâgat kitaplarının hazırlanmasını zorunlu kılmıştır.

Türk edebiyatının içinde yenileşme hareketinin başladığı dönemde edip ve yazarlar birtakım arayışlara girmişlerdir. Bu dönemdeki aydınlar anlatımda manayı gölgede bırakan külfetli sanatların terk edilmesi gerektiğini savunurlar. Onlara göre yeni edebiyatın yeni bir teorisi olması gerekir ve bunun için Türk diline mahsus bir belâgat kitabının hazırlanmasını öngörürler.

Bu dönemde belâgat alanında verilen çalışmalar; klasik belâgat geleneğini devam ettirenler, Batı retorik düşüncesini savunanlar, klasik belâgat anlayışıyla Batı retoriğini birleştirerek yeni belâgatı kurmayı isteyenler olarak üç çizgide gelişir. Bu üçüncü grupta yer alan çalışmalardan birisi de “Esrâr-ı Belâgat”tır. 19. yüzyılda İstanbul’da doğan ve aslen bir hukuk adamı olmakla birlikte çok çeşitli alanlarda eğitim almış olan İsmail Hakkı’nın bu eseri Tanzimat Dönemi belâgat çalışmaları arasında önemli bir konuma sahiptir.

Mukaddime ve *Cüz-i Evvel* olmak üzere iki cilt olarak basılan bu eser belâgata giriş mahiyetindedir. İsmail Hakkı, *Mukaddime*’de “belâgat”, *Cüz-i Evvel* kısmında ise “fesâhat ve üslûp” hakkında ayrıntılı izahat vermektedir. “Mukaddime” kısmını incelediğimiz eserde İsmail Hakkı, eski ile yeni birleştirerek belâgatın asıl kaynaklarını ortaya koyar. Bu noktada birçok alim ve bilginin görüşlerine millî ve yabancı birçok kaynağa başvurur. Bu kaynaklar arasında ağırlıklı olarak “mürşid-i Esrâr-ı Belâgat” olarak belirttiği İbni Esîr’in *El-Meseli’s-sâ’ir*’inden yararlanmıştıdır.

Belâgatın tanımından, oluşumundan bahsettikten sonra bu fenni oluşturan dört kaideyi bildirir ve kitabın sonuna kadar bu dört erkan ve bunların şubeleri hakkında bilgi verir. O yüzden klasik belâgat kitaplarında olduğu üzere meanî, beyan ve bedî gibi belâgatın kadrosuna hiç girmez. Eser tek bölümden ve alt başlıklardan oluşur.

Eserin dili akıcıdır. Yazarın noktalama işaretlerini kullanması kitabın anlaşımını kolaylaştırmıştır. Anlatımı sırasında çokça bilinmeyen terim ve kavramları gerek metin içerisinde gerek dipnotta açıklamıştır. Kimi kelimelerin etimolojisi ve farklı kullanımları hakkında bilgi verir. Yine alıntılarda veya kendi ifadelerinde tartışmalı bir kavramdan bahsedilmişse bunları açıklar. İsmail Hakkı, dönemde yazılan birçok kitapta olduğu gibi eserini okullar için ders kitabı mahiyetinde hazırlamadığı için üslubunda bu amaçlı bir sadeleşme görülmemektedir. Onun hedef kitlesi bu ilimle ilgilenen aydınlardır. Yine de sık sık Arapça terimleri açıkladığını görüyoruz ve ifadelerini daha anlaşılır kılmaya çalıştığına şahit oluyoruz.

Bereketzâde, bu eserinde Doğu belâgatı ve Batı retoriğinden birini seçmek yerine öncelikle belâgatın ilkelerini, kendi dilimizi ve kültürümüzü çok iyi bilmek gerektiğini ardından belâgat ile retoriği sentezleyip millî zevklerimize uyarlayarak millî belâgatın

oluşturulabileceğini savunmuştur. Bu ilmin iyi anlaşılabilmesi için onun temel araçlarının iyi bilinmesi gerektiğini ön görür ve çalışmasında belâgatın asıl kaynaklarını ayrıntılı bir şekilde inceler.

İsmail Hakkı kitabının bu bölümünde ağırlıklı olarak belâgatın erkanından olan ve edebî eserde anlamın kaynağı sayılan akıl, zeka, hafıza, zihin, hayal, zevk ve deha gibi psikolojik kavramları konu edinmiştir. Yazar bu melekelerin tanımlarına ve işlevlerine ağırlık verir. Bereketzâde'nin, belâgat araştırmalarında göz ardı edilen bu kaynaklara değinmesi bu ilmin iyi bir şekilde anlaşılması ve belâgat metotlarının belirlenip güncellenerek, günümüzdeki edebiyat araştırmalarına ışık tutması bakımından önem arz eder.

Ayrıca yazar, edebî eserdeki güzellik ölçütlerini belirlemeyi sağlayan zevk-i selim ve hüsn-i tabiat gibi kabiliyetleri söz konusu eder. Edebî eserlerin estetik boyutuna yönelik değerlendirme yöntemleri sunan bu açıklamalar bu alandaki eksiklikten dolayı oldukça önemlidir. O dönemde edebiyatçıların “yeni bir estetik” arayışı içinde bulunduğu dikkate alınır, Bereketzâde'nin belirlediği ölçütler, yeni teori arayışlarına çözüm niteliğindedir. Kendisinin de ifade ettiği gibi yazar, eserini, o günün aydınları tarafından pek bilinmeyen belâgatın bazı çıkarım ve zevklerini tanıtmak amacıyla yazmıştır.

Edebî eserin yaratılmasından yorumlanmasına ve kalitesinin belirlenmesine kadar gerekli olan yeti ve yetenekleri ayrıntılı bir şekilde ele alan bu çalışmanın, edebî eserlerin tahlilinde belâgat metotlarının güncellenerek kullanılması ve belâgatı anlamak için onun asıl kaynaklarına ve belâgatla ilgisi bulunan fıkıh, kelam, mantık gibi ilimlerin de göz ardı edilmeksizin bu ilme yaklaşılmasını sağlama yolunda oldukça yarar sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmet Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, (haz. Turgut Karabey), Mehmet Atalay, (1. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2000.

_____ , *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, C.1, Bedir Yayınevi, İstanbul 1972.

Aksan, Doğan, *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, (1. Baskı), Engin Yayınevi, Ankara 1998.

Aksoy, Mustafa, *Molla Lütî'nin Risâle-i Mevlânâ Lütî'si*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir 1991.

Akün, Ömer Faruk, *Nâmık Kemal'in Mektupları*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972.

_____ , "Hoca Tahsin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1998.

Aristoteles, *Retorik*, (çev. Mehmet H. Doğan), (6. Baskı), YKY, İstanbul 2004.

Aybakan, Bilal, "İmam Şâfi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2010.

Aydoğan, Saliha, *Sa'id Paşa Mîzânü'l-Edeb İnceleme- Metin- Dizin*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara 2007.

Ayyıldız, Erol, "Ebû'l-Atahiye", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1994.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, Sicil-i Ahvâl Defterleri, C. 7, no: 23772-3/978

Bereketzâde, İsmail Hakkı, *Necâib-i Kur'aniyye*, (haz. Ertuğrul Özalp), Yeni Zamalar Yayınları, İstanbul 2002.

_____ , *Esrâr-ı Belâgat Mukaddime*, Ebüzziyâ Matbaası, İstanbul 1317.

_____ , *Esrâr-ı Belâgat Cüz-i Evvel*, A. Asadoryan Şirket-i Mürettebiyye Matbaası, İstanbul 1318.

_____ , *Yâd-ı Mâzî*, (haz. Mümtaz Habip Güven), (1. Baskı), Nehir Yayınları, İstanbul 1997.

Bilgegil, Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, (2. Baskı), Enderun Yayınları, İstanbul 1989.

Bulut, Ali, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, (1. Baskı), İFAV Yayınları, İstanbul 2015.

Bulut, Ali, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, (4. Baskı), İFAV Yayınları, İstanbul 2015.

Canan, İbrahim, “Enes b. Malîk”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul 1995.

Ceran, İsmail, “Merîniler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul 2004.

_____ , “Ebû Faris I. Abdülazîz b. Ebü'l-Hasan Ali”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, İstanbul 2004.

Cicero, *Ana Britannica*, C.5, (15. Baskı), (ed. Philip W. Goetz), Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.

Çaldak, Süleyman, “Belâgat”, *Felsefe Ansiklopedisi*, C.2, (ed: Ahmet Cevizci), Etik Yayınları, İstanbul 2004.

Çakan, Lütfü, Eroğlu, Muhammed, “Abdullah b. Abbas”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1988.

Çetin, Osman, “İbn Rıdvan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.20, İstanbul 1999.

Demosthenes, *Ana Britannica*, C.7, (15. Baskı), (ed. Philip W. Goetz), Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.

Develi, Hayati, *Osmanlı Türkçesi Kılavuzu-2*, (1. Baskı), Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2003.

Dilçin, Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, (3. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2013.

Duman, Akif, *Platon'un Retorik Anlayışı*, (1. Baskı), Litera Yayıncılık, İstanbul 2015.

Durmuş, İsmail, "Celâleddin Kazvinî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.25, İstanbul 2002.

_____ , "Sekkâkî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009.

_____ , "Mütenebbî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006.

_____ , "İbnü'l-Haşşâb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000.

_____ , "Şehâbeddin Mahmud", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.38, İstanbul 2000.

_____ , "Sa'leb", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009.

Durmuş, İsmail; Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Müslim İbnü'l-Velid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009.

Durmuş, İsmail; Çuhadar, Mustafa, "İbnü'r-Rûmî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000.

Durmuş İsmail; Elmalı, Hüseyin, "İbn Nahvî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.21, İstanbul 2000.

Efendioğlu, Mehmet, "Sem'ânî Abdülkerim b. Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009.

el-Meydanî, *Mecmu'u'l-emsâl*, C.1, Beyrut 2010.

Elmalı, Hüseyin, "Ebû Temmâm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1994.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Kur'ân-ı Kerim Meali*, (7. Baskı), A Kitap Yayınları, İstanbul 2007.

Euripides, *Ana Britannica*, C.8, (15. Baskı), (ed. Philip W. Goetz), Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.

Ergin, Ali Şakir, “Şehabeddin Hafâcî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul 1997.

Fénelon, *Ana Britannica*, C.8, (15. Baskı), (ed. Philip W. Goetz), Ana Yayıncılık, İstanbul 1992.

Filizok, Rıza, Yüzyılımızı Aydınlatan Bir Bilim Dalımız: Belâgat <www.ege-edebiyat.org/docs/328.doc> 14.03.2016

Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Hüseyin Ayan), (1. Baskı), Dergah Yayınları, İstanbul 1981.

Gürbüz, M. “Esrâr-ı Belâgat'ta Fesahata Dair”, *Adıyaman Üniversitesi Ulusal Eski Türk Edebiyatı Sempozyumu*, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2010: 333-348.

Hacımuftuoğlu, N., “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1988: 115-127.

Hacımuftuoğlu, Nasrullah, *Fahrüddin Er-Razî'nin Nihâyetü'l-ic âz fi Dirâyeti'l-icâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdülkahir el-Cürcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Atatürk Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum 1987.

_____ , “Cürcânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1998.

İşler, Emrullah, “Tarafe b. Abd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011.

Kaçar, M., “Türkçe Te'lîf Edilmiş Bir Belâgat Kitabı: Şerîfi'nin Hadîkatü'l-Fünûn İsimli Eseri”, *Türkiyat Mecmuası*, C.21, Güz 2011,: 211-237

Kallek, Cengiz, “İmam Mâverdi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, İstanbul 2003.

- Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük*, (3. Baskı), Say Yayınları, İstanbul 2013.
- _____ , “Firdevsî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.13, İstanbul 1996.
- Kandemir, Yaşar, “Ahmed b. Hanbel”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul 1989.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal, “İbn Hicce”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.20, İstanbul 1999.
- Karuko, Semira, *El-Câhız ve Belâgat*, (1. Baskı), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2014.
- Kâşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk*, (haz. Ahmet B. Ercilasun), Ziyat Akkoyunlu, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2015.
- Kaya, Mahmut, “Hitabet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.18, İstanbul 1998.
- _____ , “el-Kasîdetü'l-Hemziyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.24, İstanbul 2001.
- _____ , “Kindî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.26, İstanbul 2002.
- Keşfü'l-hafâ ve Mûzîlü'l-ilbâs, C.1, el-Aclûni, İsmail b. Muhammed, Dımaşk 2001.
- Keşfü'l-hafâ ve Mûzîlü'l-ilbâs, C.2, el-Aclûni, İsmail b. Muhammed, Dımaşk 2000.
- Kılıç, Atabey, *Üskübî'nin “Şerh-i Telhîs”i*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Ege Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir 1990.
- Kılıç, Hulûsi, “Belâgat”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992.
- _____ , “Harîrî” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.16, İstanbul 1997.
- Kök, Bahattin, “Nureddin Arslan Şah”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul 2007.
- Kur'ân-ı Kerim, Diyanet Yayınları, (9. Baskı), Ankara 1983.
- Kutlu, Mustafa, “Namık Kemal”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.6, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (1. Baskı), İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Meyer, Michel, *Retorik*, (çev. İsmail Yerguz), (1. Baskı), Dost Yayınları, Ankara 2009.

Muhsin (Bereketzâde İsmail Hakkı), *Osmanlı Sarfının Mebâdîsi*, Basiret Matbaası, İstanbul 1292.

_____ , *Meşveret*, Tasvir-i Efkâr Matbaası, İstanbul 1291.

Mütercim Asım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, (haz. Mustafa Koç; Eyüp Tanrıverdi), C. 2, (1. Baskı), Türkiye Yazma Eserler Kurulu Başkanlığı, İstanbul 2013.

_____ , *Burhân-ı Katı*, (haz. Mürsel Öztürk; Derya Örs), (2. Baskı), TDK Yayınları, İstanbul 2009.

Okuyan, Mehmet, “Bereketzâde İsmail Hakkı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992.

Orak, Kadriye Yılmaz, *Belâgat Geleneğimiz ve Belâgat-i Lisân-ı Osmânî*, (1. Baskı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Özel, Ahmet, “Âişe el-Bâ‘ûniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, İstanbul 1992.

Özen, Şükrü, “Teftâzânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.40, İstanbul 2011.

Özkuyumcu, Nadir, “Halid b. Safvân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.15, İstanbul 1997.

Saraç, Mehmet Ali Yekta, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, (10. Baskı), Gökkuşbucağı Yayınları, İstanbul 2010.

Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ulûm*, (haz. Zekeriya Çelik), (1. Baskı), Litera Yayıncılık, İstanbul 2017.

Summak, Abdülkadir, *Miftâhü'l-Belâga ve Misbâhü'l-Fesâha*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Harran Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Urfa 1999.

Süreyya, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, (haz. Nuri Akbayar), C.5, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şemsettin Sami, *Kamus-ı Türkî*, (haz. Paşa Yavuzarslan), (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2015.

Şensoy, Sedat, “Rummânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008.

Şeşen, Ramazan, “Cahiz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993.

_____ , “Selehâddin-i Eyyûbî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, İstanbul 2009.

Tüccar, Zülfikar, “İbn Reşik el-Kayrevânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.20, İstanbul 1999.

_____ , “Ebû Übade Buhtürî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.6, İstanbul 1992.

Tülücü, Süleyman, “Züheyr b. Ebû Sülmâ “, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.44, İstanbul 2013.

_____ , “Nâbiga ez-Zübyânî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul 2006.

Türk Dil Kurumu, *Yazım Kılavuzu*, (27. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2012.

Uludağ, Süleyman, “İbn Haldun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999.

Uzunpostalcı, Mustafa, “Ebû Hanife”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul 1994.

Ünver, İ., “Çeviri yazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, *Turkish Studies*, 2008, (vol. 3/6): 1-46.

Yavuz, Mehmet, “Ebu'l-Feth Cinni”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.19, İstanbul 1999.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Fahreddin er-Râzî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.12, İstanbul 1995.

Yetiş, Kâzım, *Talîm-i Edebiyat'ın Retorik ve Edebiyat Nazariyâtı Sâhasında Getirdiği Yenilikler*, (1. Baskı), Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1996.

_____ , *Belâgattan Retoriğe*, (1. Baskı) Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006.

_____ , “Belâgatten Retoriğe Teori Arayışları”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.3, (2. Baskı), (ed. Talât Sait Halman, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları), İstanbul 2007.

Yiğitoğlu, Osman, *Bereketzâde İsmail Hakkı (1851-1918) ve Anılarına Göre Son Dönem Osmanlı Toplumunu*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Kayseri 2005.

Yüksel, Azmi, “Cemaleddin el-Vatvât”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.7, İstanbul 1993.